

197-1755

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. évfolyam

1991

4

ARGUMENTUM KIADO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTORIE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. ÉVFOLYAM 1991/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbefutó postahivatalnál, a Posta hírlap-tüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint az előfizetési díjnak a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 sz. folyószámlájára történő átutalásával. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Snídium Könyvesboltjában* (Budapest V., Váci u. 22.) és *Magiszter Könyvesboltjában* (Budapest V., Városház u. 1.), az *Írók Boltjában* (Budapest VI., Andrássy út 45.), továbbá az *Arbor Könyvesboltban* (Budapest II., Margit u. 1.).

Előfizetési díj 1991-re 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KULCSÁR PÉTER
Ransanus Szent István-életrajzáról

A *Magyar Könyvszemle* 1990. évi 3–4. számában Veszprémy László feléleszti Szent István „legrégibb életirátának” problémáját, mely az utóbbi években nyugodni látszott.¹ Újra csatarendbe szólítva az érveket és ellenérveket, Tóth Zoltán 1947-ben kifejtett álláspontja mellett tör lándzsát. Eszerint bizonyos forráshelyekből, mindegyiknél Petrus Ransanus *Epithomájának* IX. indexéből valószínűsíthető, hogy a három ismert István-legendaváltozaton kívül lennie kellett egy negyediknek, pontosabban egy elkallódott legelsőnek is, mely már a *Nagy legenda* és Hartvik számára forrásul szolgált. Ennek számunkra legérdekesebb jellemzője egy a későbbitől eltérő Géza- és István-portré volt: a térítés gyakorlati, erőszakos végrehajtását elsősorban Gézának tulajdonította, míg Istvánról inkább „az evangelizáló uralkodó szelíd rajzolatú képét” festette meg. Ez a szemlélet még a 11. század folyamán elavult, ezért az írásmű feledésbe merült, illetve csak egyes darabkái menekültek át ide-oda, zömmel a nagyobbik *István-legendába*, Hartvikhoz, főleg pedig – mert minket most ez foglalkoztat – Ransanushoz. Az olasz humanista ugyanis erre és nem a Hartvik-féle szerkesztményre támaszkodott. Tóth Zoltán érvelését Csóka J. Lajos húsz évvel később visszautasította. Azóta a kérdés nem került napirendre. A kutatók – mint Veszprémy észrevételezi – Csóka következtetéseit kritika nélkül elfogadták.

Veszprémy nem tudhatja, de az *Epithoma* 1977-ben megjelent kritikai kiadásának munkálatai során meglehetősen alapos vizsgálat után döntöttem e vitában Csóka mellett. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy ez a bizonyos IX. index Ransanus munkamódszerének figyelembevétele mellett minden ízében levezethető Thuróczy és Hartvik elbeszéléséből. Akár volt „legrégibb életirat”, akár nem, azt Ransanus nem használta. Következésképpen munkájából annak nyomait nem lehet kimutatni.

A kritikai kiadás apparátusában a vizsgálati anyag nincs benne. Leginkább azért nincs, mert ránézve Ransanus párvát ritkítóan bonyolult írói és szerkesztői metódusára, nyilvánvalóvá vált, hogy az *Epithoma* egyes darabjainak genezise csak hosszadalmas forrástanulmányokban volna tisztázható, amire egy szövegkiadás nem kínál alkalmat. Veszprémy is leszögezi, hogy „Ransanus szövegeit szinte teljesen átírta, szükség szerint hagyott ki mondatokat, ill. egészítette ki azokat.” Mondhatom még, hogy az elbeszélés rendjét felforgatta, az adatokat saját tudomása szerint módosított-

¹ A 99–111. lapon. Az alább szóba kerülő forrásszövegek, könyvek, cikkek megjelenési adatait Veszprémy megadja. Ismerteti a kérdés történetét és a kutatók álláspontját is. Ezeket itt nem ismételtem meg.

ta, megszurte, megtoldotta, mégpedig máshova tartozókkal is, itt-ott tévedett is, kút-főinek az említett személyekre és eseményekre vonatkozó felfogását és értékítéletét a saját, illetve megbízója szája íze szerint átalakította, emellett humanista szelleme tudatosan utasított vissza mindent, amit forrásában középkori barbárságnak érzett. Ilyen körülmények között képtelenségnek látszott, hogy a kiadás során minden egyes mozzanatnál fejtegetésekbe bonyolódjam a származtatás igazolása, az eltérés lehetséges okainak firtatása kedvéért. A kutatást amúgy sem vitte volna előbbre, ha a textus minden egyes mozaikkockáját egyenként kötöttem volna hozzá a *Thuróczykrónika* meg a *Hartvik-legenda* egy-egy sorszámmal konkretizált helyéhez.

Mivel a ransanusi módszer azóta sem változott, erre most sem vállalkozom. Megelégszem azoknak a momentumoknak a szemléljével, amelyekre most Veszprémy újra vagy újonnan ráirányítja a figyelmet. És nem a létező vagy feltételezhető Istvánvitákkal foglalkozom, hanem csak az *Epithoma* IX. indexének idetartozó forrásproblémáival.

Veszprémy első helyen arra hívja fel a figyelmet, hogy Ransanus Hartviktól kizárólag a *Nagy legendával* egybevágó passzusokat vett át; Hartvik más, „páratlan fontosságú híradásait nem hasznosította”.

Előljáróban le kell szögezmem — mert úgy látom, a félreértések nagyobb része itt gyökerezik —, hogy Ransanus nem István-életrajzot, hanem magyar történetet írt, szorosabban arra vállalkozott, hogy Thuróczy János *Krónikáját* a modern követelményeknek megfelelően átdolgozza. Annak elbeszélését tehát csak ott egészítette ki más kútfők segítségével, ahol azt a tárgyra nézve túrhetetlenül szükségének tapasztalta. Ilyen a Géza időszakáról, István születéséről és ifjúságáról szóló tudósítás, amely a *Krónikában* mindössze 4 egybefüggő sorra rúg. A téma jelentőségéhez képest ezt joggal ítéltette kevésnek. E négy sorban látott egy hivatkozást, amely Szent István legendájához utasította. Ezen a nyomon jutott el Hartvikhoz, vagy egyelőre mondjam úgy, valamelyik István-legendához. Veszprémy kérdése tehát, hogy Hartviktól miért nem vesz át többet, mint amennyit átvesz, föl sem vehető. Más lapra tartozik, hogy egy híradás „páratlan fontosságának” megítélésében egy mai kutató és egy humanista historikus szempontjai nem esnek feltétlenül egybe.

A Thuróczyból hiányzó időszakról a Hartvik-legenda első (2–8.) fejezetei tudósítanak. Ezek szövege pedig — mint a Bartoniek-féle kiadás tipográfiája mutatja — pontosan 89%-ban azonos a *Nagyobb legendáéval*. Hartvik a maga részéről néhány semmitmondó szócska és kifejezés (veluti, quidam, et per suos stb.) mellett összesen három tartalmasabb közléssel toldja meg azt. Közülük kettő (Szent Mártonról, illetve a pannonhalmi apátságáról, valamint Asztrik érsekről) nem tartozik az *Epithoma* tárgyához, hiányuk tehát nem cáfolja Hartvik használatát. A harmadikat viszont, amely István születésének körülményeit taglalja, Ransanus is hozza. Ez a harmadik — Sarolt álma — Tóth és Veszprémy szerint kulcsfontosságú a szóban forgó kérdés eldöntésében.

A *Nagyobbik legenda* elbeszéli Géza álombeli látomását, melyben egy ifjú megjövendöli neki fia születését. Hartvik két hasonló látomásról tud: Gézának egy ifjú jelenik meg, feleségének, Saroltnak pedig István első vértanú. Ransanus a kettős változatot követi, úgy azonban, hogy Géza álmában Szűz Máriát, Saroltéban István protomártírt lépteti fel.

Veszprémy (Tóth Zoltán nyomán) úgy vélekedik, hogy a *Nagy legenda* egy ősi szerkesztményből dolgozott, de a Gézára vonatkozó részt átalakította, a Saroltra vonatkozót törölte. Hartvik a Gézára vonatkozót átmásolta a *Nagy legendából*, a Saroltra vonatkozót visszahelyezte az eredetiből. Ransanus az ősi változatból vette át mindkettőt. E tekintetben ő a megbízhatóbb, mert az eredeti változatnak is Mária volt az egyik szereplője. Vitapartnereim e sokszereplős és sokágú manőversorozatot a 11. század folyamán bekövetkezett politikai és ideológiai változásokkal indokolják, melyek persze Ransanus idejére már elveszítették aktualitásukat. Ezzel azonban, minthogy a tárgyhoz nem tartozik, nem foglalkozom.

A legendaképződés természetrajza nem látszik igazolni ezt a variációt. Annak menetét tartalmilag a burjánzás, szerkezetileg a kiteljesedés és kikerekedés jellemzi. Az epizódok sokasodnak, színesednek, a szöveg — hacsak nem kivonatolásról van szó — hízik. A legkritkább eset — mondhatom, elképzelhetetlen —, hogy az idők folyamán a szenthez fűződő csodák száma csökkenjen. Furcsálnám, ha a mi esetünkben kiderülne, hogy a korábbi változatban két jelenés fordult elő, az erre épülő *Legenda majorban* pedig egy. Fordítva hihetőbb volna. Ugyanakkor az egymást követő átszerkesztések során (de a szóbeli hagyományozódás folyamán is) az anyag egyre rendezettebb külsőt ölt, a különböző forrásokból származó elemek összezsugorodnak, az ellentmondások elsimulnak, a vándormotívumok megkapják helyi illetőségüket. Nos, a Sarolt-látomás a *Nagy legendában* nincs benne. Hartviknál megvan, de rossz, az elbeszélés rendjéből kilógó helyen. Ezt Tóth és Veszprémy is szóvá teszi, utóbbi „toldalékszerűséget” emleget. Hartvik ugyanis előbb elbeszéli Géza álmát, majd beszámol megvalósulásáról, Adalbert érkezéséről, ennek áldásos következményeiről (tudniillik megkezdődik a térítés, az egyházszerzés). Ezután veti fel — immár indokolatlanul — azt a kérdést, hogy vajon az álombeli jövendölés nem volt-e hamis, és lehet-e számítani beteljesülésére. Erre jön Sarolt, aki a magáéval megerősíti Gézáét. Ransanusnál teljes a logikai rend: a két jelenés egyszerre, ugyanazon az éjszakán érkezik, a kettővel szemben egyszerre merül fel a kétely, majd a beteljesülés mindkettőt igazolja. A szereposztás is finomodik, irodalmilag, lélektanilag igényesebb lesz: előbb egy férfi, aztán két férfi, harmadjára Ransanusnál a férfi előtt egy nő, a nő előtt egy férfi lép fel. A szerkezet tehát a *Nagy legenda*–Hartvik–Ransanus sorrend feltételezése mellett mutatja a természetes kifejlődés menetét.

Azonban jól tudom, hogy a hajdani legendaszerzők nem az én eszem járását követték. Nézzük tehát inkább a két jelenet filológiai problémáit! Veszprémy négy pontban sorolja fel azokat a mozzanatokat, amelyek alapján „határozottan” felveti „azt a sejtést, hogy a Sarolt-látomás részletét Hartvik átvette egy ma már ismeretlen forrásból”, ugyanabból, amiből tőle függetlenül Ransanus dolgozott.

1. „A *Hartvik-legendában* furcsa körülményességgel kerül sor a második látomás bevezetésére.” — Ez az, amit éppen az előbb magam is mondtam: rossz, dramaturgiai indokolatlan helyen van. Ebből szerintem egyszerűen az következik, hogy a jelenetet Hartvik toldotta bele — kissé ügyetlenül — a felhasznált forrás textusába. Abban ez nem volt benne. Következésképp Ransanus nem vehette onnan. Ha a Saroltról szóló részt Hartvik abból a szövegből vette volna, amelyet egyébként is használt, akkor abban megtalálhatta volna annak természetes helyét is. Hacsak nem

tételezzük fel, hogy már ama bizonyos első legenda is egy még elsőbbit toldozgatott, és az epizód abban is rossz helyen állt.

2. Van két forrás, amely az összes legendától eltérően, de Ransanusszal egybehangzóan Szűz Máriát kapcsolatba hozza Gézával. Az egyik a *Képes krónika* egy ábrája, melynek azonosítása – Veszprémy kifejezésével élve – „ikonográfiailag problémás”. Hogy a probléma miben áll, azt nem tudom. Tény, hogy a kép nem Máriát, hanem István vértanút ábrázolja, amint az újszülött Istvánnak koronát nyújt át.² A másik Mügeln Henrik pár sora: „Dum Geysa in Hungaria, Dux pius usque maria, Gentem in fidei[!] varia Ad Christi fidem voluit Vocare per baptismata. . .” (SRH II. 249–250.) A Szűz úgy kerül ide, hogy Veszprémy a „maria” szót nagy kezdőbetűvel írja, noha a mondat így értelmetlenné válik. Úgy gondolom, e két adatot kihagyhatjuk az érvek sorából.

3. „Kájoni János 1676-os *Cancionaléja* is tud a Gézának megjelenő Szűzről.” – Minthogy az *Epithoma* akkor már vagy száz éve két nyomtatásban is közkézen forgott, Kájoni énekszerzőjének ezért az ötletért nem kellett egy olyan legendában búvárkodnia, mely már a 11. században is elavultnak számított.

4. Géza látomása a *Nagyobb legendában* a fejedelmet kedvezőtlen színben tünteti fel, „Ransanusnál azonban jól illeszkedik a Gézáról nála általában kialakított kedvezőbb képhez.” – Nem világos, miféle következtetés vonható le ebből az *Epithoma* forrásait illetően. Én csak annyit olvasok ki belőle, hogy akárhonnan vette is Ransanus az adatait, azokat hozzáigazította a saját felfogásához. Inkább arra figyelmeztet, hogy az ő révén nemigen következtethetünk a kútfő szellemére.

Veszprémy a fentiekén túlmenően azt is megfigyeli, hogy „Ransanus szövegezésében a Sarolt-látomás szóhasználatbeli azonosságot mutat a Hartvikéval, míg ilyenről a Géza-jelenésnél egyáltalán nincsen szó.” Ez azt igazolná, hogy a Sarolt-látomást mindkettőn ugyanazon forrásból merítették, szemben Gézáéval, melyet Hartvik a *Nagyobb legendából* másolt át, Ransanus viszont azt is az ősi szerkesztményből vette. – A „néhány szóhasználatbeli azonosság” pontosan egy: „Stephanus prothomartyr, qui primus pro Christi nomine” (Hartvik) – „Stephanus, qui ob veritatis testimonium mortalium omnium primus mortem corporis pro Iesu Christo” (*Epithoma*). Ezen kívül 7 azonos szó fordul elő: uxorem–uxori, visione–visus, apparuit–apparui, alloqui–allocutus, filium–filium, paries–paries, nomen–nomine. A Géza-jelenésben, ahol ilyenről „egyáltalán nincsen szó”, hosszabb rész csakugyan nem akad, azonos szó 8 bukkan fel: visione–visa, noctu–nocte, filius–filius, regibus–regis, vite–vitae, secularis–saeculum, virum–vir, suscipito–suscipito. A két rész forráshasználata között, illetve a Hartvikhoz való közelségre nézve nem látok minőségi különbséget, mennyiségit sem.

Ezeket az érveket összességükben sem érzem olyan súlyosnak, hogy alapot adjanak egy ősi István-legenda akár csak sejtésszerű feltételezéséhez is.

Az azonban igaz, hogy az álomjelenetek megkomponálásában Ransanus nemcsak Hartvikot hasznosította. Beleépített egy olyan írást is, amely eddig nem került

² CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Képes krónika miniatűrái*. Kísérő tanulmány a Képes krónika hasonmás-kiadásához. Bp. 1964. 54–55.

szóba. Ő ugyanis Magyarországra jövele előtt több mint harminc évvel, 1455-ben már megfogalmazott egy hasonló jelenetet, amely — úgy látszik — ott motoszkált a fejében. Ferrer Szent Vince születését ugyanúgy álombeli jelentés előzi meg, mint a mi István királyunkét. (*Acta sanctorum* Aprilis I.) Ott az alvó apa előtt jelenik meg egy férfiú a dominikánusok öltözékében, tudtára adja, hogy fia születik, aki mind a szerzetesrendnek, mind nemzetének díszeré válik majd. Ébredés után az apa elmeséli látomását feleségének, és tanakodni kezdenek, hogy vajon mire magyarazzák a dolgot. Tudják ugyanis, hogy az efféle jelenés csalóka is lehet. Végül úgy döntenek, hogy az isteni gondviselésre bízzák ügyüket. Vince anyja sem marad ki, igaz, ő nem álmában kap értesítést, hanem a magzat különös viselkedéséből sejtje meg rendkívüli küldetését. A névadás szintén bámulatra méltó körülmények között történik, amiből mindenki megtudja, hogy ezt a dolgot mennyei akarat igazgatja. Ez utóbbi mozzanatok azonban csak távoli rokonságot tartanak a mi legendánkkal.

A *Vince-legenda* textusának egyes darabkái az *Epithoma* mindkét álmjelenetében fel-feltűnnek, többségük azonban nem mondható jellegzetesnek: „quadam nocte visa (visum) est”; „Somno (Geicha) solutus” és néhány ilyen. Inkább a mondatfűzés hasonló: „scias te suscepturum ex uxore filium, qui . . . erit veri dei praecipuus cultor, . . . ob miram vitae sanctitatem . . . suam patriam et Hungariae nationis nomen . . . laude exornabit” (*Epithoma* 9.14.); — „uxor tua pariet tibi filium, cujus erit tanta vitae integritas, . . . quod omnes Galliarum Hispaniarumque populi eum . . . venerabuntur, eritque frater Ordinis Praedicatorum” (*Vince-legenda* 1.1.). Akad azonban ennél szorosabb közelség is:

Vince-legenda 1.1.:

Epithoma 9.26–27.:

Illa *expergefacta* coepit virum curiose interrogare, quidnam sibi vellet . . . Vir . . . sciscitanti uxori somnium . . . jucundissime indicavit . . . Verum quia . . . didicerant *hujuscemodi* somniis raram *adhibendam esse fidem*, non multum de tali visione gavisus sunt; sed tamen . . . crederent aliqua ex parte futurum esse illud, quod eis per somnium *promittebatur*; unde *rem ipsam divinae providentiae commiserunt*.

Haec ubi dicta mulier audivit, *expergefacta* secum volutare mente coepit, quid sibi vellet *eiusmodi somnium*, veri ne videlicet aliquid afferret, an aliud inane, cui nihil *fidei esset habendum* . . . Laeti igitur illi et prae rei *promissae* tum novitate tum magnitudine stupefacti *rem eorum* . . . *divino commiserere* consilio.

Ez a mű az *Epithoma* tartalmának létrejöttében nem játszik szerepet, de a forrásvidék bonyolításához hozzájárul és a szöveg „ransanusi” jellegét erősíti, egyúttal távolítva is azt a valódi forrástól.

Csakúgy, mint a szerzőnek az a szokása, hogy hasonló szituációkban hasonló fordulatokat, hasonló kifejezéseket alkalmaz, sőt hasonló mozzanatokkal is megtoldja az elbeszélést. A szóban forgó két álmjelenetben is akad néhány egymásra mutató részletecske: per quietem—quiescenti—per quietem; miro circumsepta lumine—magna luce resplendens; ob miram vitae sanctitatem—ob sanctae vitae merita; laude—laude; Haec ubi dicta—Haec ubi dicta; laetitia—laeti.

Nehezíti a forrás konkretizálását, hogy Ransanus az előtte fekvő munkából szívesen kölcsönöz részleteket tárgy szerint nem oda tartozó szakaszokhoz is. Géza álmanak elbeszélésekor tartalmilag Hartvik 3. fejezetét követi, a megfogalmazáshoz azonban az egyébként át nem vett 9. fejezetet is felhasználja:

... *corona decoratus* in caelis, ... in terris et titulo et diademate regio *decorabitur*, ... ob sanctae *viae merita* immortalem *sibi* memoriam comparabit. ... (*Epithoma* 9.24–25.)

... dominus ... Stephanum hac temporalis statuere felicitate insignire *corona*, ipse postmodum eundem felicitus *decoraturus* eterna ... *Sibi* enim eam cum regni gloria pro *viae* sue *meritis* scito deberi. (*Hartvik* 9.)

Ez mellesleg egy olyan rész, amelyent Veszprémy hiányol: a *Nagy legendában* nincs benne.

Hartviknál ellentmondásra bukkan ama kérdésben, hogy vajon a király prédikált-e avagy sem. Azt mondja, hogy Hartvik erre a 8. fejezetben igenlően válaszol, a 13.-ban tagadóan. Az igenlő válasz nyomait felfedezi Anonymusnál, Albericusnál, a Knauz-féle krónikában, a Szent István-himnuszokban; „a ransanusi beállítás is természetesen ezen utóbbihoz kapcsolható, s így egyúttal feltételezhetjük, hogy ehhez valóban korábbi szövegek nyújtottak alapot”. Ami ebből Hartvikot illeti, az merő félreértés. Ő a 8. fejezetben nem erről beszél. Az a mondat, amelyből Veszprémy őt szót citál („*ipsosque secundum ecclesiasticam doctrinam instituit*” SRH II. 411.), arról tudósít, hogy István azokat a katonákat, akiket szép szóval nem tudott jobb belátásra bírni, fenyegetéssel, ijesztgetéssel letaposta, és „az egyház útmutatása szerint intézkedve” erővel kényszerítette engedelmességre. Hogy ebből hogyan lesz prédikáció, azt nem tudom. A 14. fejezet valóban leszögezi, hogy prédikálásra nem vállalkozott. Ransanus a 8. fejezet tudósítását veszi át, bár erőszakról nem ejt szót, hanem István agitációs munkáját ecseteli. A 8. fejezet néhány szavát („*communiter cum omnibus, aliquando sigillatim[!] cum uno quoque eorum colloquium habens*” SRH II. 411.) alaposan kibővíti, de mást nem mond: „*sua ipse diligentia id egit, ut plerique illorum ... crediderint ... Nunc hos nunc illos ad se accersivit. Aperuit eis sensum divinarum scripturarum, ... arguendo, obsecrando, increpando ...*” stb., stb. (9.64–66.) E hely jellemzően mutatja szövegépítő metódusát; azt is, hogy hogyan tűzdeli meg többek között bibliai idézetekkel is a forrás mondatait (itt Pál apostoltól: „*argue, increpa, obsecra*” 2 Tim. 4.2.). De hogy István prédikált-e vagy nem, arról nem nyilatkozik.

A „legrégebb életírat” léte mellett egy, a fentebb elemzetteknél nyomósabbnak látszó érv is megszólal. Ez pedig egy sajátos Géza-portré. Ransanus lényegesen nagyobb szerepet juttat neki a térítés munkájában, mint akár Hartvik, akár a *Nagy legenda*. Csóka Lajos ezt azzal magyarázza, hogy a szerző eredetileg Istvánra vonatkozó mozzanatokot az apára „hárított át”. Veszprémy viszont úgy vélekedik, hogy Ransanus egy ősi Géza-képet őriz; ő azt a változatot forgatta, amely az ismerteknél markánsabb és keresztényibb fejedelmet ábrázolt. Különös módon egyikük sem gondol arra, hogy egy István-legendának – legyen az régebbi vagy újabb – nem Géza a hőse; ő tehát semmiben sem játszhat fontosabb szerepet, mint az a szent, akitől a legenda szól. Pláne nem a térítésben. Ezzel szemben egy magyar történelemnek

elsőrendű kötelessége, hogy a nemzet életében döntő fontosságú fordulatról részletesen beszámoljon, függetlenül attól, hogy annak egyes eseményei melyik uralkodó nevéhez fűződnek. Az a különbség, amely Géza és István viszonyának és jelentőségének bemutatásában a legendairodalom és Ransanus között megmutatkozik, rop-pant egyszerű okra vezethető vissza: Ransanus nem István-legendát írt.

Veszprémy azzal igazolja véleményét, hogy a legendáktól független irodalom, ha szórványosan és töredékesen is, szintén megőrzött néhány ecsetvonást az ősinek ítélt Géza-portréból. Ransanusnál öt olyan szöveghelyet talál, amely Hartvikkal szemben a krónikás hagyománnyal egyezik, de Thuróczyból nem vezethető le.

1. „Rögtön ilyen a ransanus-i elbeszélés eleje: »a magyarok közül elsőként hitt Krisztusban«”. E kijelentés nem szerepel Hartviknál, sőt ő a *Nagyobb legendában* Gézával kapcsolatban előforduló „credulus in Ihesum” helyébe egyenesen a „severus quidem et crudelis” formulát teszi. — Ami ez utóbbi érvet illeti, a „credulus in Ihesum” Ransanusnál sem fordul elő, ehelyett ő is a „severe atque crudeliter” kifejezéssel él. Ez azon ritka esetek egyike, amikor Hartvik szavaiban is tetten érhető. Ezt egyértelműen mellette szóló bizonyítéknak is mondhatnám, annál is inkább, mert Veszprémy feltételezése szerint éppen Hartvik volt az, aki az adott szövegösszefüggésben nehezen értelmezhető „credulus” szót érthetetlennek találta és ezzel a „szövegkritikai helyesbítéssel vélt javítani a helyzeten”. Azonban a szóban forgó frázis adatként való értékesíthetősége kétséges. A „severus et crudelis” ugyanis a *Nagy legenda* több variánsában is ott áll a „credulus in Ihesum” helyén, és hogy melyik az eredeti, az eldönthetetlen. Veszprémy pár sorral odább maga is az ellenkezőjét mondja annak, amit az imént idéztem tőle: „nem tekinthető hartviki változtatásnak”. Úgyhogy azt javaslom, ezt az érvet ne vessük be a vitába. — A hitben való „elsőséget” Veszprémy szerint Ransanuson kívül a *Knauz-krónika*, Kézai, Mügel és Unrest hangoztatja. Melléjük teszem Thuróczyt: „Geycha namque dux . . . convertere cepit Hungarorum gentem ad fidem Christianam” (222). Ez tartalmában pontosan megfelel annak, amit Ransanus állít.

2. Az *Epithomában* ez áll Adalbertől: „őt küldte Isten Magyarországra”. E kijelentés megfelelője csak Unrestnél található meg. — Tény és való, hogy Unrestnél megtalálható, persze németül, ami a szöveges összehasonlítást kissé nehezíti. De amellett, hogy e néhány szó nem mondható döntő tömegnek, legfeljebb is csak Unrest forrásainak a tisztázatlanságára figyelmeztet. Vajon nem ismerte-e az *Epithomát*? (Vagy Bonfinit, aki ugyanezt írja.) Ez a probléma merül fel a szintén tanúztatott Laskai Osváttal kapcsolatban is: ő Adalbert érkezéséről tudósít Ransanuszal egybehangzóan.

3. Ransanus ezt írja Géza idejéről: „mindenünnen Magyarországra érkeztek a keresztény fejedelmek csapatai”. Veszprémy ismét Mügel szövegét állítja ezzel párhuzamba. — Holott Thuróczy: principes Christiani „non solum iuvamen transmisserunt, sed etiam personaliter adierunt” (222); „intraverunt vi Hungariam . . . tempore regis Geyche . . . Bohemi, Poloni, Greci” stb. (237.).

4. Kézai „Ransanusall egyetértően, de a legendáktól függetlenül tud arról, hogy Géza háza népét Adalbert keresztelte meg”. Hasonlóan tudósít a *Knauz-krónika*, Unrest és Johannes de Utino. — Lélektanilag érdekes ez az érvelés. Tudniillik Ransanus nem mondja azt, hogy Gézát és családját Adalbert keresztelte meg. Pontosán

azt mondja, amit Hartvik: Adalbert megérkezik, aztán „iubente principe fit ubique congregatio gentis indomite, per sanctum episcopum fiunt et per suos exortationes continue convertuntur et baptizantur alumni patrie” (SRH II. 403.), majd valamivel később Adalbert megkereszteli az újszülött Istvánt (uo. 406.). Nem hiszem, hogy elrugaszkodott fantáziára lett volna szüksége akárkinek is ahhoz, hogy az Adalbert által megkeresztelt sokaságba a fejedelmi családot is beállítsa, bár ezt Hartvik kifejezetten nem írja. Nem lenne meglepő, ha ennek nyomán Ransanus tényleg azt mondaná, hogy Gézáékat Adalbert állította keresztvíz alá. Azonban nem mondja, hanem: „Constitutus est dies, quo et ipsi et multi viri nobiles multique alii tum mediocris tum humilis generis homines sacri baptismatis unda in Christo renati sunt” (*Epithoma* 9.32.). Adalbertről szó sincs. Az olvasó az, aki mind Hartvik, mind Ransanus közlését önkéntelenül is tágabban értelmezi, mint ahogy azt a betűk megkövetelik. Az olvasó, például Veszprémy.

5. A külfölddel való kapcsolatteremtést a *Nagyobb legenda* és Hartvik Istvánnak tulajdonítja, míg Ransanus – és már megint Kézai – Gézának. Thuróczy ezúttal is elkerülte Veszprémy figyelmét. A hely, amit Ransanustól idéz, azon kevesek közé tartozik, amelyek tartalmilag teljes egyezést mutatnak az ő *Krónikájával*, noha szavai pontosan megduplázódnak:

... oportebat quosdam armis edomare, ad quod faciendum, quia plures fuere fidei repugnantes quam adherentes, necessarium habuit desiderium suum divulgare regibus et principibus Christianis. Quo audito huiusmodi desiderio non solum iuvamen transmiserunt, sed etiam personaliter adierunt, quibus fuerat Hungarorum crudelitas nociva et exosa. (*Thuróczy* 222.)

Sed quod non essent ei tantae vires, quibus fieret a se facile, quod rei exigebat necessitas, clam illis dat literas ad plerosque principes Christianos, per quas aperit laudabile suum sanctumque consilium, ac propterea petit, ut in tanta rerum mole sua quisque idonea mittat auxilia. Mittuntur igitur undique in Hungariam Christianorum principum copiae, ex ipsis quoque principibus nonnulli confluunt non solum, ut ferant viro Christianissimo opem, verum etiam ut videant submitti iugo Christi colla ferocis efferataeque nationis. Illius namque nomen toti Europae erat tunc invisum ac formidolosum, Christianis praecipue populis, in quos superioribus temporibus crudelissime saevierant. (*Epithoma* 9.37–39.)

Veszprémy azon állítása, miszerint e közlés a *Nagyobb legendában* és Hartviknál Istvánnal kapcsolatban hangzik el, tévedés. Ugyanis az idézett helyen (SRH II. 382. és 410.) István nem katonai segítséget kér külföldről, hanem papokat. Ezt Ransanus nem mondja sehohol.

Mindezek után még mindig azt mondom, amit az elején: nem a „legrégibb életirat” létét kívánom megkérdőjelezni, mert ez alighanem több oldalú megközelítést igényelne. Ezért a cikknek azokra a megállapításaira, amelyek nem az *Epithomát* érintik, hanem az első szerkesztés és a *Nagyobb legenda* meg Hartvik kapcsolatára vonatkoznak, nem tértem ki. Azt akarom leszögezni, de azt határozottan, hogy Ransanus Hartvik írásának néhány fejezetét dolgozta fel, és semmi más legenda-kompozíciót nem használt.

Persze, a fentiekben végigfutva csak-csak fölmerül egy kérdés. Ha Tóth Zoltánnak meg Veszprémynek Ransanustól függetlenül mégis igaza van, akkor a 11. századtól a 17.-ig tucatnyi személyről tudunk, aki e régi szerkesztményből bizonyos töredékeket ismert: a nagyobbik István-legenda szerkesztője, Hartvik, Anonymus, Albericus, Kézai, a *Képes krónika* miniátora, himnuszszerezők, a zágrábi krónikás, Mügeln, Knauz

krónikása, a *Lengyel–magyar krónika* szerzője, Unrest, Laskai Ostvát, Johannes de Utino, Kájoni énekszerzője. Egymástól nem meríthettek, hiszen nem ugyanazokat a részleteket hozzák. Már most elveszett ez az írás, vagy nem vészett el? Netalán volt olyan mű, mely nagy darabjait fenntartotta, és abból szemelgetett időnként hol ez, hol az?

KULCSÁR, PÉTER

Sur la biographie de Saint Étienne écrite par Ransanus

L'auteur ajoute des remarques à l'étude de László Veszprémy (Le problème de source du chapitre de la chronique de Ransanus se rapportant à Géza et à Saint Étienne), paru dans les N°s 3–4 de l'année 1990 de notre revue. Il conteste qu'il serait possible de démontrer, d'après l'index IX de l'*Epithoma* de Ransanus, l'existence d'une quatrième esquisse de légende d'Étienne, outre les trois jusqu'ici connues, plus précisément l'existence d'une première version égarée — comme Zoltán Tóth l'a prétendu plus tôt. L'auteur explique pourquoi il a décidé, au cours de l'édition critique de l'*Epithoma* (1977), en faveur de l'opinion de Lajos Csóka, selon laquelle ce dernier a refusé celle de Tóth. D'après l'auteur de la présente étude, on ne peut pas démontrer, à la base de l'oeuvre de Ransanus, l'existence de ce „manuscrit le plus ancien”. Au cours de son étude, il énumère en détail ses arguments en faveur de son point de vue.

KARSAY ORSOLYA

A fenséges könyvtár dicsérete

Az alábbiakban egyetlen corvináról lesz szó, arról, amelyik a „fenséges könyvtár dicséretét” zengi.¹ Ez Naldus Naldius firenzei humanista műve, címe: *Epistola de laudibus augustae bibliothecae atque quattuor versibus scripti eodem argumento ad serenissimum Matthiam Corvinum Pannoniae regem*, azaz *Levél a fenséges könyvtár dicséretéről és négy verses könyv ugyanabban a tárgyban a felséges Corvin Mátyáshoz, Magyarország királyához.*²

Naldus corvinája ma a lengyelországi Torun Kopernikuszról elnevezett városi könyvtárában őrződik. Torun, az egykori Thorn, nagy kulturális hagyományokra visszatekintő régi porosz város, Kopernikusz szülőhelye. Nekünk, magyaroknak azért is fontos, mert a második világháború alatt Kalinyingrádból, azaz Königsbergből ide került, és ma is itt őrződik – sajnos, „szalagjai” nélkül – becses nyelvemlékünk, a *Königsbergi Töredék*. Hogy maga a *Naldus-corvina* mikor és hogyan jutott Thornba, nem tudjuk.³ A rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint 1684-ben már ott volt, azaz Buda 1541-es elfoglalása előtt kerülhetett el innen (ha ugyan nem tartozott azok közé a corvinák közé, amelyek sosem jutottak Budára), hogy aztán a thorni gimnázium 1594-ben alapított könyvtárában bukkanjon fel. Aranyvirágokkal átszőtt bíborszínű bársonykötése már ekkor rongált volt. Átvészelt egy kisebb helyi lázongást, a napóleoni hadjáratokat és a két világháborút – miközben az egykor másfélszáz darabos gimnáziumi kódexgyűjteményből csak 18 kötet maradt –, majd nem is olyan régen – immár új, arany metszéses kötésben – a városi könyvtár állományába sorolták.

Az Országos Széchényi Könyvtár *Bibliotheca Corviniana 1490–1990 c.* kiállítása alkalmával, 1990-ben, a kódex ötödször utazott külföldre, Magyarországra pedig negyedízben került vissza. Először 1882-ben szerepelt az Iparművészeti Múzeum híres könyvkiállításán,⁴ két év múlva azért hozták megint Pestre, hogy címlapminiatúrát

¹ Az itt közölt szöveg annak az előadásnak némileg átdolgozott változata, amely az Országos Széchényi Könyvtár Baráti Körének alakuló ülésén hangzott el, 1990. május 30-án a Mátyás király halálának 500. évfordulójára rendezett *Bibliotheca Corviniana 1490–1990 c.* nemzetközi corvina-kiállítás alkalmából. Angol változatát lásd: *The New Hungarian Quarterly* 1991. 121. 139–145.

² A *Naldus-corvina* legutóbbi leírását l.: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. (Katalógus.) 1985. Nr. 127.

³ A *Naldus-corvina* történetéről l.: SCHÖNHERR Gyula: *A thorni Corvin-kódexről*. = MKsz 1894. 305–313.

⁴ uo.

ja facsimilében napvilágot láthasson.⁵ Akkoriban még alig volt fényképezőgép. . . Száz év nyugalom után, 1982-ben a nagy schallaburgi Mátyás-bemutató corvina-anyagát gazdagította,⁶ de 1983 elején, Schallaburg budapesti változatában csak fotómásolatát láthattuk.⁷ 1985-ben ismét szerepelt *Kódexek a középkori Magyarországon* c. kiállításunkon,⁸ és 1990-ben újra itt gyönyörködhattunk Attavante műhelyéből kikerült címlapjában, Mátyás címerében és emblémáiban, Naldusnak a szövegkezdő iniciáléba foglalt ideálportréjában, mégpedig a corvina-kiállítás központi helyén, a középső terem közepén, közvetlenül Mátyás levelei és saját kezű aláírása szomszédságában.⁹

Miért emeltük ki Naldus művét annak a 131 corvinának a sorából, amelyeket Mátyás könyvtárának ma meglévő 216 kötete közül bemutathattunk? Azért, mert ez az egyetlen egykorú forrásunk a könyvtár berendezésére és szerzőire vonatkozóan, vagyis — a szokásos megállapítás szerint — Naldus műve a könyvtár külső és belső leírása, mintegy katalógusa.

De valóban az-e?

Előrebocsáthatjuk, hogy ezzel kapcsolatban a tudománynak nem egységes az álláspontja: philologi certant — a szakemberek eltérő véleményen vannak. Ami különben a corvina-kutatásban nem újság, hiszen akár könyvtörténeti, akár művészettörténeti területre lépünk, folyton bizonytalan, ingoványos talajon járunk, s hiába állnak rendelkezésünkre impozáns albumok vagy több évtizedes tanulmányokat rendszerező monográfiák, a kutatásnak állandóan rá kell, rá kellene mutatnia, hogy hol van az a pont, ameddig a tények terjednek, amelyen túl már csak hipotézisekkel lehet továbbhaladni.

Melyek tehát azok a problémák és kérdések, amelyek a Naldus-corvinával kapcsolatban eddig felmerültek, és miben térnek el egymástól a szaktudomány adta válaszok? Mindenekelőtt vizsgáljuk meg a mű szövegét, mely már a 18. század eleje óta ismert a thorni gimnázium direktora, Petrus Jaenichius jóvoltából¹⁰, majd Bél Mátyás közléséből.¹¹ Szövegkritikai kiadása Ábel Jenőnek köszönhető, ő azonban épp a katalógust tartalmazó hosszú részt nem kollacionálhatta, ezért inkább kihagyta.¹²

A mű — mint a cím is mutatja — két részből áll, a prózában írt bevezető levélből és a négy fejezetre oszló verses panegyrikosból.

A levél röviden fölvezolja, prózában vetíti előre azt a négy gondolatkört, amelyet a hexameteres versrész, a tulajdonképpeni mű négy fejezete részletesen taglal, ezek pedig a következők:

⁵ uo.

⁶ *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn.* (Katalógus.) Schallaburg, 1982. Nr. 404.

⁷ *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz. 1458–1541.* (Katalógus.) Bp. 1983. Nr. 294.

⁸ I. a 2. sz. jegyzetet.

⁹ *Bibliotheca Corviniana 1490–1990. Nemzetközi corvina-kiállítás.* (Katalógus.) Bp. 1990. LXII. t.

¹⁰ JAENICHIUS, Petrus: *Meletemata Thorunensia III.* 1731. 97–185.

¹¹ *Notitia Hungariae nova. III.* 1737. 589–649.

¹² *Irodalomtörténeti Emlékek. II.* 1890. 261–296.

1. Mátyás, Beatrix és Corvin János műveltségének dicsérete a könyvtárral összefüggésben;
2. a könyvtár berendezésének leírása és a görög szerzők ismertetése;
3. a latin szerzők ismertetése;
4. a keresztény szerzők ismertetése és befejezés.

A corvina-kutatás úttörői közül ketten nem nyilatkoznak Naldus hitelességéről, noha Rómer Flóris 1884-ben csak azért utazik Thornba, hogy színről színre láthassa a kódexet,¹³ Schönherr Gyula pedig elsőként ad róla szakszerű kodikológiai leírást.¹⁴ Rómer alapján Csontos János „föltétlen bizalommal használta föl forrásként Naldust, sőt még olyasmit is belemagyarázott, ami nincs benne”¹⁵ —, hogy ti. a könyvtárnak tudósok számára külön olvasóterme lett volna (1878). Közel fél évszázad múlva, 1925-ben Huszti József jegyezte meg, hogy „Naldus Naldius Mátyás könyvtáráról írt költeményének történeti értékét tudományos irodalmunk még nem állapította meg.”¹⁶ Röviddel ezután, 1927-ben a kiváló kézíratszaktörő, Fögel József mond róla elmarasztaló ítéletet: „művének nem sok történeti értéke van, mert Ugoletto elbeszélése után ír és hízeleg”.¹⁷ Több évtizedes szünet után, 1960-ban viszont Csapodi Csaba egyértelműen Naldus forrásértékének hitelessége mellett tör lándzsát.¹⁸ Csapodi a következő kérdéseket vizsgálja: „1. Mójában volt-e Naldusnak hiteles értesüléseket szerezni, tehát megismerni a valóságot? 2. Képes volt-e jól megérteni a hallottakat? 3. Akarta-e a kapott adatokat a valóságnak megfelelően feldolgozni és közölni?”¹⁹

Bár 1960 óta a kérdésekkel senki sem foglalkozott, a tudományos konszenzus Csapodi véleményét elfogadva, Naldus művét tényleges katalógusnak tartja, amint erről a 82-es schallaburgi, ill. a 85-ös és a 90-es budapesti kiállítás tanúskodott. Most, amikor vitába szállunk Naldusért, azt szeretnénk megmutatni, hogy más értelmezési lehetőségek is rendelkezésünkre állnak, mint az általánosan elfogadott, s hogy az eddigiektől eltérő, irodalomközpontú megközelítés nagyon is hasznosítható szempontokat vehet föl a forráskritika számára.

Itt álljunk meg egy pillanatra és soroljuk el mindazt, amit Naldus személyéről és állítólagos informátoráról tudunk! Az 1436–1513 között élő Naldus a költészettan professzoraként működött a szerviták firenzei főiskoláján. Tanítványa volt a neoplatonista Ficinónak, körével és a Medici-udvarral szoros kapcsolatban állt. Különböző írói és költői munkái kéziratban és nyomtatásban őrződtek meg. Az 1480-as évek végén a Mátyás számára másolt kódexek emendálásával, szövegritikai javításával foglalkozott, s amint azt a panegyrikos kísérőlevelében elmondja, Mátyás híreről és dicsőségéről a könyvtár fejlesztése céljából Firenzébe érkező Tadeo Ugoletótól

¹³ l. a 3. sz. jegyzetet.

¹⁴ uo.

¹⁵ CSAPODI Csaba: *Naldus Naldius hitelességének kérdése.* = MKsz 1960. 293–302. — Az alábbiakban Csapodinak itt közölt állásfoglalásával kapcsolatosan igyekszünk néhány szempontot felvetni.

¹⁶ uo. 295.

¹⁷ uo. 295.

¹⁸ uo.

¹⁹ uo. 296.

hallott.²⁰ Ugoletto viszont Mátyás udvarában élt 1475 és 1490 között, s egyrészt a könyvtár ügyeit intézte — valamennyi humanista közül a legaktívabban és a legeredményesebben —, másrészt Mátyás természetes fiának, Corvin Jánosnak a neveltetését végezte be: elsajátíttatta vele a studia humanitatis teljes, a görögséget is magába foglaló ismeretanyagát.²¹ Bár erről Naldus nem nyilatkozik, Csapodi magától értetődőnek veszi, hogy a Mátyás könyvtárára vonatkozó információkat Naldus közvetlenül Ugoletótól, a legilletékesebbtől kapta, s így semmi okunk hitelességükben kételkedni.

Ha azonban összevetjük Naldus szerzőkatalógusát Csapodi Csaba 1973-ban megjelent corvinajegyzékével,²² mely felsorolja a hiteles, a kétes, a téves, a lappangó és az elveszett corvinákat, sőt azokat is, amelyek esetleges meglétéről kizárólag Naldus tudósításából van információnk, a következő képet kapjuk. Naldus összesen 60 szerzőt (köztük néhány név nélkül említett művet) mutat be, ebből 25 a görög, 27 a latin, 8 a keresztény szerző. Ezekhez a Csapodi-féle 1040 tételes jegyzékből kb. 274 mű köthető (59 szerepelt belőlük a kiállításon). Naldusnál öt olyan név van, melyeknek meglétére sehol máshol nincs adat (Musaios, Pindaros, Sappho, Thukydides és Varro), s a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Nikandros neve elkerülte Csapodi figyelmét Naldus listáján. Vagyis majdnem minden szerző, akit Naldus felsorol, jelen lehetett Mátyás könyvtárában.

Naldus a következő csoportosításban rendezi anyagát. Mind a görög, mind a latin szerzőknél először a költőket, aztán a prózaírókat mutatja be. A görög szerzőknél (a latinoknál nem!) még további kisebb alcsoportokat is megfigyelhetünk: lírikusok, epikusok, tragédiáírók a költőknél, ill. filozófusok, természettudósok, történetírók a prózaíróknál. Az egyes csoportokon belül Naldus igen laza, alig kitapintható időrendet követ. Ugyancsak időrendi felsorolás érzékelhető a keresztény irodalom esetében: a Biblia után hét későantik egyházatya következik. A keresztény szerzők kapcsán tér ki Naldus Mátyás könyvtárának nagyságára, mely számszerűleg minden híres antik könyvgyűjteményt felülmúl, hiszen nemcsak a pogány szerzők műveit tartalmazza, hanem a keresztényekét is. Minden szerzőről — fontosságuk és érdekük szerint — különböző hosszúságú méltatást ad. Platonról pl. 25 sorban értekezik, Vergiliusról és Ciceróról 60–60 sorban, de Hérodotosz három sort kap, Varro mindössze kettőt. Egyetlen művet sem nevez meg cím szerint, hanem épp ellenkezőleg, a hellénisztikus költészet példájára, a népszerű írók közismert munkáinak címét jellemzésük során szántsándékkal elhagyja. Szemlélete szinte ellentmond a könyvtárosi megközelítésnek: nem könyvekben, kötetekben gondolkodik, hanem sokkal tágabb, irodalmi és eszmei összefüggésekben. Különösen szembeötlő ez olyan szerzők esetében, akiknek művei egy kötetbe foglalva szerepelnek ténylegesen a corvinában. Erre a legkirívóbb példa az a kiállításunkon is bemutatott müncheni corvina, melynek két szerzőjét, Polybiost és Herodianost Naldus megemlíti, a harmadikról, Heliodorosról viszont hallgat, noha ez a kódex filológiai szempontból épp azért fon-

²⁰ vö.: *Dictionary of the Italian Humanism*.

²¹ uo.

²² *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973.

tos, mert Heliodoros mitikus regénye csak benne őrződött meg.²³ Pedig Naldus állandóan tényszerű bemutatásra törekszik, valóságos polcokról beszél, egymás után következő szerzőkről. A szavahihetőség követelményét Naldus, akárcsak a többi humanista, a nagy hellénisztikus filológus-könyvtárosoktól veszi át.²⁴ Ugyanakkor tudjuk, hogy mind a hellénisztikus, mind a bizánci könyvjegyzékek vizsgálatánál figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy rendszerint korábbi listákat ismételnék, sőt sok jegyzék tudatos hamisítás eredménye.

Ahhoz képest, amit Naldus elmond, sokkal fontosabb az, amiről hallgat, aminek a meglétéről vagy nem tud, vagy nem tartja érdemesnek szólni. Teljes egészében hallgat a kortárs humanisták műveinek jelenlétéről Mátyás könyvtárában, noha budai működésükről tud. Ugoletón kívül név szerint említi Bonfiniét és a két Cinthiust, csak nem a katalógusban. Ugyancsak hallgat a skolasztika klasszikusairól, pedig kötetek még kiállításunkon is szép számmal szerepelnek. Akiket Naldus a Biblia mellett keresztény szerzőkként felvonultat, azok viszont éppen a reneszánsz által felfedezett és favorizált későantik egyházatyák. Az „argumentum ex silentio” azt mondatja tehát, hogy amit Naldus elhagy, azt nem tartja alkalmasnak arra, hogy beletartozzék egy reneszánsz uralkodó könyvtárába; amit viszont bevesz, az megfelel a reneszánsz művelődéseszmény legfontosabb írásos dokumentumainak, szinte kanonikusan kötelező irodalmi anyagának. Mátyás könyvtára Naldus bemutatásában nem egyéb, mint a reneszánsz értelmezésében felfogott antik szellemi hagyomány, melynek íve Homérosztól Platónon át, a Biblián keresztül Aranyszájú Szent Jánosig ível.

Térjünk vissza Csapodí érvelésének következő lépéséhez, a könyvtár külső leírásához, mely Naldusnál előbb a prózai bevezetőben, aztán részletesebben a második könyv elején, már a versben olvasható! Összevonva: a könyvtár Mátyás akaratából a budai palota legművészebb része, mert a tudás felsőbbbségét kell kifejeznie. A könyvtárterem alapterülete négyszögletes, mennyezete boltíves, falai téglából készültek. Két színes üvegtáblás ablak között van Mátyás heverője, arannyal átszőtt takarókkal. Két bejárat van, az egyiket a Mátyáshoz érkező tudósok használják, a másikat csak Mátyás, ha magányába visszavonulva kíván a szent himnuszokban gyönyörködni. Három falon hármas sorban faragott polcok, melyeket arannyal átszőtt bíborfüggönyök takarnak. A díszes szekrényeket firenzei mesterek készítették. A kisebb könyvek a hármas polcokon vannak, a nagyobbak lent, a zárható szekrényekben. Középen háromlábú székek helyezkednek el, melyek Pythia tripusaira, Apollón templomára emlékeztetnek; azokon is gyöngyös, aranyos terítők. Naldus leírásához igen közeli képzőművészeti ábrázolást találunk Giovanni Battista Ricci 16. századi olasz festő alkotásán. A képen, melyet Jászay Magda közölt a Vatikáni Múzeum anyagából,²⁵ Mátyás a könyvtáralapítás pillanatában, tudósai körében örökítődik meg. A könyvespolcok és a könyvszekrények megfelelnek Naldus leírásának, nyilván Ricci is firenzei stílusú bútortzatra gondolt, akárcsak Naldus. Egyedül a függönyök színe tér el egymástól, Naldus arannyal áttört bíborról beszél, Ricci viszont

²³ uo. Nr. 315.

²⁴ A hellénisztikus és a reneszánsz kor filológus-könyvtárosságára vonatkozóan I. PFEIFFER, Rudolf: *Geschichte der klassischen Philologie*. Hamburg, 1970.

²⁵ *Párhuzamok és keresztjeződések*. Bp. 1982.

zöldet használ. Hadd jegyezzük meg, hogy szinte minden antik költői textilleírásban, ekphrasisban a fedelmi szőnyegek, kárpitok alapszíne bíbor és arany. Ilyen volt a Naldus-corvina eredeti kötése is, ugyanis ezek a fedelmi színek.

Csapodi más, hiteles forrásokkal is egybeveti Naldus tudósítását a könyvtár helyére vonatkozóan, s azokat egybehangzóknak ítéli, hiszen Naldusból kikövetkeztethető, hogy a könyvtár és a kápolna szomszédosak voltak, amennyiben a himnuszok a kápolnából hallatszottak át. Azt az ellentmondást, hogy Naldus egyetlen könyvtárszobáról ír, a szemtanú Oláh Miklós viszont kettőről, Csapodi úgy oldja fel, hogy a második helyiséget későbbi hozzátoldásnak tartja.

A mi olvasatunkban azonban könyvtár és szentély kapcsolata nem építészeti probléma. Ahogy a nagy hellénisztikus könyvtárak egyszersmind szentélyek voltak, a Musaion a múzsáké, a Serapeion Serapisé, ugyanúgy a reneszánsz alatt kifejlődő nagy gyűjtemények, melyek a hellénisztikushoz igen hasonló szellemi mozgástérben jöttek létre, óhatatlanul kötődnek templomokhoz, közvetlenül melléjük épülnek, védőszentjeikre nevükben is utalnak: Ambrosiana, Marciana, Laurenziana. Mátyás könyvtára Naldus szerint Apollón szentélye, aki a költészet istene, azoknak a múzsáknak vezére, akik nemcsak Naldus műveit inspirálták, hanem Mátyás nagy szellemi alkotását, a könyvtárat és a benne lévő köteteket is.

Gondolatmenetének utolsó lépéseként Csapodi nemcsak azt tételezi föl, hogy Naldus egyenesen Ugoletto biztatására írta meg panegyrikosát, hanem abból kiindulva, hogy Naldus feltűnően hangsúlyozza Corvin János műveltségét és uralkodói képességeit, „az egész mű mögött Mátyás irányító akarata és messzemenő céljai” jelenlétét érzi, vagyis Mátyásnak azt a törekvését, hogy törvényes örökös híján Corvin János számára biztosítsa a trónt.²⁶

Legújabban Pajorin Klára foglalkozott Naldussal, a Mátyáshoz írt panegyrikosok kapcsán.²⁷ Pajorin Klára az első, aki Naldus művét irodalomtörténeti összefüggésekben vizsgálja, és így sikerül neki a mű keletkezési idejét Csapodi 1485–86 körüli datálását korrigálva az 1487–90 közti évekre tenni. Ekkoriban történt az, hogy „Ancona városa kitűzte a magyar zászlót és ezzel Mátyás fennhatósága alá helyezte magát.”²⁸ Ez az esemény adott alkalmat egy másik Mátyás-panegyrikos létrejöttéhez, Cortesius alkotásához, melynek egy corvina-példányát a wolfenbütteli könyvtár őrzi. Amint Szörényi László tanulmánya kimutatta, a humanista Cortesius a késő császárkori latin dicsőítő költészet nagyhatású poétájához, Claudianushoz nyúlt vissza, amikor a panegyrikos bizonyos műfaji követelményeit saját művében alkalmazta. Ugyanezt teszi Naldus, amikor Claudianus példáját követi, sőt azt is leszögezhetjük, hogy Cortesius és Naldus bizonyos értelemben kiegészítik egymást. Mert míg Cortesius azért szabadkozik, hogy Mátyás tetteiből csak a háború műveit éneklí meg, s csak beígéri a béke tetteinek megörökítését, addig Naldus csak a béke tetteinek dicséretére vállalkozik, s a háború műveit halaszthatja más alkalomra. A claudianusi panegyrikosnak ugyanis fontos műfaji követelménye, hogy a hős kiemelkedő cselekvéseinek méltatásánál mind a háború, mind a béke tettei tárgyalásra kerülje-

²⁶ I. a 15. sz. jegyzetet, 297.

²⁷ *Humanista irodalmi művek Mátyás dicsőítésére*. In: Hunyadi Mátyás. Bp. 1990. 330–361.

²⁸ SZÖRÉNYI László: *Panegyrikos és eposz*. = ItK 1987–88. 141–149.

nek. Mivel ennek a műfaji előírásnak Naldus csak félig tesz eleget, a többi műfaji követelmény bizonyos csúsztatásokkal érvényesül nála.

Egyetlen hős eredetének, származásának és neveltetésének kötelező bemutatása helyett Naldus Mátyás, Beatrix és Corvin János triptichonszerű ábrázolását rajzolja meg a következő hármass elrendezésben. A bevezetés után Mátyás származása helyén Naldus csak futólag említi a Rómából eredeztetett Corvinus-nemzetséget, de annál hosszabban időzik az anatrophénál, a hős neveltetését tárgyaló résznél, mely a legnagyobb variációs lehetőségeket engedi meg a költőnek és mitologikus nagyításoknak is teret enged.²⁹ Mátyás műveltségének, mecénáskodásának, fényes udvartartásának dicsérete után Beatrix eredetének, származásának és neveltetésének taglalása következik, majd — megintcsak a származás kérdésének mellőzésével — Corvin János neveltetésének még Mátyásénál is aprólékosabb ábrázolását olvashatjuk. Ehhez szorosan kapcsolódik a következő kötelező szerkezeti egység, az uralkodásról szóló oktatás a királyfihoz. Naldus itt visszautal arra a platóni mondásra, melyet már a bevezető epistolában behatóan elemzett: az a jó állam, amelyben filozófusok uralkodnak, vagy olyanok, akik tisztelik a filozófusokat, mert így hoz az uralkodó felicitást, boldogságot és bőséget alattvalóinak, mert alattvalóik olyanok, mint előljáróik. A műfajilag előírt toposznak megfelelően Naldus Corvin János műveltségét magasabbra helyezi apjáénál, hiszen az ifjú herceg Ugoletó jóvoltából még a görög irodalomban is jártas. Ezután jön a hős tetteinek bemutatása, melyekből, mint láttuk, Naldus csak a béke nagy művét, a könyvtárat állítja elénk. Itt sorolja fel a gyűjtemény szerzőit és ad róluk rövid értékelést. Végül az epilógusban Mátyás érdemei következtében, mintegy a könyvtár hatására, aranykori állapotok bekövetkeztéről és Mátyás apoteózisáról beszél Naldus.

Ha tehát a *De laudibus* öntörvényű irodalmi alkotásként értelmezzük, nemcsak maga a könyvtárleírás kerül más megvilágításba, mint Csapodinál, hanem Corvin János és a könyvtár viszonya is. Bár tény, — és ezt már Schönherr Gyula, Corvin János múlt századi monográfusa óta tudjuk —, hogy Mátyás a könyvtár társtulajdonosává óhajtotta tenni fiát, hogy trónutódlási esélyeit ezzel is növelje.³⁰ Más kérdés, hogy az ifjú herceg, aki a könyvek bűvöletében nőtt fel, aki menyasszonyának Vergilius műveit küldi jegyajándékkul, apja uralkodói és szellemi örökségét elkótyavetyéli, s a magyar humanizmus történetének tragikomikus figurájává, afféle pannón Don Quijotévé válik.³¹

Naldus azonban Corvin Jánossal kapcsolatban főként arra mutat rá, hogy a könyvtár, akárcsak a hellénisztikus uralkodói gyűjtemények esetében, a trónörökösök neveltetését szolgálja s ebben az értelemben a jövőbe mutat. Királyfiak könyvtáráról tanulságos dolgokat sugall Kerényi Károly, mikor Nietzsche idézi:

„Hogy könyvek vannak, olyan értékesek és királyiak, hogy egész tudósnemzedékek jól fel vannak használva, ha fáradságuk e könyveket megtartja tisztán és megtartja érthetően — ezt a hitet mindig újra megerősíteni: ezért van a filológia. Fölteszi azt, hogy nem hiányoznak oly ritka emberek (ha mindjárt nem is láthatók), akik ilyen értékes könyveket igazán használni tudnak: bizonynal azok ezek, akik ily

²⁹ uo.

³⁰ *Hunyadi Corvin János*. Bp. 1894.

³¹ uo.

könyveket maguk is írják vagy írhatnának. Azt akartam mondani ezzel, hogy a filológia előkelő hitet föltételez – hogy kevesek kedvéért, akik mindig csak „jönni fognak” és nincsenek itt, előre el kell végezni igen sok kinos, sőt tisztátalan munkát: mindez munka *in usum Delphinorum*, trónra kerülő hercegek használatára.”³²

A Naldushoz hasonló filológus-költők, ha dicsőítő éneket írnak könyvtárakról vagy alapítóikról, mindig a könyvtár előremutató, jövőbe tekintő arculatát hangsúlyozzák. Ezt teszi Csokonai, amikor – Mátyás király emlékezetét idézve – a nemzeti könyvtárat létrehozó Széchényi Ferencről versel, s ezt teszi Vörösmarty, amikor egyetemes aranykor eljövételét jósolva zárja gondolatait a könyvtárban.

Ebben az összefüggésben talán egyértelművé válik, hogy Naldus munkájával kapcsolatban számunkra nem az az alapvető probléma, hogy mennyire tekinthető a mű a Corvina-könyvtár katalógusának. Naldus műve ugyanúgy „valóság és fikció határán” billeg, mint Bonfinié.³³ Lehet, hogy a kutatás többet nyer, ha nem a valóságot igazítja a fikcióhoz, hanem a fikciót igyekszik megérteni fikció-voltában. Szegényebbek leszünk ugyan egy tényleges könyvjegyzékkel, de cserébe egyetemesebb és messzebbre vezető tanulságot vonhatunk le azzal a kérdésfeltevéssel, amely azt vizsgálja, mennyire értette meg Naldus saját korának nagy szellemi áramlatait és eszmei összefüggéseit. Mi az, amit Naldus tud?

Utaltunk már arra a hasonlóságra, amely – különösen könyvtörténeti vonatkozásban – az alexandriai kor és a reneszánsz között fennáll. Mindkét korszakban egyformán nagy intenzitással figyelhető meg az a folyamat, amelynek során – megintcsak Kerényi Károly szavaival – megtörténik a „szellemi élet betelepülése a könyvtárba”.³⁴ Naldus az alexandriai filológusok méltó utódjaként tudja: az a feladata, hogy a gondjaira bízott könyveket „megőrizze tisztán és megőrizze érthetően” a jövő számára. De Naldus azt is tudja, hogy a könyvtárban egyszersmind többről van szó, mint pusztán egyes kötetekről vagy kötetek számszerű összességéről. Tudja, hogy a királyi könyveket magába foglaló „fenséges könyvtár”, azaz *a szellemi hagyomány* független kötetei tárgyi létezésétől. Naldus a szellemi hagyományt képviseli, amikor az ideális könyvtárról ír panegyrikost, s azt biztos helyen tudja Mátyás udvarában, mert ott a könyvek mellett a szellem emberei, sőt a jövőt képviselő királyfiak is jelen voltak. A szellemi hagyomány pedig az ő emlékezetükben őrződik és fejlődik.

Modern párhuzamként (vagy ellenpontként?) idézzük fel végezetül Ray Bradbury *451 Fahrenheit* c. regényéből³⁵ vagy annak Truffaut-féle filmváltozatából a felejthetetlen „könyvtárjelenetet”. A szereplők – bár kényszerűségből – könyvekké válnak, kedvenc könyveikkel azonosulnak, szövegüket megtanulják s a fejükben őrzik, hogy majd ha már lehet, továbbadhassák. . . „Sok ezren [vagyunk]. . . kívül csavargók, belül könyvtárak. . . Minden embernek volt egy könyve, amelyre emlékezni akart, s emlékezett is” – mondja egyikük. Ott találjuk köztük Platónt, Swiftet,

³² *Die fröhliche Wissenschaft*. § 102. Idézi KERÉNYI Károly: *Ókortudomány*. In: Halhatatlanság és Apollón-vallás. Bp. 1984. 150–151.

³³ MIKÓ Árpád: *Egy stílusfordulat reinkarnációja*. In: *Sub Minervae nationis praesidio*. Bp. 1981. 40.

³⁴ *Könyv és görögség*. In: id. mű 221.

³⁵ Ford.: LORÁND Imre. Bp. 1991. 171–173.

Schopenhauert, Arisztophanészt és Gandhit, Buddhát és Konfuciuszt, Jeffersont és Lincolnt, de ott van Máté, Márk, Lukács és János is. Egy kisváros huszonzhét lakója Bertrand Russell összes tanulmányát őrzi a fejében. . .

Bradbury fiktív könyvtára és Naldus ideális könyvtára azonos: nem egyéb, mint maga az eleven és elpusztíthatatlan szellemi hagyomány.

KARSAY, ORSOLYA

Das Lob der erhabenen Bibliothek

Die Abhandlung beschäftigt sich mit einer Corvina, die das Werk des Florentiner Humanisten Naldus Naldius enthält und dem Lob der „erhabenen Bibliothek“ Königs Mathias gewidmet ist. (*Epistola de laudibus augustae bibliothecae atque libri quattuor versibus scripti eodem argumento ad serenissimum Matthiam Corvinum Pannonie regem.*) Diese Corvina wird gegenwärtig in der Stadtbibliothek von Toruń in Polen bewahrt. Der Verfasser wirft den Text einer literaturzentrischen, von den bisherigen abweichenden Analyse unter. Nach dieser Methode, betrachtet er das Werk des Naldus – im Gegensatz zur Meinung von Csaba Csapodi, die seit 1960 allgemein angenommen war – nicht als einen tatsächlichen Katalog, sondern als ein Werk an der Grenze der Wirklichkeit und der Fiktion. Statt wirklicher Büchertitel enthält das Werk von Naldus Abhandlungen, die sich auf die großen geistlichen Strömungen und Ideenzusammenhängen beziehen. Ebenso wie die fiktive Bibliothek von Ray Bradbury (*451 Fahrenheit*), ist auch die ideelle Bibliothek von Naldus nicht anderes, als die lebendige und unerwüsthliche Tradition selbst.

H. TÓTH IMRE

Karcagújszállási-Carceus Márton élete és művei

Karcagújszállási vagy latinosított nevén Carceus Márton a Nagykunság első általunk ismert orvostudósa és alkalmi költője volt. Ez a tény a vele való foglalkozást a helytörténeti kutatásokhoz utalja. Mégis – amint alább kifejtjük – van Carceus Márton tevékenységének olyan aspektusa, amely indokolttá teszi azt, hogy ennek a 17. században élt nagykunsági eredetű orvosdoktornak a munkásságával a helytörténeti vonatkozásokon túlmenően is foglalkozzunk.

Carceus Márton életéről és tevékenységéről keveset tudunk. Tudományos munkásságáról pedig alig valamit. Ennek oka az, hogy reá vonatkozó forrásaink igen szegényesek. Csak a Debreceni, ill. Sárospataki Kollégium subscriptus diákjainak névjegyzékében található bejegyzések nyújtanak életéről rövid információt. A hiányzó adatokat művei korántsem teljes, ill. megbízható felsorolásával egészítették ki a kutatók.

A Carceus Mártonról szóló meglehetősen szerény információkat a következő művekből meríthetjük (a már említett kollégiumi névjegyzékeken kívül):

Horányi Elek: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, quam excitat A. Horányi*. I. Bécs–Pozsony, 1755. 384–385.

Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. I. 26. Új kiadása: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I. Fordította Kóvári Aladár. Bp. 1960. 16.

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1983. 10.

Szabó Károly: *Hellebrant Árpád. Régi magyar könyvtár III*. Bp. 1986. 2429., 2483., 2484., 2523., 2524., 2566., 2593. számok alatt.

Györffy István: *Nagykunsági krónika*. 3. kiadás. Karcag, 1984. 93.

Réti Endre: *Nagy magyar orvosok*. 2. kiadás. Bp. 1953. 65.

[H. Tóth Imre] Tóth László: *Egy régi orvos Karcagról*. = *Jászkunság* 1982. 4. 38–40.

A Carceusra vonatkozó felsorolt művekből elsősorban Györffy István utalása volt az, amely a figyelmet újra erre az ismeretlen nagykunsági orvosdoktorra irányította. Nyugodtan mondhatjuk azonban, hogy sem Carceus Márton életútját, sem tudományos munkásságát nem ismerjük kellőképpen.

Az alábbiakban részben a rendelkezésre álló források, részben Carceus Márton néhány művének elemzése alapján felvázoljuk pályafutását és kísérletet teszünk tudományos munkássága jellemzésére és értékelésére is.

Karcagújszállási Márton büszkén vallotta magát Cumano-Hungarus-nak, azaz kun-magyaroknak. Ezért helyénvaló, ha életrajza felvázolásánál szűkebb hazája, a Nagykunság 16–17. századi viszonyaiból indulunk ki.

A kunokat a tatárjárás után 1246-ban IV. Béla telepítette le Magyarországon.¹ Befogadásuknak két feltétele volt, amelyek szorosan összefüggtek egymással: a letelepedés és a kereszténység felvétele.² Mindkét követelmény teljesítése hosszú időt vett igénybe: keresztény hitre térítésük csak a 16. század közepén történt meg, és meglehetősen külsőleges volt. Nagyjából erre az időpontra tehető állandó megtelepedésük időpontja is.³ Kun László két kiváltságlevelében megerősítette, hogy a kunoknak a nemesekkel egyenlő kiváltságaik vannak.⁴ A mai Nagykunság területét az Olas nemzetség tagjai szállták meg és népesítették be. E nemzetség szállásterülete alakult át a 14. században Kobászszékké, amely a Nagykunság székhelye volt egészen a település 1683. évi végpusztulásáig. Szerepét Karcagújszállás vette át, amelynek lakói csak 1506 táján⁵ költöztek a város mai helyére. Az új helyen templomot is emeltek, ami a település központja lett. A régi Nagykunság lakóinak élete lényegesen különbözött a Nagykunság 19. sz. végi életétől. A táj legjobb ismerője, Györffy István rajzolta meg leghitelesebben a régi Kunság lakóinak életét. Az egykori Nagykunság területén járhatatlan rétségek és futóhomok-tenger terült el. A természeti viszonyok nem kedveztek a földművelésnek. A táj lakói közel 600 évig a vízből éltek, belenőve a vízi életbe. Az egykori Nagykunság természeti viszonyait így jellemzi a kiváló tudós: „Más volt az időjárás. Gyakori volt az eső. A harmat délig sem száradt fel. A vizek szabályozatlanok voltak. A Tisza, Hortobágy, Mirhó, Berettyó, Kőrös árvizei évről évre pontosan, néha többször, olykor egyszerre beköszöntöttek, és a lakott helyeket elvágták egymástól, úgy, hogy hajón kellett közlekedni”.⁶ Ilyen körülmények között éltek életüket Karcagújszállása kunjai is. Egyhangú életükbe a 16. század hozott változást.

Az első nagy fordulat a kunok reformációja volt. Említettük, hogy megkeresztelkedésük a pápa többszöri sürgetésére, csak a 15. század közepén történt meg. Megtérésük azonban nem volt őszinte: a Nagykunság népe lélekben nem lett katolikussá.⁷ Hiedelemviláguk sokat megőrzött az ősi pogány hit emlékeiből. Amikor a Tiszántúlon a protestantizmus terjedni kezdett, a Nagykunság népe teljesen és egyértelműen elfogadta a hitújítást.

Túri Szabó Lukács, Túri Sánta Jakab, Ozorai Imre, Sztárai Mihály, Szegedi Kiss István és Méliusz Juhász Péter terjesztette el ezen a vidéken az új hit eszméit. A Tiszántúlon 1552 táján győzött a protestantizmus. Erre utal az a tény is, hogy 1554 körül a nagykunsági egyházakból már külön püspökséget is szerveztek. A karcagiak temploma is átment a református egyház kezébe. A templom a tizenöt éves háború viharait is kiállotta. Sőt, 1633-ban a templomhoz tornyot építettek, majd 1636-ban harangot öntöttek számára. 1605-től ismert a karcagi lelkész pecsétje, 1635-től ismer-

1 BELLON Tibor: *A Nagykunság*. Bp. 1979. 12.

2 BELLON Tibor: *i. m.* 20.

3 BELLON Tibor: *i. m.* 20–21.

4 BELLON Tibor: *i. m.* 19.

5 GYÖRFFY György: *A Nagykunság és Karcag a középkorban*. In: *Karcagi Várostörténeti Tanulmányok*. Szerk.: BELLON Tibor. Karcag, 1974. 8–9.

6 GYÖRFFY István: *Nagykunsági krónika*. Karcag, 1984. 28.

7 BELLON Tibor: *i. m.* 36.

retes az itt működő lelkészek neve.⁸ Mindez a reformáció sikeres meghonosodásáról tanúskodik. A hitújításnak a Nagykunság szellemi életére volt nagy befolyása. A protestantizmus megszervezésével párhuzamosan megjelentek az iskolák is, amelyekben az ifjúságot az ismeretekre, vagy esetenként az ennél magasabb tudományokra is tanították.⁹

A 16. század másik nagy változása a törökök megjelenésével, illetve a török elleni harcokkal kapcsolatos. Szolnok elfoglalása (1552) után a nagykunok a szolnoki bég uralma alá kerültek.¹⁰ A török hódítás korában a Nagykunság és Karcag is többször elpusztult: a települést lerombolták, a lakosokat fogságba hajtották. Az életben maradt nagykunok a vizek övezte rétségbe menekültek. Ekkor ismerték meg a Nagykunság lakói a „futást”, amelyben a 16–17. század során oly sokszor volt részük, és amelynek kegyetlenségei mély nyomot hagytak a kunok emlékezetében.

Karcagújszállása egy 1567-es összeírás adatai szerint a Nagykunság legnépesebb települése volt. A tizenötéves háborúban azonban elpusztult; 1610-ben Karcag benépesítéséről intézkedtek. 1630 táján viszonylagos nyugalom és fellendülés következett be a karcagiak életében, amint erre a templom kibővítéséből és a harangöntésből következtethetünk. A nagykunok élete ebben a korban az állandó veszélyeztetettség tudatában zajlott, amihez a bizonytalanság érzése is járult. A hódoltság következménye a Nagykunságban a folyamatos elnéptelenedés és a termelés visszaszorulása volt. A nagykunok mégis szívósan ragaszkodtak őseik településéhez és újra megtelepedtek elpusztított falvaikban. Nemcsak megtelepedtek, de ha a körülmények engedték, fel is lendítették „futástól” fenyegetett településeik életét.

Ilyen volt a Nagykunság élete Karcagújszállási Márton születése idején, aki a két „futás” közötti fellendülő Karcagon született. Szüleiéről semmit sem tudunk.

Karcagújszállási Márton születési éve nem ismert. Horányi Elek, forrásokra való hivatkozás nélkül az 1666. évet jelöli meg születési évül, ami nyilvánvaló tévedés, hiszen Karcagújszállási Márton 1660-ban már a Debreceni Kollégium subscriptus diákja volt. A helyes adat meghatározását elősegíti a leideni egyetem anyakönyvének bejegyzése. Eszerint Karcagújszállási Márton 1669. március 29-én lett a híres egyetem teológus és medikus hallgatója. Ekkor 26 éves volt. Valószínű tehát, hogy az 1643-as évet kell megadnunk születési évül.

Karcagújszállási Márton – ahogyan ő szülőfaluja után magát nevezte – 1660-ban iratkozott be a Debreceni Kollégiumba. Nevét az akadémia tagozat hallgatóinak névsora őrizte meg. Aláírásával kifejezte, hogy az „iskolai polgárság” törvényeit magára nézve kötelezőnek tartja és azokat megtartja. Valószínű, hogy Karcagújszállási Márton szülővárosában szerezte meg azokat az ismereteket, amelyek alapján tanulmányait a Debreceni Kollégium akadémiai tagozatán folytathatta.

Szorgalmával a tehetséges kisdíák kitűnt tanulótársai közül. Ezért folytathatta magasabb fokú tanulmányait a Debreceni Kollégiumban. A 17. században a török-

⁸ Soós Adorján: *A karcagi református reálgimnázium története*. In: *A Karcagi Református Nagykun Reálgimnázium Értesítője*, 1929–30. Közzátészi: Dr. GAÁL László. Karcag, 1930. 51. – SZÉKELY József: *A Karcagi Ev. ref. gymnasium története*. A Karcagi Ev. Ref. Gymnasium Értesítője az 1895–96-ik tanévről. Közzátészi: SIMON Géza. Karcag, 1896. 5–6.

⁹ SZÁSZ Béla: *A karcagi kunok református vallásra való áttérése*. = Múzeumi Kurír. 1985. 45.

¹⁰ BELLON Tibor: *i. m.* 25.

től, tatártól zaklatott, feldúlt, „nagy futásokban” menekülő kunságiak számára a szegénysorsból való megszabadulás, „felemelkedés” szinte egyetlen lehetőségét a tanítói vagy papi pálya nyújtotta. Szülei is erre a pályára szánták gyermeküket.

Karcagújszállási Márton 1660-ban, Martonfalvi György és Debreceni János rektorsága idején iratkozott be a Debreceni Kollégiumba. A Kollégium fellendülésének kezdete éppen Martonfalvi György rektorságával és tevékenységével kapcsolatos: ekkor lett a debreceni „skóla” Debreceni Kollégiummá. A fellendülésnek két külső tényezője is volt. A pápai református kollégium az ottani földesúr rekatolizálása miatt nem folytathatta tovább működését. Ez megnövelte a megmaradt protestáns tanintézetek vonzerejét. A másik körülmény tulajdonképpen egy tragikus esemény volt: miután a törökök elfoglalták Váradot, az iskola növendékei Martonfalvi György vezetésével Debrecenbe jöttek. A város befogadta a jövevényeket¹¹, otthont adott nekik. A váradi iskola volt professzora a Kollégium életének átszervezője és egész hátralevő életében rektora lett. A korábbi évek zavaros eseményei után Martonfalvi teremtett rendet az iskola életében. A kollégiumi élet fellendülését mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy míg akadémiai tagozatára korábban évenként 20–25 hallgató iratkozott be, Martonfalvi rektorsága alatt évenként száznál több akadémiai hallgatóról tudunk. Martonfalvi fellendítette a kollégiumi oktatást. A száraz, skolasztikus szellem helyett az újkori bölcséletből indult ki. Apáczai Csere Jánossal és Tolnai Dali Jánossal együtt őt tekinthetjük a hazai puritanizmus legmarkánsabb egyéniségének.¹² Amesius nyomán két exegetikai tankönyvet írt latinul, amelyek magyar fordítását a tanuló ifjúság *Tanító és Czafolo Theologia* címen a saját költségén adta ki. Bod Péter így méltatta a tudós professzor elméleti és gyakorlati teológiai kézikönyvét:¹³

Sokkal több ethicát és morális teológiát lehet ezekből tanulni, mint mások sokak homlokkötős, megcizfázott írásaikból.

A Debreceni Kollégium életének sajátos formája volt a „cétus” (coetus), amely az akadémikus diákok és gimnáziumi tanulók életét szabályozta, anyagi ügyeiket intézte.¹⁴ A cétusnak saját pénztára volt, amelyből a diákok (studiosi) élelmezését és külföldi tanulmányújtját (peregrináció) fedezte.¹⁵ Valójában a „cétus” sajátos diákköztársaság volt, saját választott tisztviselői karral. A kollégium diákjainak nagy része szegénydiák volt, aki a „cétustól” kapott támogatásért különböző szolgáltatásokat végzett. Valószínűleg Karcagújszállási Márton is szegénydiákként tanult az iskolában. Aligha feltételezhető, hogy szegényes körülmények között élő szülei fedezhették volna tanulása költségeit.

A kollégiumi élet meglehetősen zord és egyhangú volt: a munka hajnali három órákor kezdődött; reggel hatkor már megindultak a foglalkozások mind a gimnázium-

¹¹ NAGY Sándor: *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig*. Debrecen, 1940. 38–39.

¹² TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. 1978. 64–65.

¹³ BOD Péter: *Magyar Athenas*. Bp. 1982. 364.

¹⁴ NAGY Sándor: *i. m.* 27., 87.

¹⁵ NAGY Sándor: *i. m.* 96.

umi, mind az akadémiai tagozaton. Kevés szünettel folyt az oktatás a professzorok, illetve a gimnáziumi tagozaton a praceptorok vezetése alatt. Az ebédlővé alakított tantermekben elköltött ebéd után 2 és 6 óra között folytatódott a tanítás. Este kilenckor ért véget a „cétus” élete.

Az akadémiai tagozaton a professzorok előadásai alkották az alapvető oktatási formát. A pénteki napokon rendezett collocatiók (tanulmányi körök) és a különféle disputációk (viták) egészítették ki és mélyítették el a diákok ismereteit és szolgáltak a felsőbb tanulmányokra való feljutás eszközéül.

Karcagújszállási Márton is a kollégiumi diákok szokásos életét élte. A „cétusban” neki is megvoltak a maga kötelességei, tisztségei. A *Series studiosorum* bejegyzése szerint explorator (kémlelő diák) volt. Az 1657-es törvény szerint az explorator feladata és kötelessége volt, hogy naponta kétszer (délelőtt 9 és délután 4 órakor) ki-menjen a városba és felkutassa, kikémlélje, hol van lakodalom, keresztelő, disznótor vagy egyéb lakoma. Értesüléséről beszámolt a „cétus” tisztviseelőinek, akik engedélyezték, hogy az énekes gyerekeket a lakomára elvezesse és ott adományokat gyűjt-sön. Az explorator feladatát két hónapig viselte, majd átadta másik diáktársának.¹⁶

Karcagújszállási Márton debreceni éveinek áttekintésével kapcsolatban kérdés-ként merülhet fel, hogy milyen ismereteket szerzett itt tanulmányai során. A válasz-hoz figyelembe kell venni, hogy akkor a kollégium még nem közművelődési intéz-mény volt. A református egyház számára a lelkészképzés volt az alapvető cél, és az egész oktatási rendszer annak volt alárendelve. Alapvető tárgyként azokat a diszci-plínákat tanították, amelyekre egy jövődöbeli teológusnak szüksége lesz. Az alap a latin nyelv tanulása volt; ebből következett, hogy a tanulók alapos ismereteket kap-tak a római irodalomról. Képzésüket a görög és a héber nyelv oktatásával szélesít-tették ki. A felső tagozaton a dogmatika és írásmagyarázat tartozott a főbb tárgyak közé. Mártonfalvi, aki a magyar puritanizmus jeles képviselője volt, ebben a szel-lemben írta műveit és oktatta diákjait. Utrechti tanulmányai során megismerkedett Descartes filozófiájával, és ennek elemei helyet kaptak előadásában is.¹⁷

Valószínű, hogy Descartes közvetett hatására fordul a debreceni akadémiai ta-gozatos diákok figyelme a természettudományok felé. Ennek a megnövekedett ér-deklődésnek a bizonyítéka, hogy Szilágyi Tönkö Márton, aki együtt iratkozott be a kollégium felső tagozatára Karcagújszállási Mártonnal, már professzorként a kol-légiumban kísérletekkel szemléltetett fizikai előadásokat tartott és ilyen tárgyú mű-veket hagyott hátra.

Karcagújszállási Márton a Debreceni Kollégiumban szorgalmasan tanult egé-szen az 1664. évi tanév nyári szemeszterének végéig; 1664 téli szemeszterét már a Sárospataki Kollégiumban kezdi el. Itt tanul és itt fejezi be akadémiai tanulmányait.

Nem világos számunkra, hogy miért ment át a virágzó Debreceni Kollégiumból a távoli Sárospatakra. Érdekes, hogy hozzá hasonlóan ott folytatta tanulmányait Tatai Kovács György is, aki diáktársa lesz később a Leideni Egyetemen is. Tatai György atyja patrónusként támogatta a karcagi diákot. Nincs kizárva, hogy a sze-génysorsú diák az anyagiakban nála jóval tehetősebb helyzetben levő nemes Tatai

¹⁶ NAGY Sándor: *i. m.* 100.

¹⁷ NAGY Sándor: *i. m.* 43.

Kovács György szolgadiákja volt Debrecenben. Amikor Tatai Kovács Sárospatakra ment, követte őt. Van még egy feltételezés, ami megmagyarázhatja az iskolaváltoztatást. Karcagújszállási Márton tanulmányai folytatásához nem rendelkezett megfelelő anyagi fedezettel. Ezért patrónusokat keresett. Hasonló kísérletre Debrecenben is sor került, hiszen Báthori István debreceni pap, Szalontai György kereskedő támogatják őt hollandiai tanulmányútján.

Ha Debrecenben a Kollégium élete fellendülőben volt, Sárospatak „skólája”, amelynek olyan vezetője volt, mint a híres cseh-morva pedagógus, Jan Amos Comenius, válságos időket élt át, amikor a karcagi peregrinus nevét beírta a subscriptusok könyvébe.

Bárhory Zsófia, II. Rákóczi György özvegye 1660-ban rekatolizált, majd megvonta az iskolától az addig annak nyújtott támogatást. Ehhez másféle kellemetlenségek is társultak, amelyek megnehezítették mind a diákok életét, mind az iskola munkáját. Sárospatakon metelepedtek a jezsuiták, akik erőszakos vitát kezdeményeztek az iskola professzoraival. Jellemző eset volt, amikor az iskola professzorát, a tanítványai között az iskola kapujában álló Pósházi Jánost hívták ki eredménytelen vitatkozásra, így vonva őt el iskolai munkájától.¹⁸ A jezsuiták nemcsak eszmei harcot folytattak a professzorokkal, hanem az erőszaktól sem riadtak vissza: így 1664 májusában az iskola két professzorát még a kollégium tulajdonát képező házból is kilakoltatták. 1664-ben bizottság érkezett a városba, hogy az iskola jövedelmének ügyében tárgyaljon. Az anyagi támogatás elmaradása növelte a hallgatók nyomorúságát. Különösen azok a diákok érezték a helyzet romlását, akik nem papi pályára készültek. Az ilyen diákok szolgadiáknak szegődtek el tehetősebb iskolatársaikhoz.

Sárospatakon Karcagújszállási Márton nemcsak az akadémiai tagozat hallgatója volt, hanem a gimnáziumi tagozatban tanított is: az orátorok osztályának prokurátora (köztanítója) lett. A kollégiumban bevett szokás volt, hogy az akadémiai tagozat hallgatói tanítottak a gimnáziumi csoportokban. A prokurátorság (másutt praeceptorőség) megbecsült állás volt, mert bizonyos jövedelemhez juttatta az akadémiai tagozat külföldre készülő diákjait. A prokurátorok a legkiválóbb hallgatókból kerültek ki. Munkájukért fizetést is kaptak: így pl. a debreceni kollégiumban a retorikai osztály tanítója munkájáért 30 forintot kapott.¹⁹

Sikerés tanítói és nevelői munkásságának eredményeit a prokurátornak nyilvános vizsgálaton kellett bemutatnia. Hivatalukat legalább egy fél évig kellett gyakorolniuk. Munkájukat reggel, ill. délelőtt 6–7, 9–10, délután 2–3, ill. 4–5 óra között végezték. A közbeeső időben az akadémiai tagozat professzorai foglalkoztak velük. A prokurátoroktól, ill. praeceptoroktól az iskolai előírások megkívánták, hogy a kijelölt klasszikus írókat megismertessék hallgatóikkal, és a tananyagot velük jól begyakoroltassák.²⁰ Ebben a tekintetben Karcagújszállási Márton nemcsak az antik írók olvastatásával foglalkozott, hanem a versírásban is gyakoroltatta tanítványait. Az, hogy reá bízta a legfelső gimnáziumi tagozat oktatását, közvetett bizonyíté-

¹⁸ GULYÁS József: *A Sárospataki Ref. Főiskola rövid története*. Sárospatak, 1931. 21.

¹⁹ NAGY Sándor: *i. m.* 52.

²⁰ NAGY Sándor: *i. m.* 52.

ka annak, hogy feljebbvalói és az iskola közössége (a coetus) mind magaviseletével, mind tudásával meg volt elégedve.

Karcagújszállási Márton nemcsak tanított, hanem tanult is. A pataki „skóla” professzorainak előadásait hallgatta. Akkortájt, mikor Sárospatakon tanult, az iskolában két jeles professzor dolgozott. Buzinkai Mihály volt pataki diák és senior a bibliai nyelvek professzora lett.²¹ Ennek ellenére, amint ezt a Sárospatakon kiadott latin tankönyvei mutatják,²² nem a nyelvészet, hanem a retorika, dialektika és logika kitűnő művelője volt.

Kiemelkedő tudós volt Pósházi János, a filozófia professzora is. Pósházi ellentmondásos személy: a skolasztika ellen van, de bírálja Descartes-t. Elutasítja a puritanizmus eszméit. Bár a cartesianus filozófiát nem ismeri el, *Philosophia naturalis* c. fizika tankönyvében – ha kritikával is – átveszi a cartesianus fizikát is. Az emberi megismerés három forrását hangsúlyozza: a tapasztalatot, a gondolkodást és a kijelentést. Az utóbbinak azonban a természettudományokban nem biztosít döntő jelentőséget. Ő volt „az első magyar természettudós, aki már rálépett a modern természettudományokhoz vezető útra”.²³ Mind Buzinkairól, mind Pósháziról jó véleménnyel voltak a kortársak és az utókor. Buzinkairól Bod Péter feljegyzi, hogy

szép híre elterjedvén vitetett a pataki kollégiumba professzornak, holott nagy haszonnal tanított. . .

Pósháziról ezt olvashatjuk *Magyar Athenasában*:²⁴

szorgalmasan tanított a filozófiában Aristotelest, az teológiában követte Voetiust. A Kártézius és Kokcégius tanítványait nem kedvelte.

Mindkét professzor nagy hűséggel viseltetett az iskolához és később vállalta a száműzetés keserveit.

Az oratorok tanítójaként Carceus Márton bizonyára szorosabb ismeretségbe került Buzinkai professzorral. Kétségtelen az is, hogy a fizika kérdései iránt komolyan érdeklődő Pósházi hozzásegítette az oratorok tanítóját ahhoz, hogy természettudományi érdeklődése még jobban elmélyüljön.

Karcagújszállási Márton nemcsak tanított és tanult, hanem pártfogókat is gyűjtött tervezett külföldi peregrinációjához. Feltehetően ekkor került kapcsolatba Kökényesdi György tábornokkal, Kasza Mihály tiszttartóval és a pataki iskola egykori diákjával, a Habsburg-ellenes nézeteiről ismert Szuhay Mátyással, valamint Csehi András zempléni ülnökkel, Tarczali Péterrel, Várallyai Lőrincsel és Kaposi Pál szatmári pappal, akik pártfogóivá lettek, és akik később külföldi tanulmányútján segíteni fogják. Patrónusai között volt még iskolatársa atyja, Tatai Kovács György táblabíró is. Karcagújszállási Márton szerette volna tanulmányait külföldi egyetemeken folytatni és befejezni. Azonban egy ilyen tanulmányút igen költséges és veszélyes vállalkozásszámba ment: csak keveseknek jutott az a megtiszteltetés, hogy külföldi akadémiákon tanulhattak. Sárospatakon az 1615 és 1671 között subscribált 1541

²¹ MAKKAI László: *A kollégium története 1654-től 1703-ig* In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. 81.

²² MAKKAI László: *i. m.* 81.

²³ MAKKAI László: *i. m.* 82.

²⁴ BOD Péter: *i. m.* 293., 403.

hallgatóból mindössze 46, azaz a hallgatók 2,98%-a tudta tanulmányait külföldön folytatni, ugyanakkor a diákok halálozási aránya 7,26% (112 személy).²⁵

Igaz, a „cétus” és az egyház általában támogatta a külföldi tanulmányutakra, akadémikákra induló magyar peregrinusokat, azonban ennek a támogatásnak megvoltak a feltételei; az iskola, ill. „cétus” akkor segíti az útnak indulót, ha az iskola professzora lesz, az egyház pedig akkor, ha a jelölt ígéretet tesz arra, hogy lelkipásztorként fog működni. Ellenkező esetben a peregrinus köteles volt a kapott támogatás háromnegyed részét visszafizetni. A nehéz anyagi helyzetben levő pataki iskolának aligha állott módjában külföldi akadémikákra peregrinusokat küldeni. Ezért kellett Karcagújszállási Mártonnak Patakon is patrónusokat keresnie. De lehetséges egy másik feltételezés is: a természettudományok iránt érdeklődő ifjú nem akart pap lenni, hanem orvosi tanulmányokat kívánt folytatni. Ezért az egyház nem támogatta tanulmányaiban anyagilag. Világi patrónusokat kellett tehát keresnie, akik tervbe vett orvosi tanulmányaiban anyagilag segíteni fogják.

Karcagújszállási Márton sárospataki tartózkodása sikeresen végződött: tovább tanulhatott, befejezhetette tanulmányait, tanítóskodásával szerény jövedelemre is szert tett, és végül sikerült olyan patrónusokat találnia, akik hajlandók voltak őt külföldi peregrinációjában segíteni.

Karcagújszállási Márton kortársaihoz hasonlóan Hollandiába kívánt menni, mert a magyarországi református diákok a 17. század elejétől fogva egyre gyakrabban és növekvő számban látogatták a jól felszerelt németalföldi egyetemeket. Németalföld a gazdasági és társadalmi fejlődés jóval magasabb szintjén állott, mint a három részre szakadt Magyarország. Hollandia hősies harcokban kivívta szabadságát, fejlett, erős és gazdag állam volt ekkor, amely útnak volt ahhoz, hogy tengeri nagyhatalommá váljék. Érthető, ha a karcagi diák útja Hollandiába, a 17. század „tőkés mintanemzetének” államába vezetett. A németalföldi egyetemek híresek voltak haladó szellemű professzoraikról, a magas szintű tudományos munkáról. A gazdag holland polgárság felismerte az akadémikák fontosságát a feudalizmus elleni harcban, ezért szívesen áldozott felsőfokú intézmények fenntartására. Sőt, amennyiben a polgárság érdekei ezt megkívánták, a németalföldi akadémikák lehetővé vált egy bizonyos fokú „szabad vizsgálódás” és „elfogulatlan kutatás” is, amennyiben ez a feudalizmus tudománya és idológiája ellen irányult. Különösen fontos vonása volt a németalföldi egyetemi életnek, hogy nagy gondot fordítottak az akadémikák a természettudományos képzésre. Ideológiai vonatkozásban pedig olyan módon alakították a filozófiai és teológiai gondolkodást, hogy az megfelelő ideológiai eszköz legyen a polgárság érdekeinek védelmére. Így vált a holland élet és műveltség a magyar ifjúság számára eszményre keltős értelemben is: oda kívántak menni tanulmányaikat folytatni és az ott tanultakat hazájukban is felhasználni. Tegyük hozzá, hogy a magyar diákok is szívesen látott vendégek voltak a holland akadémikák és általában élvezték házigazdáik bizalmát és szeretetét. Sőt, — amint látni fogjuk Carceus Márton esetében — a hollandok szimpátiája a Magyarországról jött ifjak iránt abban is megnyilvánult, hogy patrónusként anyagilag is támogatták a szűkösen élő magyar vándordiákokat.

²⁵ MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 314.

Hollandiába indult hát Karcagújszállási Márton is. Utazása részleteiről semmit sem tudunk. Valószínűleg nem egyedül ment, hanem más peregrinus diáktársaival együtt vágott neki a nagy útnak. Útiránya sem ismeretes: mehetett Lengyelországon keresztül Danckáig (Gdansk) gyalog vagy szekéren, onnan pedig hajóval utazott tovább. De lehetséges más útvonal is: a szárazföldi, amelyen korábban Bethlen Miklós indult el tanulmányújtjára.

1667. július 22-én iratkozott be Karcagújszállási Márton a groningeni egyetemre teológus és medikus hallgatónak. Látjuk, hogy tudományos érdeklődését nem köti le teljesen a teológiai és filozófiai stúdium, hanem új tudományterület, a medicina felé fordul, bár tanulmányai középpontjában még egy ideig kétségtelenül a teológiai-filozófiai stúdiumok állnak.

A korabeli főiskolai, akadémiai tanulmányutak folytatásának sajátos módja volt, hogy a diákok tudományos vitára (disputációkra) álltak ki, és így bizonyították jártasságukat egy-egy tudományterületen. A vita tárgyát az elnöklő professzor jelölte ki. Esetenként még a vita értekezését is ő írta. A vitázó respondens megírta a kijelölt témáról az értekezést, ill. megtanulta, ha professzora írta azt. Volt egy kijelölt támadó (opponens) is, akinek az ellenérveivel kapcsolatban a respondensnek meg kellett védenie álláspontját. A vitának általában két fajtája lehetett: *circularis vita*, amelynek különösebb célja nincs, csupán a respondens jártasságának és vitaképességének bebizonyítása és *promotionalis disputáció*, amelynek célja valamely tudományos fokozat elnyerése. Az egyes egyetemeken a hét egy-egy meghatározott napját tűzték ki a viták lefolytatására, amelyek az akadémiai élet érdekes színfoltját is jelentették, hiszen a sikeres vitát meg is lehetett ünnepelni. A disputáció anyagát a respondens kiadta és patrónusának ajánlotta, mintegy bebizonyítva, hogy a kapott támogatást jól használja.

Karcagújszállási Márton Groningenben először 1668. május 23-án állt ki vitára. A vita elnöke az egyetem matematika és logika professzora, Johannes Bertlingius volt. A disputáció címe: *Babel sive Concordia discors, circa possibilem dimensionum penetrationem et unius corporis multipraesentiam*. A disputáció, amely a skolasztikus és jezsuita álláspont ellen irányul, meglehetősen elvont tárgyú. A respondens célja, hogy feleletet keressen két fizikai kérdésre, amely nyugtalanítja az „igaz teológiát” is.

1. Vajon isteni sugallatból előfordulhat-e, hogy két test egyszerre és ugyanazon helyen létezzon, avagy isteni sugallatból lehetséges a két test egymásba való áthatolhatósága?

2. Egy és ugyanazon számú test több megfelelő helyen létezhet-e egy időben? A látszólag semleges tárgyú kérdések megválaszolásával a szerző a katolikus dogmák (így pl. az ostya és víz átlényegülése) ellentmondásos voltát bizonyítja, miközben – a bevezető mondatokban – az ósatyák véleményével szemben „a mindennapi tapasztalatra” hivatkozik. (Sajnos Karcagújszállási Márton disszertációjának fennmaradt példánya csonka, így további ismertetésétől el kell tekinteni). A disszertációt két hazai patrónusának, Kökényesdi György generálisnak, a „haza oszlopának” az ortodox hit fegyveres védőjének és az iskolák szorgalmas patrónusának ajánlotta a respondens. A másik patrónusa pedig Báthori Mihály debreceni papp volt. A respondens öntudatosan vallja magát kun-magyarnek, amit nem mellőz el feltüntetni későbbi kiadványain sem.

Karcagújszállási Márton a sikeres teológia disputáció után nem sokáig maradt Groningenben. A leideni egyetem anyakönyve szerint 1669. március 29-én, tehát 26 évesen már a híres egyetem teológus és medikus hallgatója. Nem tudjuk, mi vezette Leidenbe. Két körülmény azonban feltétlenül befolyásolta választásában. Az első az, hogy ott tanított a kor két jeles tudósa: J. Cocceius hebraista, illetve Franciscus Sylvius de le Boë, a gyakorlati orvostudomány messze földön híres professzora. Mindkét professzor a hallgatók seregét vonzotta magához. A másik tény, ami figyelembe veendő elhatározásánál, az, hogy Leidenben tanult medicinát Tatai Kovács György egykori iskolatársa és patrónusának fia is.

De térjünk vissza egy pillanatra a leideni egyetem anyakönyvéhez! A bejegyzés szerint március 29-én a 26 éves Martinus Karcagújszállási kun-magyar az egyetem teológus és medikus hallgatója. Az anyakönyvben ezután a többi esetben a hallgató leideni lakóhelyének pontos megjelölése következik. Karcagújszállási Mártonnál ez az adat hiányzik. J. P. Hinrichs, a leideni egyetem professzora, hívta fel figyelmünket arra, hogy a bejegyzés hiánya azt jelenti, hogy a beiratkozáskor a kun-magyar diáknak Leidenben nem volt állandó lakóhelye. Ez azzal magyarázható, hogy anyagi lehetőségei nem voltak olyan szilárdak, hogy tartós lakóhelyet tudjon bérelni magának.

Az 1575-ben alapított leideni egyetem ekkor élte fénykorát. Karcagújszállási Márton nem beszél leideni tartózkodásáról. Ezért az egykorú viszonyok rekonstruálásához Bethlen Miklós *Önéletrésze*hez fordulunk. Bethlen 1663 júliusában járt a híres egyetemi városban, de ottani életének leírása hozzásegít ahhoz, hogy képet kapjunk az egyetemi életről. Ezt olvashatjuk az egyetemről:²⁶

... voltunk ekkor cives academiae mindenféle deák circiter kétezernegyszáz, professzor huszonkettő, kik között teológiában híres Hejdanus, és még inkább Coccejus, filozófiában Raey, litteraturában, philológiában Gronovius, Hornius etc.

A fiatal Bethlen is említi, hogy a professzorok közös előadásokat és privát kollégiumokat tartottak. Az egyetemi képzés sajátos formájáról a disputációról ezt írja:²⁷

Disputatíot úgy, mint respondens, soha sem bocsátottam ki, aetasöm, rendem, erszényem, és elhiszem, tudományom nem is bocsátott reá, noha valami hitványkára én is rá tudtam volna vergődni. . .

Bethlen szavaiból kiderül, hogy a disputáció kibocsátása nem volt magától értetődő dolog. Több feltétele volt, amelyek közül egyik — az erszény — sok peregrinus diáknak okozott gondot.

Carceus Márton lelkesen és meghatározott terv szerint tanult Leidenben. Már 1669 májusában respondensként vitára áll ki. A vitairat címe: *Disputatio Theologia*. A vita Máté evangéliuma 5. részének 6. és 7. versére épül. A disputáció elnöke az ismert biblia-nyelvész, Johannes Cocceius volt. (Sajnos Karcagújszállásinak e disszertációjáról bővebbet nem tudunk mondani, mert egyetlen fennmaradt példányát nem sikerült megismernünk.) A disputációt magyarországi patrónusainak ajánlja, akik között először találkozunk Lövei Sámuel, Csehi András, Tarczali Péter, Várallyai Lőrinc és Kaposi Pál nevével. Még ugyanezen év június 19-én a karcagi di-

²⁶ BETHLEN Miklós: *Élete leírása magától*. 1980. 579.

²⁷ BETHLEN Miklós: *i. m.* 580.

ák újra teológiai vitára áll ki, amelynek elnöke Johannes Valckernier professzor. A nyomtatásban is megjelent vitáirat címe: *Disputatio Theologica Opposita. Assertioni Jesuitarum Parisiensium*. Tárnya a pápa csalhatatlanságáról szóló tanítás cáfolata. A már ismerteken kívül patrónusokként vannak megnevezve Szabó György debreceni kereskedő és Nánási István lelkész. (A disputáció egyetlen – kolligátumban – fennmaradt példánya elkallódott a sárospataki Református Gyűjteményből).

Több teológiai vitáiratot vagy promotionalis értekezést Karcagújszállási Márton már nem adott ki. Valószínűleg ezzel ez irányú tanulmányait befejezettnek tekintette, és ezután az orvosi stúdiumokra koncentrálja erejét és tehetségét. Ez lesz az a terület, ahol a kun-magyar diák bizonyos sikert és elismerést vív ki magának, sőt hozzájárul a kor egy jelentős orvostudományi irányzatának népszerűsítéséhez is. A továbbiakban éppen ezért részletesen foglalkozunk mind orvosi tanulmányaival, mind orvostudományi munkásságával.

A 17. század közepének orvostudománya két nagy irányzatra oszlott: a jatrofizikusokra és a jatrokémikusokra. Mindkét irányzat a tudomány vívmányaira építette az orvoslás elméletét és gyakorlatát. A jatrofizikusok a fizika által felfedezett jelenségeket tartották az orvostudomány alapjának. Ezzel szemben a jatrokémikusok kémiai folyamatokkal magyarázták az életjelenségeket és kémiai eszközökkel gyógyítottak. A jatrofizikus irányzat megteremtőjének Santorio Santoriót szokták tekinteni. Kiválóbb képviselői közé tartozott Lorenzo Bellini, Giorgio Baglivi és Giovanni A. Borelli, aki kitűnő matematikus is volt.²⁸

A jatrokémia követői szerint az élet csupán kémiai folyamatok összességének tekinthető. Ennek megfelelően az emberi testet úgy fogták fel, mint egy sajátos kémcsövet.²⁹ A kémiai folyamatok mechanikus felfogásából kiindulva az orvos munkáját a sörfőzőéhez hasonlították, akinek csak az a feladata, hogy ügyeljen az erjedési folyamatokra.³⁰ A jatrokémikus iskola Theophrastus B. Paracelsus és Johann B. van Helmont tevékenységére megy vissza.³¹ Gyakorlati jellege miatt elterjedtebb volt, hiszen azzal kecsegtetett, hogy eredményeit közvetlenül a gyógyításban, a betegágyánál is fel lehet használni. Leidenben tanított a kor leghíresebb jatrokémikus orvosa, Franciscus Sylvius de le Boë, a gyakorlati orvostan nagynevű professzora. Ő a leideni egyetemet az orvosi kutatások olyan központjává tette, mint korábban Padova volt.³² Az ún. holland orvosi iskola szinte minden 17. századi jelentős alakja kapcsolatban állt ezzel a kitűnő tudóssal. Sylvius de le Boë elméleti és gyakorlati munkásságának középpontjában a Johann B. van Helmont által felfedezett fermentáció volt, bár kimutatta, hogy az erjedés csak az életfolyamatok egyike. Azt tanította, hogy a fermentáció folyamán savanyú és lúgos termékek keletkeznek, amelyek az egészséges szervezetben egyensúlyban, összhangban vannak. A beteg szervezetében ez az

²⁸ BENEDEK István: *Hippokratésztől Darwinig*. 1986. 101–103. – uő: *Az értelem dicsérete*. Bp. 1987. 183.

²⁹ DIEPGEN, Paul: *Geschichte der Medizin*. I. Berlin, 1949. 199.

³⁰ LEFF, S. – LEFF, Vera: *A varázslástól a modern orvostudományig*. Ford.: SZÉKELY Andorné. Bp. 1957. 140.

³¹ SZÉKELY Sándor: *Az orvostudomány története*. Bp. 1961. 116–117. – BENEDEK István: *A tudás útja*. Bp. 1972. 168.

³² BENEDEK István: *Az értelem dicsérete*. i. m. 179.

összhang megbomlott: vagy a savas, vagy a lúgos elemek kerülnek felül. A terápia ebből az elméletből kiindulva igen egyszerű volt: a „*contraria contrariis*” elve alapján túlzott savasság esetén alkáliákat javasolt, túlzott lúgosság ellen pedig savakat.

A francia hugenotta családból eredő Sylvius de le Boë német és holland egyetemen tanult, Baselban promoveált. Orvosi műveltsége is kitűnő volt. Megismerkedett William Harvey vérkeringésről szóló tanával és nemcsak elfogadta azt, de fiatal orvosként éppen a leideni egyetemen kísérletekkel is bizonyította Harvey elméletének helyességét.³³ Sylvius de le Boë kiváló agyanatómus is volt, akinek nevéhez fűződik az anatómiából ismert Fossa Sylvii terminus is.³⁴ Ő fedezte fel tuberculosis baktériumai által a tüdőben létrehozott gümöket is.³⁵

De Sylvius de le Boë nemcsak az elméleti orvostudomány nagy alakjának számított, hanem ismert terapeuta is volt. A leideni Szt. Cecília kórházban bevezette a betegágnál történő klinikai oktatást is. Kitűnő előadó volt, akihez tódultak a diákok. A leideni egyetem másik ismert professzora Christian Drelincurtius, az anatómia professzora volt. Irányítása alatt az orvostudományban a már a Sylvius de le Boë által is kezdeményezett kísérletek jutottak nagy szerephez. Élő kutyákon végzett, állatkínzásnak számító kísérleteivel tette ismertté nevét.³⁶ Mindkét tudós cartesianus szellemben dolgozott, és ez megszabta a tudományos kutatások légkörét is. Kiváló tanítványok folytatták munkájukat és biztosították az egyetem hírnevét. Johann R. Glauber, Regner Graaf, Jan Swammerdam tartozik a legismertebb Leidenben tanult holland orvosok közé. A kiváló orvosi testület jól ellátott intézetekben dolgozott. Az első medikusok még 1578-ban iratkoztak be az egyetemre. Az egyetem anatómusai közül igen híres volt Petrus Paw. 1593-ban vezetése alatt felépült az új boncterem (*theatrum anatomicum*).

Éppen Karcagújszállási Márton leideni tanulmányainak idejére esik a kémia tanszék létesítése: 1669 augusztusában már meg is nyílt a vegytani laboratórium.³⁷ A vegytan professzora a mérsékelten jatrokémikus Glauber volt tanítványa, Carel de Maëts lett. Az orvostudományt jól gondozott botanikus kert segítette elő. Minden feltétellel megvolt a leideni egyetemen ahhoz, hogy az ott tanuló kun-magyar diák a legjobb képzést kapja. Ha modern terminológiával értelmezzük a leideni egyetemi kutatásokat az orvostudomány területén, azt mondhatjuk, hogy Karcagújszállási Márton jelen volt az orvosi kémia, a klinikai orvostudomány és a kísérleti orvostudomány megszületésénél. A lehetőségek adva voltak, csak meg kellett őket ragadni. És Karcagújszállási Márton nem szalasztotta el a kínálkozó alkalmakat.

Első orvosi disputációjára, nyilvános orvosi vizsgájára 1670 márciusában került sor. Az értekezés címe: *Disputatio Chymico-medica de Acido praecipue Mikrocosmi*. A disputáció elnöke Franciscus Sylvius de le Boë. A vitairatot – a szokásostól eltérően – nem az elnöklő professzor írta, hanem a *respondens*, akinek latinosí-

³³ *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Edited by SCHEURLEER, Th. H. Leiden, 1975. 334.

³⁴ DIEPGEN, Paul: *i. m.* 297.

³⁵ PÓLYA Jenő: *Az orvostudomány regénye*. Bp. 325.

³⁶ *Leiden University*. . . *i. m.* 14.

³⁷ *Leiden University*. . . *i. m.* 336.

tott neve így olvasható a címloldalon: Mart[inus] Carceus de Karczagh-uiszallasa Cumano-Ungarus.

Az értekezés jellegzetesen jatrokémikus alkotás. A szerző célja, hogy bebizonyítsa a sav (acidum) jelenlétét a mikrokozmoszban, azaz az ember szervezetében. Fejtegetéseinek lényegét így foglalhatjuk össze: a jatrokémikusok által alapvető kémiai folyamatnak tartott fermentációban jelen van a savasság is. Sav nélkül nincs fermentáció – fermentáció nélkül nincs élet; tehát ahol élet van, ott savasság (acidum) is jelen van, vagy nyíltan, vagy rejtetten (az ún. sókban).

Van két olyan szempont, amit a respondens vizsgálódásai során következetesen érvényesít:

1. Fejtegetését összekapcsolja a korabeli hollandiai orvostudomány eredményeivel. Így hivatkozik a Rudolf Glauber által felfedezett Glauber-sóra és Regner de Graaf vizsgálataira a petefészek „gömböcskéiről”. Ha tudjuk, hogy Graaf 1672-ben jelentette meg alapvető művét, amelyben idevonatkozó kutatásait publikálta, akkor meglepő, hogy Graaf felfedezése már 1670-ben ismert volt Leidenben.

2. Carceus Márton, a hazájától messze szakadt kun-magyar, ha erre mód kínálkozott, szívesen hozott magyarországi példákat is. Így a kevésbé savas „savanyucska” (acidiuculum) boroknál felsorolja a rajnai, moseli borokat és megemlíti a debreceni kertek magyar borát, amelyet szeptember közepénél nem korábban préselnek. A konyhasóról értekezve megtudjuk, hogy a mesterséges, belgák által használt sónál jobb (nobilis) az a só, amely az erdélyi és máramarosi bányákat tölti meg.

Ami a disputáció külső megformálását illeti, itt is megtalálható a patrónusok felsorolása. Azonban az eddigi patrónusok nevei közül már egyedül Szuhay Mátyásét olvashatjuk a borítón. Ellenben három holland név is szerepel tanulmányai „moderátorai” között: Franciscus de le Boë, „a belga Hippocrates”, Carolus Dreilincurtius királyi orvos és Christianus Melder, a matematika professzora. Ez a patrónusokra való utalás arra enged következtetni, hogy Carceus Mártont orvosi tanulmányaiban már nem minden hazai pártfogója támogatta, csupán Szuhay Mátyás. További orvosi tanulmányaiban holland professzorok, patrónusok segítették a messziről jött kun-magyar diákokot.

Egész más oldaláról mutatkozik be Carceus Márton barátja és iskolatársa, Tatai Kovács György orvosi értekezéséhez írt verseiben. Láttuk, hogy Tatai Kovács György Debrecenben és Sárospatakon iskolatársa volt Karcagújszállási Mártonnak. Majd ő is hollandiai tanulmányútra ment. 1669-ben az utrechti egyetemen találjuk, ahol disputációra áll ki. 1670-ben már Leidenben van, és itt írja meg *Hercules vere cognitus, certus Exul: id est Epilepsiae Vera Dignotio ac eiusdem Certa Cura* című promotionalis értekezését. A szerzőt ábrázoló címlapon olvashatók Carceus Márton üdvözlő sorai:

Veste sub Hunniaca vultus despictus amicus

Nobilis ut genii, nobilis ingenii.

A kor szokása volt, hogy a disszertáns barátai, tisztelői az értekezéshez üdvözlő verseket írtak. Az idézett distichonon kívül Karcagújszállási Márton további három distichonban írt verssel is köszönti az új orvosdoktort. A mitológiai képekben és utalásokban bővelkedő versekben a szerző barátja szorgalmát, erőfeszítéseit énekl meg,

aki művével legyőzi a szörnyű betegséget és gyógyulást hoz a betegeknek. Ezzel a tettevel pedig nemcsak humánus kötelességét teljesíti, de hazájának dicsőségére is tesz:

Nam tibi pellendi morbos vis contigit ingens
 Ut Praxis felix clamat, et ipsa probabat.
 Attamen eximio discendi duceris aestu,
 Ut Ratio Praxi juncta sit, illud agis.
 Vive diu, vegetam vitam servare serena
 Fronte valens multís. Et Patriae esto decus

A vers tanúsága szerint a hollandiai magyar diákok egyik vágya az is volt, hogy munkájukkal, tanulmányaikkal a három részre szakadt szenvedő haza dicsőségét szolgálják.

1671-ből a szakirodalom számon tart még egy *Dissertatio inauguralis medica De Haemoptisi* címen ismert értekezést, amelyre Horányi Elek utal, de amelyről Weszprémi hallgat. A leideni egyetemi könyvtár egyik részlegének munkatársa, Dr. J. D. Cramer többszöri kérésünkre azt közölte, hogy az egyetem könyvtárában ilyen mű nincs, és Carceus neve alatt ilyen című disszertáció nem is szerepel. Jelenlegi tudásunk és információink szerint Carceusnak nem volt inaguralis disszertációja, mert orvosi beiktató értekezése 1672-ben jelent meg *Fluxus Haepatici* cím alatt. Nem lehetséges, hogy valaki kétszer írjon ugyanazon tárgyból inaguralis disszertációt.

Karcagújszállási Carceus Márton fő műve 1671-ben jelent meg. Ekkor adta ki a híres Franciscus Sylvius de le Boë gyakorlati orvostani kézikönyvét a *Praxeos Medicae Idea Novát* 3 könyvben. A szerző ebben a művében a gyakorlati orvostudomány jatrokémikus szempontokon alapuló vezérfonalát tette közkinccsé. Művét a gyakorlós orvosok kézikönyvéül szánta. A mű használatát megkönnyítendő, Karcagújszállási Carceus Márton elkészítette a fejezetek, az eszközök és szavak „legalkalmasabb” jegyzékét.

Carceus Márton műve tulajdonképpen 4 részből áll. Az *Index rerum locupletissimus* c. részt az *Index materiae medicae seu medicamentorum* c. jegyzék követi, majd az *Index formularum seu praescriptionum* c. formulagyűjtemény következik. A mutatókat végezetül az *Index rerum et verborum* c., szakkifejezéseket tartalmazó jegyzék zárja. Carceus Márton nem rövid szójegyzéket készített tisztelt professzora főművéhez, hanem olyan jegyzékeket állított össze, amelyek alapján az érdeklődő a gyakorlatban tudta felhasználni Sylvius de le Boë könyvét. Carceus *Indexe* több, mint egyszerű mechanikus szómutató vagy tartalomjegyzék. Ezt a korabeli szakemberek is észrevették, mert a *Praxeos Medicae Idea Nova* 12 kiadásában szerepelnek a kun-magyar diák által összeállított mutatók. Az általa összeállított *Indexek* alapján az érdeklődő olvasó pontos képet kap az orvostudomány, elsősorban a jatrokémikus orvosi irányzat helyzetéről. Nem felsorolás ez a munka, hanem a jatrokémikus tanítások és a jatrokémikusok által használt medikamentumok jól átgondolt összegzése.

Az a korábbi megállapításunk, hogy a Karcagújszállási Márton által összeállított *Indexek* csak a jatrokémikus tanok rövid összefoglalásának tekinthetők, forrásaink tüzetesebb tanulmányozása után módosításra szorul. Kétségtelen, az *Indexek* tükrözik a jatrokémikus orvosi felfogást, de ezen túlmenően, Sylvius de le Boë művére támaszkodva, tükrözik az általános orvostudomány helyzetét és vívmányait is. He-

sonló betegségtől és részletesen foglalkozik a terápiájával. Magától értetődő, hogy a betegség tárgyalásakor Sylvius de le Boë könyvéből indul ki, de támaszkodik mások megfigyelésére is. Így megemlíti, hogy erről a tárgyról Carolus Drelincurtius, az anatómia professzora 1671. október 20., 22., 23. napján nyilvános előadást tartott, amelyen a jelölt is jelen volt, majd előadja, hogy a professor magánelőadásain 1672 márciusában szintén érintette ezt a témát. Carceus értekezésében különböző recepteket is ad. Így például Apponyi Péter tanácsos leírásából is közöl egy meglehetősen bonyolult és különös összetételű orvosságot. Az értekezésben többször hivatkozik Drelincurtius megállapításaira, amelyeket az anatómiailag is bizonyított. Végül egy igen rövid és szellemes mondatban foglalja össze az orvos kötelességét, nehogy magát és az orvosi tudományt gúnynak tegye ki:

Medicus, qui Practicus audit, Chirurgo, Pharmacopeo, Coquo, Obstetrici et Nutrici imperare debet, unde in Conversatione cum his, prudentum esse oportet, ne ludibrio se et Artem exponat.

Karcagújszállási Márton inauguralis értekezése is tartalmaz a szerzőjére vonatkozó adatokat. Megtudjuk, hogy 1671 októberében Carolus Drelincurtius nyilvános egyetemi előadásait hallgatta, 1672-ben pedig magánórákra járt hozzá.

Carceus Márton nemcsak a leideni egyetem professzorainak nyilvános előadásait látogatta, de a lakásukon tartott collegium privatissimumok résztvevője is volt, ami bizonyos fokú anyagi megterhelést is jelentett számára.

Szavai alapján az is kikövetkeztethető, hogy a disszertáció témáját Carolus Drelincurtius sugallta. Az értekezés elkészítésére pedig 1672 márciusa és júniusa között került sor, beleszámítva az értekezés benyújtásához szükséges „átfutási időt”.

Karcagújszállási-Carceus Márton életéről az értekezés megvédése után szinte semmi biztosat nem tudunk. A legfontosabb az, hogy tanulmányai befejeztével a „világ vándora” sorsát és bizonytalanságát választva, nem tért haza Magyarországra, hogy külföldön szerzett hasznos ismereteit kamatoztassa. Valószínű, hogy ebben az elhatározásában a magyarországi események is befolyásolták. A szomorú eseményeknek a híre – ha lassan is – eljutott a külföldi akadémiák protestáns magyar diákjaihoz is.

A sárospataki „skólát” 1671. október 20-án Báthori Zsófia ágyúk felvonultatásával elfoglalta.³⁹ Pósházi és Buzinkai professzorok vezetésével a nagyobb diákok – a nyomdát és könyveket magukkal vive – elindultak a reménytelen vándorlások útján Kenézlő felé.⁴⁰ Ugyanabban az évben elvették a kassai templomot. A Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése után megindult a protestáns értelmiség üldözése, hiszen protestáns és rebellis szinonimák lettek a Bécshez húzó katolikus klérus szemében.⁴¹ De talán fizikai értelemben sem volt hová hazatérnie Karcagújszállási Mártonnak, mert a Wesselényi-féle összeesküvést (1669) követően Karcag lakossága Debrecenbe menekült. A veszélyek nem kímélték a kun-magyar orvosdoktor egykori patrónusait se. Bujdosó sors várt leghűségesebb pártfogójára, Szuhay Mátyásra is.

³⁹ GULYÁS József: *i. m.* 22.

⁴⁰ GULYÁS József: *i. m.* 22–23.

⁴¹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon (1521–1945)*. Bp. 1985. 114.

Karcagújszállási Márton külföldön maradásának egyik oka feltétlenül a megnehezült hazai állapotokban keresendő. De nincs kizárva az sem, hogy gyenge egészségi állapota akadályozta meg hazatérésében. Csak annyit tudunk róla, hogy nem sokkal a doktori fokozat elnyerése után fiatalon Leidenben meghalt. A diákjai sorát éberem figyelő Debreceni Kollégium *Series studiosorum*ában egy ismeretlen kéz Karcagújszállási rövid életútjának felvázolása után csak annyit írt be: „ibidem mortuus”.⁴²

Karcagújszállási Márton orvosi gyakorlatot Magyarországon nem tudott kifejteni. Ezért a hazai orvostörténet őt közvetlenül aligha tarthatja számon; azonban az általános orvostudomány, különösképpen pedig a jatrokémikusok felfedezéseinek népszerűsítésével közvetve befolyásolta a magyar orvoslást is.

Ha Karcagújszállási-Carceus Márton munkásságát összefoglalni és értékelni akarjuk, a következőket mondhatjuk róla:

1. Karcagújszállási Márton azoknak a kartéziánus filozófián és fizikán felnőtt magyarországi értelmiségieknek korai képviselője, akik komoly érdeklődést mutattak a megújhódott természettudományok iránt.
2. Leidenben Sylvius de la Boë irányítása alatt nemcsak a jatrokémikus irányzat követője lett, de jelen volt az orvoscémia, a kísérletes orvostudomány és a klinikai orvoslás kialakulásának kezdeteinél is.
3. Jatrokémikusként kortársai közül nem önálló kutatásaival tűnt ki (erre korai halála miatt alkalma nem is volt), hanem a legismertebb jatrokémikus orvosi kézikönyv, Franciscus Sylvius de le Boë *Praxeos Medicae Idea Nova* című igen népszerű és sok kiadást megért művéhez készített *Index rerum et materiae* című munkájával. *Indexe*ivel jelentős mértékben hozzájárult mind a jatrokémikus irányzat népszerűsítéséhez, mind az ebben az irányban dolgozó orvosok gyógyító munkájának segítéséhez. Ugyanakkor népszerűsítette az általános orvostudomány jatrokémikusok által is elfogadott nagy eredményeit is (pl. William Harvey elméletét a vérkeringésről, vagy Regner Graaf felfedezését).

A Nagykunság nehéz viszonyai közül kitört Cumano-Hungarus lehetőségeitől és képességeitől függően így járult hozzá a 17. századi egyetemes orvostudomány fejlődéséhez.

⁴² *Iskolatörténeti adattár. 2. Szerk. THURY Etele. Pápa, 1908. 130.*

H. TÓTH, IMRE

La vie et les ouvrages de Márton Karcagújszállási-Carceus

D'après l'auteur, l'activité de Márton Karcagújszállási (de son nom latinisé: Carceus), docteur et poète vivant dans la plaine hongroise (Nagykunság) au XVIIe siècle, a une importance spéciale outre ses rapports d'histoire locale aussi. Bien que la littérature spéciale s'en soit déjà occupée, sa vie et son activité ne sont pas encore suffisamment connues. À la base des sources disponibles et à la base de l'analyse des ouvrages de Márton Carceus, l'étude esquisse sa carrière et fait une tentative de caractériser et d'apprécier son activité scientifique. En résumant l'importance de Carceus, l'auteur constate que ce médecin de Nagykunság était un représentant précoce des intellectuels du pays imbus de l'esprit de la philosophie cartésienne, qui devint à Leyden, sous l'influence de Sylvius de la Boë, adhérent de la tendance de iatrochimie et qui était présent à l'origine de la chimie médicale, de la médecine expérimentale et de la médication de clinique; avec son ouvrage intitulée *Index rerum et materiae*, il a popularisé la tendance iatrochimique et les grands résultats de la science médicale.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II.

(Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években)

A 18. században a magyar nyelvet használó evangélikus hívők körében szinte kizárólagos helyet foglalt el a *Zengedező mennyei kar*, majd kibővített változata, az *Új zengedező mennyei kar* (Graduál) című énekeskönyv. 1711 és 1771 közöttől 19 azonosított kiadást ismerünk, s valamennyire jellemző, hogy hamis helynevet tüntet fel kiadási helyként, sőt néha az évszám sem valós.¹ Sartoris János nemescsói evangélikus lelkész irodalmi munkásságát vizsgálva szintén hamis impresszumokkal találkoztunk.²

A témát most más irányból közelítjük meg, mint előző cikkünkben:³ Fábri Ger-gely közel egy időből származó magánlevelét és naplójának adatát vesszük kiindulási pontként, s az általa megnevezett nyomtatványok betűtípusai segítségével további nyomtatványokról is megállapítjuk, hogy a győri Streibig nyomda betűkészletével készültek.

Fábri 1733. augusztus 27-én levelet írt Győrből a rozsnói magyar ajkú hívek lel-kipásztornának, Regis (Király) Mártonnak. Tájékoztatja, hogy a helybeli kánttorral, Aczél Andrással Győrött kiadták Hegyfalusi György *Száz levelű rózsá* című, buzgó-sággal teli imakönyvét. Példányt is küld belőle. Kéri, hogy Regis ajánlja a kötetet híveinek, és ha azok példányokat kérnek, értesítse őt. Egyúttal Torkos András lel-kész és Aczél András kántor üdvözlését is tolmácsolja az iskolaigazgató Fábri.⁴

¹ SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon*. (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek.) = MKsz 1983. 292–304.

² Uő: *Sartoris János (1695–1756) nemescsói lelkész élete és munkássága*. = Vas megye múltjából III. Levéltári évkönyv. Szombathely, 1986. 107–123.

³ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁴ A levél a turócszentmártoni Matica slovenská Kézirattárában, a Lautsek-gyűjteményben. Jelzete: C 1069. Epist. tom. V. pp. 186–189. Szövege:

Admodum Reverendo Domino

Martino Regis

S.P.D.

Gregorius Fabri

Ab eodem tempore, ex quo Jaurinum evocatus, et ad Rectoratum promotus sum, saepe quaesivi occasionem, me apud Te insinuandi; prohibuit hucdum partim loci distantia, partim etiam occasionis defectus. Occasionem modo optimam, et materiam opportunam nactus sum Tuam impetrandi amicitiam, et mea prompta obsequia offerendi. Prodiit nempe liber mea et D. Atzél industria hic apud nos editus G. M. Hegyfalusi, cui titulus: Száz levelű Rósa, devotione plenus, exemplar unicum Tibi mitto, quod dudum iam fecissem, si occasionem habuissem. Commendabis auditoribus Tuis et si desiderabuntur exemplaria

Fábri Gergely naplójának feljegyzései között az 1733. évnél azt olvashatjuk, hogy a nyomdász elkészült az *Arany lánc* című ima- és a *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyv kinyomtatásával. 100 forintot fizetett előre tekintetes Fodor István, ezért 400 példányt Fábri neki adott át. A többi, mintegy 200 példány nála maradt a lelkesek és a szegények között való kiosztás végett. Ugyancsak e naplóból származó adat, hogy 1734-ben, a nyári szünetben Müller János győri könyvárus újra kinyomtatta a fentebbi két kötetet. A korrektúrázást ezúttal Fábri végezte. A köteteket az előző évihez hasonlóan 1726-os évszámmal látták el bizonyos okok miatt (ob certas causas). Még ugyanezen a nyáron megjelent Fábri gondozásában és korrektúrázásával, Müller költségén a *Halottas könyv cum Uti társ.*⁵

Az adatok Gyórt jelölik meg kiadási helyként. Egy évtized múlva ugyancsak a győri iskolamester, Torkos József írta magánlevélben, hogy az *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyv „a minap hagyta el sajtónkat”.⁶ Adatainkhoz fennmaradt példányokat sikerült találnunk, a továbbiakban azokat vallatjuk.

A fent megnevezett nyomtatványok leírása:

1. CENTIFOLIA, az az Száz levelő rosa, a' melly két ágbul, avagy részbul álló, rakott sok rend-béli kegyes reggeli, estvéli, ünnepp-napi, és minden szükség-béli egeket hatható képpen illatú könyörgésekkel és hála-adásokkal. Ki-nyilt néhai . . . M. Hegyfalussi György Uram, a' Vázsonyi Evangelika Ekklesiának kertyében munkálkodó lelki tanítója alatt. [H.n.] 1729. [16], 560, 81. 12r. (152 × 96mm)⁷

1a. TOLDALÉK, a' melly az időnek mostohasága miatt ki-hagyattatott egynehány Ur vég vatsorájára rendeltetett imádságokat, és valami kevés válogatott buzgó énekeket magába foglal. Nyomtatattott 1730. esztendőben. 56 l. 8r. (152 × 96mm)⁸

2. ARANY LANCZ, avagy olly buygó[!] fohászokadások és rövid alázatos imádkozások; kikkel a' győzhetetlen Istent meg-győző igaz hit Ó Felségét magához kapcsolhattya; és az ő el-menetelit jelentő szándékjában, maga szive házában a' keresztyén ember e' nagy Urat meg-maraszthattya. Mellyeket az

quaedam, facies me certiorum. Pluribus, ut Tibi hac via inserviam, occasio prohibet, tempore alio pluribus. Salutaris a nostris, potissimum D. R. Torkos et huma. Atzél, abs me vero salutabis coniugem Tuam suauissimam. Vale. Dabam Jaurini A.R.S. M.DCCXXXIII. die 27. Augusti.

Címzés: A Monsieur
Monsieur Martin Regis
Minister de la Parok
de Dieu

a Berzete

⁵ Fábri Gergely naplóját a század elején PAYR Sándor még épségben tanulmányozhatta. (*Fábri Gergely naplója*. = Theologiai Szaklap 1904. 124–132.) A napló a nemeskéri ev. gyülekezet tulajdona. Az erősen megrongálódott elejű kötetet az 1970-es években az Országos Széchényi Könyvtárban restaurálták. Az 1733. évi feljegyzéssel kapcsolatban Payr cikkére vagyunk utalva, az 1734. évről később szólnunk. – Payr tudósítása nyomán SZENTIVÁNYI Béla emlékezett meg a Fábri naplójában szereplő könyvnyomtatásról. (*Egy győri nyomda rejtett kiadványai 200 évvel ezelőtt*. = Könyvtári Szemle 1934. 7. 51.)

⁶ Torkos József levele Prónay Gábornak, Győr, 1743. okt. 1. In: Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek, I. Kiad. PRÓNAY Dezső. Bp. 1905. 394–395.

⁷ Az Országos Széchényi Könyvtárban a Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Munkacsoport a kiadványból öt példányt tart nyilván. Az OSZK példányának jelzete: Mor.2945. (A továbbiakban is az OSZK nyilvántartásából adjuk meg a „fennmaradt” példányszámot.)

⁸ A *Centifolia* példányaihoz kövte jelent meg. Az OSZK példányának jelzete: Mor.2945.

imádkozó lelkek könnyeségekért a' hivek eleibe bocsátott, Acs Mihály August. Confessiön lévő lelki tanító. Lötsén. Nyomtat: 1726. Esztend. [12], 157 l. 12r. (135 × 78mm).⁹

2a. ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR, az az: németből magyarra fordítottatott szép isteni ditséreteket és háláadó enekeket, más magyarul szerzetetett kegyes énekekkel edgyütt magában foglaló könyvetske. Lötsen Nyomtatattott 1726. 262, [11] l. 12r. (135 × 78mm)¹⁰

A 2. és 2a. alatt leírt nyomtatványokat Fábri naplója szerint 1733-ban és 1734-ben is hasonló impresszummal nyomtatták ki. Csupán a fent leírt egyetlen példány fennmaradásáról van tudomásunk.

3. HALOTT TEMETESKORRA-VALO ENEKEK, melyek most helyesebben, egynehány ide tartozó szép soltarokkal és enekkel egyetemben, egy enek' és könyörgésekből-álló Uti-társal. Sokaknak kívánságokra meg-jobbittatvan ujonnan ki-botsáttattak Norimbergaban 1734. 368, 10 l. 24r. (96 × 52mm)¹¹

3a. Buzgó enek és könyörgésekbül jobb- és bal-kéz felöl álló UTI TÁRS mely sok jámbor Istenfélő vizen, és szárazon fáradozó hiveknek szives kívánságokra szép rendel ki-botsáttatott, Norimbergában 1734. 47, 67, [4] l. 24r. (96 × 52mm)¹²

A felsorolt nyomtatványok betűtípusait és díszeit vizsgálva az első pillanatra szembeszökik, hogy a *Centifolia* (+ *Toldalék*) minden betűtípusában található két-pontos ö és ü. Az *Arany lánc* (+ *Zengedező*) típusai közt ez csak ritkán fordul elő. Pl. az *Arany láncban* az A_{6v} kurzívjában kizárólagosan, másutt a kurzívban és az antikvában is csak elvétve, igaz, akkor pontelhelyezése a *Centifoliában* lévővel azonos. Az ö-t és az ü-t az utóbbi kiadvány az o és az u fölé helyezett kis e betűvel jelöli. A *Halott temetésekorra való énekekben* (+ az *Úti társban*) kétpontos magánhangzó nem szerepel.

Ha sorra vesszük a három kiadvány néhány betűtípusát, az alábbi azonosságokra figyelhetünk föl:

A 840–850 mm 20 sor-méretű kurzív (*Centifolia*: ajánló levél, élőfej, kiemelések, az egyes imák előtti utasítások – utóbbi a *Toldalékban* is; *Arany lánc*: kiemelések, versidézetek, utasítások; *Halott temetésekorra való énekek* + *Úti társ*: előljáró beszéd, élőfej, utasítások, nótajelzések, tartalomjegyzék) a már jelzett kétpontos magánhangzók kivételével megegyezik. Az *Arany láncban* az A_{6v}-n lévő kurzívban (és ritkán másutt) a kétpontos magánhangzók is azonosak.

A 840–850 mm 20 sor-méretű antikva a *Centifoliában* szereplő kétpontos magánhangzók kivételével azonos. A *Halott temetésekorra való énekekben* e típus érdemben nem fordul elő. E típusnál az antikvával szedett szövegben a g (és ritkábban a t) betű kurzív alakja is gyakori.

A 680–690 mm 20 sor-méretű antikva mindhárom kiadványban előfordul. A *Halott temetésekorra való énekek* (+ *Úti társ*) főszövegét ezzel szedték, az *Arany láncban* a 38. lapon és a tartalomjegyzékben, a *Centifoliában* a 374–378. lapokon és a muta-

⁹ Két példány fennmaradásáról tudunk. OSZK: 323.572. (= Mor.1228/1.) és Pozsony, Ev. Líceumi Könyvtár: V.theol.3594. A két példány az utolsó levél (H₁) kivételével azonos szedésű. A pozsonyi példány nem tartalmazza a *Zengedező mennyei kart*, a H₁ rektón lévő tíz sornyi szövegben több a sajtóhiba, mint a budapestiben, s más a záródísz. Együttal bizonyíték arra, hogy az együtt nyomtatott *Arany lánc* és *Zengedező mennyei kar* című köteteket önállóan is forgalmazták.

¹⁰ Az előző művel együtt nyomtatták. Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: OSZK 323.573. (= Mor.1228/2.)

¹¹ Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: OSZK 322.571/1. (= Lit.782/1.)

¹² Az előző művel együtt nyomtatták. Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: OSZK 322.751/2. (= Lit.782/2.)

tó táblában, a *Toldalékban* pedig szintén a főszöveghez használták ezt a típust. A *Centifolia* (+ *Toldalék*) kétpontos ö-je, ü-je kivételével azonosnak vehető e típus. Sajátosságai közül megemlíthetjük, hogy az á betű előfordul egy kisebb méretben, ilyenkor az ékezet a bal szélen van, míg a nagyobb változatban középen. Az a betű nagysága a kisebb á-éval egyezik. A betűk egyenlensége miatt különösen a *Halott temetésekorra való énekek* (+ *Úti társ*) sorai gyakran „táncolnak”.

A *Centifoliában* található 1180–1190 mm 20 sor-méretű antikva típus a másik két kiadványban nem fordul elő.

Ha a fent vizsgált típusokat összevetjük a Streibig-műhely impresszummal ellátott kiadványaival (1729–1739 közötti 13 magyar nyelvű kiadvány, vagy magyar nyelvű szövegrészlet áll rendelkezésünkre), feltűnik, hogy a kétpontos ö és ü elvétele, szórványosan szerepel az impresszumos kiadványokban. Ennek ellenére bizonyítottan tekinthető, hogy az általunk vizsgált három kiadvány és a Streibig által nyomtatott magyar nyelvű szövegek betűtípusa egyezik. A *Centifoliában* további jellegzetes típus is szerepel, amelyet szintén használt Streibig. Sőt a három vizsgált nyomtatvány kiadási idejéhez is támpontot kapunk alábbi megfigyelésünkből: a 840–850 mm 20 sor-méretű antikva típusban a g és t kurzívok az impresszumos kiadványokban 1731 és 1734 között figyelhetők meg. A jelenség oka az lehet, hogy a szedőállványon (valószínű visszaosztásnál) a kurzív g és t betűk az antikva betűk közé keveredtek.

Hogy a fenti három kiadványt a Streibig-műhelyben nyomtatták-e, vagy nem, az egyezések ellenére sem tudjuk. Megfigyeléseink szerint ugyanis a kétpontos ö és ü Streibig impresszumos kiadványaiban csak mutatóba fordul elő. Megtalálható viszont pl. Szeniczai Bárány György *Panoplia catholica az-az lelki fegyverház . . .* című, iskolai célra készült evangélikus katekizmusának hely nélkül, 1733-as évvel ellátott művében.¹³ Az ebben előforduló típusok közül a 840–850 mm 20 sor-méretű antikva és kurzív, valamint a 680–690 mm 20 sor-méretű antikva típusokban általános a kétpontos ö és ü, de szórványosan mindegyikben előfordul felülhelyezett e is. Mind a két pontos, mind a felülhelyezett e-s alakok megegyeznek a *Centifolia*, az *Arany lánc* és a *Halott temetésekorra való énekek* című kiadványokban használtakkal. Sőt a 840–850 mm 20 sor-méretű antikva között a kurzív g (ritkábban t) is szerepelnek. A *Panoplia catholica* ajánlása 1180–1190 mm 20 sor-méretű antikva típusal készült, amelyet a *Centifoliában* (+ *Toldalékban*) is használták, ám a *Centifoliában* e típusban is kétpontos ö és ü van, míg a *Panoplia catholicában* felülhelyezett e-ket találunk. Egy ugyancsak hely nélkül kiadott nyomtatvány a Trencsén megyei Rutkai Sámuel halála alkalmából jelent meg.¹⁴ Az 1732 tavaszán „in Parnassu Jauriensi” cíttált verseket nyomtatták ki, köztük Ratkoczi Miklóstét magyar nyelven. A pár sorban a kétpontos magánhangzók mellett kétszer előfordul az antikva típus közé keveredett kurzív g. (20 sor-mérete: 840–850 mm.)

¹³ SZENICZEI BÁRÁNY György: *Panoplia catholica, az-az lelki fegyverház . . . kivált-kép' az oskolában járó gyermekeknek idvességes fel-fegyverkeztetésekre . . .* H. n., 1733. [20], 167, [26] 1. Három példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK példányának jelzete: Mor.4404.

¹⁴ *Lessus lugubris . . . dum Samuel Rutkai . . . ex hac mortalitate evocaretur . . . in Parnassu Jauriensi auditus . . .* H. n., (1732). (4) l. Három példány fennmaradásáról tudunk. Az OSZK példányának jelzete: 493.329.

E két kétségtelenül Győrött nyomtatott kötetet az evangélikusok jelentették meg, ugyanúgy, mint a fentebb vizsgált *Centifolia*, *Aranylánc* és *Halott temetéskorra való énekek* címűeket.

További összefüggések felismeréséig, vagy újabb adatok előkerüléséig most csak annyit állapíthatunk meg, hogy az 1733 körül készült győri evangélikus kiadványok általunk vizsgált öt kötetében (nyolc önálló címlappal és impresszummal ellátott kiadványban) használták Streibig betűkészletét. Hogy Streibig műhelyében nyomtaták-e e köteteket, vagy másutt, a jelen adatok alapján nem tudjuk megállapítani.

Külön vizsgálatot igényel, és más irányba vezet e nyomtatványok díszjeinek vizsgálata. Az *Aranylánc* végén és a *Zengedező* címlapján található vonalas záródísz a címlapon 1733-at viselő *Panoplia catholica* című kiadványban is megtalálhatjuk. E kiadvány megjelenési helyet nem tüntet fel. A *Centifolia* bőségesen tartalmaz keret- és záródíszeket. A legfeltűnőbb egyezést Csuzi Cseh János *Isten eleiben felvitetett lelki áldozat* című művének 1736-os évszámú kiadásával mutatja, amely szintén hely megjelölése nélkül jelent meg.¹⁵ E kiadvány is Streibig betűvel készült. Egyébként Streibig e díszeket folyamatosan használta, 1733-ból azonban csak az egyik díszet találtuk meg a jezsuita Alvarez *Ábécéskönyvében*, melynek impresszuma: „Jaurini, Sumptibus Jacobi Müller Comp. Anno M.DCC.XXXIII.”,¹⁶ vagyis a kiadó az a Müller, aki 1733-ban Fábri Gergely szerint az *Aranyláncot* és a *Zengedező mennyei kart* is kiadta 600 példányban. Az *Új zengedező mennyei kar* első kiadásának egyik kiadója is Müller Jakab. Győrött 1743-ban jelent meg a kiadvány, kétféle címlappal: a példányok egyik része őt, másik része pedig Ludvig Jakabot nevezi meg impresszumában.¹⁷

A nyomdai díszek vizsgálatakor megállapítottuk, hogy Streibig betűkészletével jelent meg a református győri lelkipásztor Csuzi Cseh János *Isten eleiben felvitetett lelki áldozat* című imakönyve is. A fennmaradt példányok háromféle változatot mutatnak:

1. „Smederer Christian özvegye költségével, 1736. Esztend.” (Előszava a Kegyes Olvasónak van címezve.)¹⁸
2. „Nyomtat. Sator Peter költségével, CIOIOCC XXXVI.” (Ajánlása Kenesei Istvánnak és feleségének, Szondi Zsuzsannának szól.)¹⁹
3. „Nyomtat. Turoczi Mihály költségével, CIO IOCC XXXVI.” (Ajánlása Kazai Mártonnak és feleségének, Oroszi Juliannának, valamint Szombathi Józsefnek és feleségének, Pázmándi Katának szól.)²⁰

A mű szövege azonos nyomású, a címlap impresszumadataiban található eltéréseken kívül a különbséget csak az eltérő ajánlások jelentik. Az 1736-os évszám valószínűleg tekinthető, ugyanis a Todoroszku-könyvtárban fennmaradt, Turóczi által megjelentetett példány előzékén Pápai P. Ferenc Désen, 1736. dec. 10-én ajándé-

¹⁵ CZUZI CSEH János: *Isten eleiben fel-vitetett lelki áldozat, az-az . . . ahitatos könyörgések*. H. n., 1736. Az eltérő impresszum-adatokról később lesz szó. Kilenc példány fennmaradásáról tudunk.

¹⁶ Az OSZK példányának jelzete: 323.680.

¹⁷ A leírást l. SZELESTEI: *i. m.* (1. sz. jegyzet), 296.

¹⁸ A Budapesti Egyetemi Könyvtárban találtuk a példányt: Ad.3656.

¹⁹ Az OSZK példányainak jelzete: Mor.2130. és Tod.5520. (1. példány)

²⁰ Az OSZK példányainak jelzete: 323.934. (= Mor.2135.) és Tod. 5520. (2. példány)

kozó sorokat keltezett komaasszonyának, Dalnoki Máriának. Úgy látszik, 1740-ben már nem lehetett megszerezni a kiadványt, kéziratos másolat készült róla.²¹

1737-ben az ugyancsak református Aranyosmedgyesi Sámuel *Igazság áldozatja* című műve is Győrött jelent meg, nyomda megjelölése nélkül. (A kiadó Turóczi Mihály.)²² A *Mennyország uttya* című kegyességi imakönyv „Tigurumban, 1743.” jelzésű impresszuma szintén győri kiadvány leplezését szolgálja. (A kiadó Sátor Péter.)²³

* * *

Ezúttal a fent elemzett győri evangélikus kiadványok létrejöttében szerepet játszó környezetet vesszük szemügyre. Szeniczei Bárány György *Panoplia catholica* című imakönyvét (1733?) a Somogyban élő Antal család tagjainak ajánlotta. Az ajánlásban azt írja, hogy

A mi nyelvünkben-is egy időben nem szaporodtak annyi szép Enekes és Imadságos Könyvek, Bibliák és Testamentumok, Katekizmusok, és egyéb Kereszténységre Tanító-Könyvetskék, mint most.

E megjegyzés mögött ténylegesen ott állnak a kiadványok. 1729-ben megjelent a Torkos András-féle *Győri kis katekizmus*.²⁴ M. Sartorius János Wittenbergben adta ki a *Magyar lelki óra* négy részét.²⁵ Az első rész *Énekes könyv* (1730). Igazából nem tudott meggyökerezni, mert a *Zengedező mennyei kar*, majd az *Új zengedező mennyei kar* kiadásai kiszorították a használatból. Az utóbbi énekeskönyveknek nemcsak a szerzői (Ács Mihály, Torkos József, stb.) kötődtek Győrhöz, hanem a kiadások egy részét ott is nyomtatták. A *Magyar lelki óra* további részei: 2. *Szenci Molnár Albert Zsoltárai* (1731), 3. *Imádságos könyvetske* (1732), 4. *Keresztény hitnek ... fundamentuma* (1733). Az *Arany lánc* című imakönyv általában a *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyvvel együtt jelent meg, 1733-ban és 1734-ben Győrött is. Imákat és énekeket tartalmaz Hegyfalusi György *Centifoliája* és annak *Toldaléka*, valamint a Fábri Gergely által gondozott *Úti társ* és *Halott temetéskorra való énekek*: szintén 1733–1734-ben jelentek meg Győrött. A győri lelkész Torkos András *Engesztelő*

²¹ A kéziratos másolat az impresszumában Sátor Péter nevét feltüntetető változatról készült. Jelzete: OSZK Kézirattára, Oct.Hung. 102.

²² ARANYOSMEDGYESI Sámuel: *Igazság áldozatja, mellyel az örökkévaló Istennek dűtsőséges felségét szenteli ... a Sion hegyén álló szenteknek gyülekezete*. H.n., 1737, Turóczi Mihály. Három példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK-ban nincs példány. A Ráday-gyűjtemény példányának jelzete: 0,6350.

²³ [SZIKSZAI PAP Sámuel:] *Mennyország' uttya, mellyben találmatnak ... buzgó könyörgések ...* Tigurumban, 1743. Sator Péter komáromi compactor. Két példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK példányának jelzete: Mor.5689/b.

²⁴ *Győri kátéchismus, az-az d. L. M. kis katechismussa, más szép kegyes kérdésekkel egyetemben most ujonnan magyarra fordítottat, a győri luth. oskolában taruló ifjuságnak kedvéért*. H.n. 1729. Egyetlen példány fennmaradásáról tudunk: Budapesti Egyetemi Könyvtár, Ad. 3535. — Torkos fordítása először 1709-ben jelent meg Halléban. 1730-ban a kancelláriához intézett folyamodványában új, változatlan szövegű, 1729. évi győri kiadásról (elapso anno ... typis Jauriensibus) beszél. Sintzendorf kardinális, győri püspök felszólítására 2000 példányt szolgáltat be belőle Torkos. Folyamodványát idézi Kovács Géza: *Egy győri nyomda rejtett kiadványai* című tanulmányában. A tanulmány kézirataának megjelenés előtti használatáért köszönetet mondunk.

²⁵ Mind a négy rész megtalálható az OSZK-ban, a P 4.122 jelzeten.

áldozat című imakönyve 1736-ban jelent meg.²⁶ Bél Mátyás fáradozásának eredményeként magyar nyelvű *Újszövetség* látott napvilágot.²⁷ Torkos András új fordítású *Újszövetségét* is ebben az évziedben adták ki.²⁸ Sartoris János, Szeniczei Bárány György és Vázsonyi Márton iskolai oktatást segítő tankönyveket készítettek.²⁹ A kiadványokon itt-ott kiadó is feltűnik, például Ludvig Jakab kőszegi, vagy Müller Jakab győri könyvkötő. A nyomdahelyet általában nem tüntetik fel ezek a kiadványok, vagy a cenzúra megtévesztésére Lőcsét, aztán pedig egyre gyakrabban külföldi városnevet jelölnek meg a címlapon kiadási helyként. Eddig a győri, soproni és pozsonyi nyomdászok (Streibig, Siess, Royer) betűkészleteivel való összehasonlítás alapján több nyomtatványról ki tudtuk mutatni, hogy valójában hol készültek.³⁰

Cikkünk elején Fábri Gergely levelét és naplóját idéztük. Fábri 1728–1731-ben a wittenbergi egyetemen tanult. A győri gimnáziumból ment oda. Lutharits Péterrel együtt segített ott M. Sartorius Jánosnak a *Magyar lelkéi óra* első részének kiadásánál. 1731-ben visszatért Győrbe, ahol 1732 nyarától Tomka Szászky János utódaként lett az iskola rektora. A győri evangélikus gimnáziumban ekkor filozófiát és teológiát is tanítottak, a rektort helyettes és kántor (1710-től külön a magyaroknak és külön a németeknek) segítették, tanított a lelkész is.

Fábri elődei közé tartozott Torkos András, Hegyfalusi György, Vázsonyi Márton, Tomka-Szászky János; Győrött tanult és segédtanítószkodott Szeniczei Bárány György, Sartoris János. Rövid ideig Regis Márton is látogatta ezt az iskolát.³¹ Nagyon jeles névsor. Együttműködésük a vizsgált 1730-as években természetesnek tűnik, ám nagyon keveset tudunk ma annak mibenlétéről. Egymástól gyakran távol lelkészkedtek és tanítószkodtak a volt királyi Magyarország artikuláris helyein vagy volt

²⁶ TORKOS András: *Engesztelő áldozat, az az hét részből álló áhétatos es buzgóságos imádságos könyv*. H.n., 1736. (Korábbi kiadása: Halle, 1709. Később még több kiadást megért.) Őt példány fennmaradásáról van tudomásunk. Az OSZK-ban lévő példányok közt (323.972., Tod.5533., Mor.5630.) teljesen egyező szöveggel két teljesen eltérő szedésű kiadás található. Hazai nyomtatványok, nyomdához kötésük nem sikerült.

²⁷ SÓLYOM Jenő kutatásai alapján (*Bél Mátyás a magyar Biblia történetében*. = Lelkipásztor 1956. 74–86.) egy 1717-ben megjelentetett lipcsei kiadást tulajdonítunk Bélnek. Az 1754-es évszámmal megjelent *Újszövetség*-kiadás bevezetőjében 1727. szerepel kiadási évként, s ezt látszik támogatni Bél Mátyás Krmann Dánielhez 1727. okt. 16-án írt levelének utóirata: Nisi iam ante editionem meam Noui Testamenti Hungarici misi, en eam bonus accipe, et auctorem tace, nam ita, ob hostes, oportet. Plura brevi. = *Bél Mátyás levelezése*. Sajtó alá rend. SZELESTEI N. László. (Sajtó alatt.)

²⁸ 1733-ban 200 forintot kapott a konventtől Torkos András (a Hochstock-féle hagyatékából) *Újszövetségének* a kinyomatására. Vö. EÖTTEVÉNYI NAGY Olivér: *A Győr szab. kir. városi ág. hitv. evang. keresztyén egyházközség története*. Győr, 1905. 71. — A Torkos András-fordította *Újszövetséget* 1736-ban Wittenbergben adta ki a fordító fia, az ott tanuló Torkos József. A kiadás költségére Torkos András a gyülekezettől ekkor 150 forintot kapott kölcsön. (EÖTTEVÉNYI: *i. m.* 71.) Az 1754-es évszámú, Laubánban nyomtatott *Újszövetség* bevezetője nem említi az 1733. évi kiadást, hanem a nyomdakész kézirat idegen kezekre kerüléséről ad hírt. Torkos József sem tesz említést arról, hogy megjelent volna már atyja fordítása korábban. Az 1733. évi kiadást, melyet Eöttevényi feltételezett, kizárhatjuk.

²⁹ Sartoris János ez irányú tevékenységéről I. a 2. sz. jegyzetben megadott tanulmányt.

³⁰ L. az 1. és 2. sz. jegyzetekben megadott tanulmányokat.

³¹ Regis Márton (+1737) 1705–1708 között a Radvánszkyak alumnusaként látogatta a wittenbergi egyetemet. Fábri Gergely levelének írása idején a rozsnói hívek lelkipásztora a közeli artikuláris helyen, Berzétén.

határvárosokban. Az üldözés arra ösztönözte őket, hogy a rájuk bízottakat – gyülekezetben és iskolában egyaránt – szellemi és lelki táplálékkal, ha kellett, a hatóságokat is kijátszva, ellássák. Tették ezt külföldi támogatást is igénybe véve, külföldön nyomtatott könyvek segítségével és a hazai lehetőségeket egyre jobban kihasználva. Kutatásaink arról győznek meg bennünket, hogy a belföldi patrónusok (közülük a legjelentősebb Telekesi Török István és felesége) és a gyülekezetek nagyon jelentős áldozatokat vállaltak. A külföldi egyetemeket megjárt lelkészek és iskolaigazgatók a pietista szellemtől is áthatva vállalták az igények serkentését és kielégítését.

A „viharos papi életpályá”-t befutott Hegyfalusi Györgyről Payr Sándor írt monográfiát.³² A wittenbergi egyetemre soproni pártfogói támogatásával jutott ki. 1692-ben magiszterre avatták. Ezután rövid ideig iskolaigazgató Győrött, majd lelkész különböző helyeken, 1706-tól 1708-ig Rozsnyón. Az 1710-es években Devecserben, Szergényben, 1719-től Dörgicsén, Mencshelyen, Kapolcson, 1726-tól Nagyvázsonyban lelkész. 1730. január 5-én halt meg. A „közeli” Dörgicsén 1726–1729 között Szeniczai Bárány György lelkészkedett. Payr Hegyfalusi *Centifoliájának* sajtó alá rendezőit a buzgó Szeniczai Bárányban, Szentgróti Mihályban és Járvás Andrásban látta. „Valószínűleg Győrött Streibig József, a püspök nyomdásza nyomtatta a könyvet nagy titokban Tomka Szászki János rektor és Perlaky József konrektor segédkezésével. . . . Így oldódik meg a rejtély, hogy az 1714-ben elmozdított esperesnek halála után hogyan jelenhetett meg mégis az imakönyve 1729-ben és 1730-ban, közvetlenül a Carolina Resolutio előtt.”³³

Payr idézett állításai új adatainkat figyelembe véve nem állják meg a helyüket. 1729-ben nem jelenhetett meg az imakönyv, hisz az a címlapon és az ajánlásban is halottként említi a szerzőt. Fábri Gergely leveléből egyértelmű a megjelenés ideje: 1733., vagyis a Carolina resolutio közzététele után. Tomka-Szászky 1732. július 3-án elhagyta Győrt, utóda Fábri lett. Sőt Weigel János személyében új korrektort is kapott az iskola. Miként láttuk, Fábri segítője a nyomtatásban Aczél András magyar kántor volt.³⁴ Hogy Hegyfalusi művét kik rendezték sajtó alá, nem tudjuk. Valószínűnek tartjuk, hogy nagyobbrészt maga Hegyfalusi. Bizonyosnak vehető, hogy az ajánlásban nem véletlenül van első helyen kiemelve az Alsóbükön lakó Fodor István, aki Fábri naplójának tanúsága szerint más művek megjelenését is támogatta ekkoriban.

Fábri Gergely naplójából szintén Payr Sándor idézte a könyvnyomtatásra vonatkozó adatokat. Sajnos csak részben eredeti nyelven. A napló az elmúlt évtizedekben megrongálódott, ma már némely helyen nem lehet elolvasni. Olvasható azonban az 5. levél verzóján, középtájt, az 1734. év alatt az alábbi bejegyzés:

Strepitus armorum ecclesias adfictas liberarunt cleri fura.

Arany Lántz et Zengedező per ferias caniculae curavit

recudi bibliopola Johannes Müller me correctore, ita tum[?] ut solum annus

³² PAYR Sándor: *M. Hegyfalusi György a hitvitázó és imakönyvtíró.* = *Evangélikus Élet* 1937. 214–216., 227–229., 241. – Uő: *Újabb adatok M. Hegyfalusi György életéhez.* Uo. 362–364., 371–373.

³³ Uo. 364.

³⁴ Aczél András 1720–1740 között volt a győri evangélikus gyülekezet magyar kántora. Vö: BÁRDOS Kornél: *Győr zenéje a 17–18. században.* Bp. 1980. 313.

1726 retineretur Ob certas causas, Quo absoluto
Halottas könyv cum Uti-Társ ejus sumptibus me curatore
et correctore in solatium Ecclesiarum per vacationes excusi sunt.

Olvasatunkban Fábri nem állítja azt magáról hogy bármelyik mű esetében szerző volna. (Payr olvasatában „me auctore et correctore” szerepel.) Vagyis amíg forrás vagy bizonyítás mást nem mond, addig Fábri az *Úti társ* című imakönyv esetében sem tekinthető szerzőnek.

Vajon mi tette lehetővé, hogy Győrött a püspöki könyvnyomdász Streibig betűkészletével 1733-tól gyakran készüljenek protestáns kiadványok? Maguk a nyomtatványok itt nem nyújtanak fogódzót. Titokban készültek e kiadványok. Ha a *Carolina resolutio* szövegét figyelmesen elolvassuk, akkor abból nem következik, hogy a vizsgált kötetek terjesztése tilos lett volna. Sőt családi körben nemcsak az artikulás helyeken olvashatók. A vallásgyakorlathoz szükséges könyveket nem általában tiltották, hanem csak egy-egy túlbuzgó cenzor, revizor vagy püspök a saját területén. Győrött a püspök, Sintzendorf bíboros Torkos András újra kinyomtatott katekizmusát 1730-ban elkoboztatta. Ugyanakkor az evangélikus iskolaigazgató Tomka-Szászky János esküdjére a tanítványai által írt köszöntőn (*Tessera grati animi*, 1728.), annak tankönyvén (*Progymnasmata*, 1729.), vagy a soproni iskolaigazgató Haynóczi Dániel Neuhold János Jakobot búcsúztató művén (*Epithalamion*, 1729.) és később is néhány hasonló jellegű kiadványon valós impresszumadatokat találunk; a fenti három kiadványon még az is szerepel, hogy a nyomdász Streibig püspöki könyvnyomtató.

Az óvatosságra szükség volt. Sajnos a nyomtatás körülményeiről szinte semmit sem tudunk. Az általunk fentebb tárgyalt kiadványok és Streibig katolikus kiadványainak a helyesírása gyakran eltérő, ami esetleg a szedők nem azonos voltára utal. A Győrött 1733-mal kezdődő, gyakori, protestánsok számára való nyomtatás a növekvő igények mellett azzal is összefügghet, hogy az 1730-ban a már kinyomtatott katekizmust elkobzó Sintzendorf bíboros 1732. szeptember elején a boroszlói püspöki székhelybe került. A piarista Groll Adolfot (Adolphus a Sancto Georgio) 1733. október elsején nevezte ki győri püspöknek a pápa. Talán szerepet játszott e nyomtatásokban Streibig József Antal könyvnyomtató fia is. Streibig Gergely János 1737-ben atyja öregsége miatt kéri, hogy annak kiváltságait ruházzák át órá. A nyomda monográfusa azt írja, hogy Sintzendorf Győrből való távozása után a püspökség és a nyomda kapcsolata „nem tisztázott”.³⁵

³⁵ PITROFF Páll: *A győri sajtó története, 1728–1850*. Győr, 1915. 9.

SZELESTEIN, LÁSZLÓ

Bücher mit falschem Impressum in Ungarn im 18. Jahrhundert. II.*Gebet- und Gesangbücher in ungarischer Sprache in den 1730-en Jahren*

Der Verfasser setzt die Besprechung der von ihm früher (in: *Magyar Könyvszemle* 1983. S. 292–304.) veröffentlichten Bücher des 18. Jahrhunderts, die mit falschem Impressum erschienen, fort. Diesmal konstatiert er, mit der Hilfe der zeitgenössischen Briefe und des Tagebuchs von Gergely Fábri und der Buchstabentypen der von ihm genannten Drucksachen, auch von weiteren Büchern, daß die fünf von ihm behandelten, um 1733 gedruckten evangelischen Drucke mit der Buchstabenkollektion der Raaber Streibig-Druckerei gefertigt wurden. Auf Grunde der Buchschmucke der Drucksachen kann man auch von anderen Werken erweisen, daß sie mit Streibigs Buchstabenkollektion gefertigt wurden. Schließlich untersucht der Verfasser die Umgebung, die in der Entstehung der evangelischen Drucke eine Rolle spielte und die historischen Umstände der Raaber protestantischen Drucke der Jahre nach 1733.

JAKÓ ZSIGMOND

Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező

A mű nagyszerűsége elvonta az utókor figyelmét alkotójáról.¹ A Batthyaneum ugyan országunk nemzetközileg legismertebb és legtöbbször értékelt könyvtári műemléke, de alapítójának tudománytörténeti szerepe felől nemcsak a mai érdeklődő nagyközönség tájékozatlan, hanem erről a tudományos kutatás is mindeddig méltatlanul kevés biztos ismerettel szolgált. Két évszázada büszkélkedünk Batthyány Ignác alkotásával, de nagyon keveset tettünk azért, hogy művéhez mindenben méltóan és a maga teljességében mutassuk be magát a tudós személyét és a tetteit mozgó szándékokat.

A könyvtáralapítás a török kiűzése után újjáépülő ország főpapjai körében szinte kötelező volt. A 18. század második felében más magyar püspökök is létesítettek fényes könyvgyűjteményeket. De Batthyány Ignác művelődési létesítményei nem ilyen státuszszimbólumokként jöttek létre, hanem jól átgondolt tudományszervezési program egymásra épülő részeiként. Az ő egyéni kutatói szenvedélye az a többlet, ami a gyulafehérvári főpap alkotását döntő módon megkülönbözteti kortársai könyvtáralapításaitól.

Erdély magyar és nem magyar lakói két évszázad óta élvezik Batthyány Ignác gazdag életművének áldásait. Igazán elérkezett tehát az ideje a teljes tudományos életmű szakszerű feldolgozásának és beillesztésének művelődési fejlődésünkbe. Ennek a régi adósságnak a törlesztéséhez kívánunk némileg hozzájárulni az eddigi eredmények kritikai ellenőrzésével és rendszerezésével, valamint a további kutatási feladatok megjelölésével. Ez a mostani ünnepi megemlékezés eleve alkalmatlan százados mulasztások pótlására. De arra jó alkalom, hogy felvessük a még nyitott kérdéseket és ezáltal vizsgálódásokra ösztönözzünk.

E dolgozatban előbb Batthyány történetírói munkásságának áttekintésére és értékelésére teszünk kísérletet, majd pedig tudományszervező tevékenységének, benne a könyvtár és a csillagda alapításának részleteire igyekszünk fényt deríteni minél több ismeretlen új adat bevonásával. Meggyőződésünk, hogy Erdély magyar népe így ünnepelheti meg legméltóbban és a tudós örökhagyó számára is legkedvesebb módon Batthyány Ignác püspök születésének 250. évfordulóját. Mert ez a főpap elsősorban nem barokk pompát igénylő nagyúr volt, hanem előkelő származása és nagy vagyona ellenére kiemelkedő egyházi vezető és szíve legmélyén egész életében a tudományos megismerés szenvedélyes vágyától hajtott igazi alkotó tudós szellem.

¹ Batthyány Ignác születésének 250. évfordulójára

* * *

A történelemmel többnyire politikai indítékból való műkedvelő foglalkozás nem számított ritkaságnak abban a társadalmi rétegben, amelyhez Batthyány származásánál és méltóságainál fogva tartozott. Az a szakszerűség azonban, amellyel Erdély püspöke kutatómunkáját végezte, és részben az a tematika, amivel egész életében foglalkozott, már kivételesnek tekinthető. Batthyány tudományos pályájával kapcsolatosan tehát önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy ezt a főrangú ifjút kik és milyen hatások mikor és hol terelték már induláskor erre a szokatlan útra. Az eddigi irodalom feltételezte, hogy római tanulmányai idején, ottani szakemberek hatására alakította ki sajátos kutatói programját.² Az újabban feltárt adatok azonban ezt a véleményt nem igazolják, sőt határozottan cáfolják.

Ismeretes, hogy Batthyány 1763. november 1-jén iratkozott be a római Collegium Germanicum et Hungaricumba. Innen néhány heti ott-tartózkodás után, 1763. december 13-án ismeretlenül levélben fordult Pray Györgyhez, melyben a nagy tekintélyű jezsuita történésznek teljesen kikristályosodott kutatási tervet adott elő. Ennek lényege: azzal a szándékkal jött Rómába, hogy a jezsuita Inchoffer Menyhért (1584–1648) és Péterffy Károly (1700–1746) által kezdeményezett kutatásokat folytassa az Örök Város gyűjteményeiben a magyar történelemre és különösképpen a rendkívül elhanyagolt magyar egyháztörténetre vonatkozó források feltárásával. Ehhez a bécsi császári könyvtár őre, Kollar Ádám Ferenc (1718–1783) adott neki ajánlást a Vatikáni Levéltár praefectusához, Giuseppe Garampi kanonokhoz.

A levélben előadott terv kiforrottsága meg sem enged olyan feltételezést, hogy az néhány hét alatt Rómában született volna. A Pray Györggyel történeti részletkérdésekről egyenrangú félként értekező fiatal teológus már módszerekben és szakirodalomban járatos kutatóként érkezett Nagyszombatból Rómába.³ Ez még világosabban kiderül 1764. augusztus 9-i leveléből, melyben kutatási együttműködésre kéri Prayt, aki *Annales*e második kötetének előszavában megköszönte fiatal munkatársának az általa Rómából küldött pontos információkat.⁴ A tudósi pálya elindítá-

² Batthyány Ignác életrajzára és tudományos pályakezdésére vonatkozóan a legfontosabb forrást azok a naplószerű feljegyzések alkotnák, amelyeket még a múlt század végén kölcsönöztek ki a Batthyaneumból és azóta nyomuk veszett. Vö. VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. = MKSz 1899. 153.

³ 1763. december 13-án így ír Praynak: „Mirum tibi procul dubio videbitur, quod ab Urbe hominis, quem de vultu nunquam vidisses et cuius nomen nec fando nosti, litterae ad te perferantur, sed desines mirari, si cum animo tuo reputaveris, inde litteras tibi venire, unde ex gentilibus nostris vel rerum nostrarum scriptoribus in gentis nostrae historiam tanta lux illata est; Inchofferum et Peterfium intellico. Eodem animo ego in Urbem veni, ut scilicet opera amici eruditi alicuius adjutus ea hic exquiram, quae nobis desiderantur, quaeve in historia nostra excutientibus lucem accedere possint. Nec mea me spes fefellit. Dominus Kollar, mihi inprimis charus et inter amicos meos facile Princeps, mihi amicitiam conciliavit cum illustrissimo domino comite Garampio, ecclesiae Vaticanae canonico et Tabularii Apostolici praefecto, viro ab omnimoda eruditione claro”. — Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, Pray György levelezése (a továbbiakban Pray-levelezés).

⁴ „... Amicorum optime, in quas me conjicis difficultates? Erectaveris Patriae de me expectationem, quam explere nescio quomodo possim. Poenam itaque de te sumere statui et tibi forte non injucundam et mihi utilissimam, ut me scilicet in studiis adjuves et quae ad historiam ecclesiasticam, quam

sa tehát nem Rómában keresendő. Indulásával kapcsolatban Batthyány név szerint csupán Kollar Ádámot említi. Más forrásokból tudjuk, hogy Kollarral már nagyszombati tanulmányai idején, legkésőbb 1763 tavasza óta levelezett kodikológiai és liturgiátörténeti tudományos kérdésekről, oklevélmásolatokat küldött neki, és a bécsi tudós nagy jövőt jósolt a történelem iránt szenvedélyesen érdeklődő fiatal teológusnak.⁵ Batthyány azután is ragaszkodott Kollarhoz, amikor az országos felháborodást hívott ki maga ellen a császári udvar érdekeit kiszolgáló jogtörténeti munkáival.⁶ A kettőjük közötti viszony azonban sohasem volt olyan bizalmas, mint a pécsi püspök történész-könyvtárosa, Koller József (1745–1832) és Kollar Ádám között. Feltételezhető ugyan, hogy a fiatal Batthyány Kollartól és a császári könyvtár kézírataiból sokat tanulhatott, mégis nehéz elképzelni, hogy az erős nemzeti öntudatról tanúskodó tudós szemléletének kialakítása Bécshez és a magyarellenességéről ismeretes jogtörténész könyvtáros személyéhez volna köthető. Ebben a kérdésben azonban a végső szó kimondásához szükséges még Kollar Ádám levelezésének át tanulmányozása.

Véleményünk szerint a Batthyány kutatói pályáját meghatározó erők és eszmék Nagyszombat jezsuita egyetemén keresendők. Talán éppen annak a Schmitth Miklós professzornak (1707–1767) a környezetében, aki Pray György és Katona István történetírói pályáját szintén elindította. Bár Schmitth maga is foglalkozott egyháztörténettel, érdeklődési körét már kiterjesztette a magyar történet egészére. Vele kezdődött el a jezsuita történésziskola fokozatos nyitása a politikai történet kérdései felé.⁷ Schmitth szerepére vonatkozó feltételezésünk beigazolódása vagy elvetése azonban Schmitth, Pray és Katona irathagyatékának alapos áttanulmányozásától függ.

A nagyszombati jezsuita indítás részleteinek teljes tisztázásán kívül az eddiginél jóval nagyobb figyelmet kell fordítani a Batthyányt egri tartózkodása (1766–

adornandam sumpsis quoquo modo spectant, usibus meis seponas. Rem omnem, quam molior mecum ipso perpendenti tam prolixa, tamque multis implicata difficultatibus videtur Historia Ecclesiae Hungaricae, quae adhuc quasi penitus neglecta jacet, ut unius hominis vires exsuperet. Lustranda enim, immo excutienda tabularia omnia, pervolvendi coetannei scriptores, cum ego in Urbe quantum fieri potest in eruendis antiquis monumentis operam do, tu cum ad lustrandum aliquod tabularium admissus fueris mei memor esto. Ex his ceptis in Transylvaniam et Croatiam itineribus ditior procul dubio redieris, gratissimum mihi foret intelligere ex te, quae magis memoriae digna occurrerint. Museum historicum, quod P. Peterfi et P. Szentivani magno studio colligerunt, procul dubio Viennae saepius consulere libuit, dic quae-so an ibi libellos poenitentiales, jejuniorum, officiorum divinorum ordines, lectionaria etc. inveneris.” – Pray-levelezés, 1764. augusztus 9.

⁵ Batthyány 1763. május 7-én más oklevelek mellett II. Géza 1148. évi oklevelei közül háromnak a másolatát küldte el Nagyszombatból Kollarnek, aki később ezt jegyezte rá e másolatokra: „Has litteras. . . Ignatius Salesius comes de Battyán cum memorata exempla ad me mittebat, studiis philosophicis vacabat, Romam postea profectus, qui cum juvenili aetate rerum patriarum admodum fuerit studiosus, nullum dubium est, quin Hungaria olim in eo habitura sit Praesulem, veritatis juxta ac publicorum commodorum studiosissimum.” – Batthyaneum, Erdélyi Káptalan Levéltára (a továbbiakban: ErdKLVt) 21. láda, 3284.

⁶ Batthyány így ír Kollarról Praynak: „. . . nullas ab eo accepi quamvis eum semper mihi amicissimum habuerim et in posterum habere cupiam. Si efficere poteris, ut quamvis a me numquam offensus sit, in gratiam re[cipere?] velit et mihi exoptatam colere amicitiam. Facies rem mihi jucundissimam . . . potes eum, ut ad me litteras dare velit, valde enim illis delectarem.” – Pray-levelezés, 1765. január 13.

⁷ HÓMAN Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*. Bp. 1925. 13., 18–19.

1781) idején ért hatásokra. Főként Esterházy Károly püspök nagyszabású építkezései, tervei befolyásolhatták abban Batthyányt, hogy Gyulafehérvárt Egerhez hasonlóan művelődési központtá igyekezzék fejleszteni, tudományos programja azonban ott már nem gazdagodhatott lényegesen. Ebben a tekintetben is további rendszeres vizsgálódásokra lenne szükség, elsősorban Egerben.

* * *

De nem csupán az indulás kérdéseinek eldöntéséhez szükségesek újabb kutatások. Magának a befutott pályának a pontos felmérésével, a személyi kéziratanyagok filológiai vizsgálatával, tudománytörténeti értékelésével is adósa vagyunk Batthyány Ignácnak. Azt mindenhol megemlítik róla, hogy bekapcsolódott a korszak oklevéltani vitáiba és 1779-ben tanulmányt tett közzé Szent István király pannonhalmi alapítólevelének hitelessége védelmében. Az is közismert, hogy 1785-ben megjelentette nagyszabású egyháztörténeti forrásgyűjteménye első kötetét, 1790-ben pedig jegyzetekkel ellátva kinyomtatta Szt. Gellért püspök irodalmi hagyatékát. Kutatásainak egyéb írásos emlékeit azonban komolyan számba sem vették, noha azok zöme a Batthyaneumban található. Ez az oka annak, hogy Gyulafehérvár e püspöke eddig nem foglalta el az őt megillető méltó helyet a magyar történettudomány fejlődéstörténetében. Mindehhez további elmélyült kutatások szükségesek a Batthyaneumban. A mostani ünnepi alkalommal be kell érünk azzal, hogy eddig feltárt levelezése segítségével kíséreljük meg érzékeltetni: mennyivel sokrétűbb Batthyány valóságos történetírói életműve az eddigi szakirodalom által kialakított képnél.

A későbbi püspök kutatásainak jelenleg ismert legkorábbi témaköre a liturgiátörténet volt, mely nála legszorosabban összekapcsolódott a régi kéziratokkal való, mai szakkifejezéssel élve kodikológiai foglalkozással. Még nagyszombati diákként talán a pozsonyi káptalan könyvtárában egy olyan 11. századi időből való kódexre bukkan, amelyben Szent István jobbjára feltalálására rendelt mise is szerepelt. Az ezzel kapcsolatos szakkérdésekről folytatott Kollar Ádámmal 1763 tavaszán levelezést.⁸

Ilyen kérdések római tartózkodása idején is tovább foglalkoztatták, egri prépostsága alatt pedig a Mária-kultusz felső-magyarországi emlékeit gyűjtötte.⁹ Korán megtanulta, hogy a misekönyvek naptári része nélkülözhetetlen támpontokat szolgáltat a kódex keletkezési helye és ideje meghatározásához. Ezért az ilyen adatokat fiatal korától fogva gyűjtötte — amint erről 1787. január 28-án Cornides Dánielhez intézett levelében maga is vall.¹⁰ Ebből az érdeklődéséből eredeztethető, hogy

⁸ Kollar 1763. május 6-i válaszleveléből: „De antiquissimo missali abs te detecto tibi ex animo gratulor, in quo missam de Inventione dextrae S. Regis nostri haberi scribis. At vero excute memoriam tuam et adversaria etiam et proximis me litteris edoce, qua in regione regni et cuius ordinis fuerit monasterium illud in honorem huius dextrae exstructum, quod Bonfinius memoria adhuc sua viguisse scribit. Missale, tuo etiam antiquius, manu exaratum, aut nisi fallor Rituale Strigoniense custoditur in Bibliotheca Augusta, cuius apographum cum tempore habere poteris.” — Batthyaneum, Ms., Miscellanea (régí jelzet: D/2, II/11).

⁹ BÍRÓ Vencel: *Gr. Batthyány Ignác levelei.* = Erdélyi Múzeum (a továbbiakban: EM) 1941. 297–299.

¹⁰ „Gertrudianum Calendarium non est cur ex opere comitis Althani decerpi facias, a puero enim hunc librum habeo, isque me eo deduxit, ut Calendaria colligerem; habeoque non pauca.” — Magyar

egri kanonoksága idején, 1770-ben eredményes felterjesztéssel élt a Szentszékhez az általa talált Szent István-mise engedélyezése érdekében, és azt az egri egyházmegyében be is vezettette.¹¹

Liturgiátörténeti kutatásaival kapcsolatosan keletkezhetett Szent Istvánról szóló és *Chronicon Boldvense* című kézirata, valamint a Tudós Társasága számára ígért értekezése ama 11. századi sacramentariumról.¹² Elképzelései és kiadási tervei felől azonban legtöbbször azok a másolatok árulhatnak el, amelyeket az általa tanulmányozott misekönyvekről készített.¹³ Felszínes áttekintés nyomán is megállapítható, hogy Batthyány lankadatlan érdeklődéssel egész életében rendszeresen foglalkozott középkori liturgikus kézirataink történettudományi hasznosításának kérdéseivel. Ebben úttörő volt a magyar történetírásban. Kutatásaival a magyar kodikológia alapjait rakta le, egyebek mellett páratlan kódex-gyűjteménye létrehozásával. Ez tekinthető Batthyány legfőbb és legeredetibb hozzájárulásának történetkutatásunk fejlődéséhez. Eddigi ismereteink szerint ő volt az első, aki középkori kéziratörökségünket tudományos igényekkel és önmagáért tanulmányozta. Kortársai között mások is akadtak, akik mellékesen foglalkoztak egyes kéziratok problémáival. A kéziratosság könyveinek mint írásemlékeink elkülönülő csoportjának módszeres tanulmányozását azonban a magyar történettudományban vitathatatlanul Batthyány Ignác nevéhez kell kapcsolnunk.

A kutatási programjának kialakulásáról előbb mondottakból természetesen következik, hogy Batthyány történetírói munkásságának középpontjában is, jezsuita kortársaihoz hasonlóan, az adatgyűjtés, forrásfeltárás és a forráskritika állott. Bár nagyszombati tanulmányai idején, bizonyára a piarista Desericzky Ince József akkor megjelent ötkötetes művének hatására, őt is foglalkoztatták a magyar őstörténet kérdései, egyéni hajlamainak engedve mégis inkább az oklevélkritikai vitákba kapcsolódott be.¹⁴ Pray hívta fel figyelmét 1764-ben a II. Szilveszter pápának Szent Istvánhoz intézett levelével összefüggő diplomatikai kérdésekre. Ennek nyomán, hihetetlen római tartózkodása idején keletkezett ilyen tárgyú kézirata.¹⁵ Nyomtatásban is megjelent első történeti dolgozata szintén oklevéltani tárgyú.¹⁶ Ezt már Egerben írta, az első magyar király Pannonhalma javára kiadott oklevele hitelességének védelmében, válaszul Benczur József vitáitára. Jóllehet levelezéséből megállapítható, hogy a forráskritika kérdései továbbra is erősen foglalkoztatták, később

Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Cornides Dániel levelezése (a továbbiakban: Cornides-levelezés), 1787. január 28.

¹¹ Pray-levelezés, 1770. október 23.

¹² *De Sancto Stephano* és *Chronicon Boldvense* című kéziratai a Batthyaneumban, Ms. X/69. jelzet alatt található.

¹³ Batthyaneum, Ms. IX/39.

¹⁴ *Apparatus ad historiam Scytharum, seu suppellex ad concinandos libros res Scytharum clarius explicantes congesta*. Tyrnaviae, anno salutis 1763. című kéziratainak jelzete: Batthyaneum, Ms. XI/139.

¹⁵ *Animadversiones ad epistolam Sylvestri II. S. Stephano datam* című kéziratainak jelzete: Batthyaneum, Ms. XI/135.

¹⁶ *Responsa ad dubia Anonymi adversus privilegium S. Stephani abbatiae S. Martini de S. Monte Pannoniae anno MI concessum proposita*. Agrariae, 1779.

mégsem vett részt a meglehetősen terméketlen oklevéltani vitákban, hanem saját forráskutatásaiban érvényesítette kritikai hajlamait.

Láttuk, hogy Batthyány Ignác kialakult kutatási programmal érkezett Rómába a magyar jezsuiták által ott elkezdett adatgyűjtés folytatására. Végcélja azonban már fiatalkori feljegyzései szerint is a magyarországi egyháztörténet összefoglalása volt.¹⁷ Ezt a tervét ugyan élete végéig melengette, másokat is mozgósított ennek érdekében, végül azonban még a szintézis alapjának szánt nagyszabású forrásgyűjteményével sem készülhetett el teljesen. Püspöki méltóságával járó teendői, majd korai váratlan halála megakadályozták ebben. A *Leges ecclesiasticae regni Hungariae* 1785-ben megjelentetett első kötetét ő maga rendezte sajtó alá. A halálakor még csak szerkesztés állapotában lévő két további kötet anyagát három évtizeddel később (1827.) közlétevé, név szerint meg sem nevezett személy nem csupán szakértelem, de gondosság tekintetében is messze elmaradt a néhai püspöktől.

E kiadványához nyilvánvalóan Péterffy Károly munkája szolgált mintául, még tipografizálásában is.¹⁸ Annak anyagát kívánta kiegészíteni, kritikailag ellenőrizni, közlési hibáit kijavítani. Passzionátus kutatóként a közlésre szánt szövegeket elsősorban maga másolta le, vagy tudós barátaitól kapta azokat. Még római útja előtt kutatott a pozsonyi káptalan, az esztergomi érsekség, majd később az egri káptalan, Lócse város, a Szász Nemzet szebeni Levéltárában, a csíksomlyói kolostor könyvtárában. Legtöbbet azonban, érthető módon, az erdélyi káptalan oklevelei közül és saját könyvtára kézírataiból másolt.¹⁹ Sok anyagot kapott Hevenes gyűjteményéből, Praytól, Cornidestől, Kaprinaitól, Dobai Székely Sámueltól és másoktól.²⁰ Amikor pedig a főpapi teendői egyre kevesebb időt hagytak tudományos kedvteléseire, könyvtárosát küldte kutatóutakra, pontosan meghatározott feladatokkal. A gyűjtött anyag jegyzetelését és kritikáját azonban minden esetben maga végezte. Ennek részbeni elmaradása érződik a halála után megjelentetett két kötet színvonalán. Batthyány kiadványa bevezetéseként terjedelmes tanulmányban ismertette a közlésre kerülő forrásanyag természetét, az egyes kéziratokkal kapcsolatos kodikológiai és kritikai tudnivalókat, hasznosítva saját korábbi oklevéltani és egyháztörténeti kutatásainak eredményeit is. A *Leges ecclesiasticae* Batthyány mindmáig leggyakrabban idézett műve, melynek bevezetőjéből és kritikai apparátusából ismerhető meg leghitelesebben a püspök történetkutatói koncepciója, módszere és egész tudományos arzenálja.

Hasonlóképpen a korabeli textológia és edíciós gyakorlat színvonalán álló szakembernek mutatja a püspököt máig számon tartandó másik kötete, melyben Szent Gellért csanádi püspök műveit tette közzé.²¹ Az egyébként is különleges textoló-

¹⁷ *Historia ecclesiastica Hungariae, sive apparatus ad collectionem conciliorum Hungariae novam* című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms. XI/135.

¹⁸ *Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata. I-II.* Viennae et Posonii, 1742.

¹⁹ *Leges ecclesiasticae. III.* 9., 217., 218., 382., 389., 447., 504., 519., 533., 645., 647.

²⁰ *Leges ecclesiasticae. III.* 336., 382., 400., 462., 666.

²¹ *Sancti Gerardi scripta et acta hactenus inedita, cum serie episcoporum Chanadiensium.* Albo-Carolinae, 1790. — Korszerű kiadása: *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* (ed. Gabriel SILAGI). Turnholti, 1978.

giai kérdéseket felvető mű kétszáz éves szövegkiadása természetesen ma már nem felelhet meg a tudományos igényeknek; sok benne a hibás olvasat, jegyzetelése érthetően elavult. Itt is a rendszeresen felépített bevezető tanulmány nyújtja a legtöbb támpontot a történész Batthyány munkamódszereinek megítéléséhez. A freisingeni káptalan könyvtárban fennmaradt eredeti kéziratra a bécsi pápai nuncius, a tudós Giuseppe Garampi hívta fel a figyelmet. Először a csanádi püspök figyelmébe ajánlotta, de ő nem ismerte fel, hogy a különös szöveg a magyarországi középkori teológiai irodalom legkorábbi terméke. Nagyon jellemző Batthyány tudományos beállítottságára, hogy ő amikor, talán 1779-ben, értesült e kódexről, azonnal felismerte annak jelentőségét, Garampi segítségével átkölcsönözte azt Bécsbe, és közzététel céljából azonnal lemásoltatta.²² Batthyány a másoltatást későbbi könyvtárosával, az akkor Bécsben tanuló Dániel Imrével végeztette 1780 szeptemberétől fogva, az összeolvasásra pedig magát Kollar Ádámot és az egyháztörténész Schmithmeyer kanonokot kérte fel. Az olvasási hibákért tehát elsősorban őket terheli felelősség. Batthyány a kódex korának meghatározásához — és talán a kétes olvasatok eldöntéséhez — rézmetszetű hasonmásokat készíttetett magának a kézirat kis- és nagybetűiről.²³ 1781 májusában már Batthyány kezében volt a kódex másolata, készen állott a bevezető tanulmány és az apparátus terve, de kinevezése püspökké és átköltöztetése Erdélybe jó időre akadályozta a sajtó alá rendezésben.²⁴ Még 1783 őszén is ezen dolgozott, és csak reménykedett abban, hogy ennek az évnek a végére elkészül a nyomdai kézirattal. Munkakörülményeinek fokozatos romlásáról árulkodik, hogy e kiadványa megjelenésére végül is csak 1790-ben kerülhetett sor. Nem tartozik szorosan a kiadvány tárgyához a könyvnek a középkori csanádi püspököket bemutató, külön lapszámozott része, de nagyon jellemző Batthyány kutatói gyakorlatára. Ebben — kora szokásos eljárás módját követve — oklevélszövegeket is közölt saját gyűjtéséből, különösen a pápai regesztrumokból Rómában készített másolatokból.

²² KARÁCSONYI János: *Szent Gellért püspök müncheni kódexe*. = MKsz 1894. 10–13. — IVÁNKA Endre: *Szent Gellért Deliberatio-ja*. = Századok 1942. 497–500. — BODOR András: *Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása*. = Századok 1943. 173–227. — SILAGI, Gabriel: *Untersuchungen zur Deliberatio supra hymnum trium puerorum des Gerhard von Csanád*. München, 1967. — REDL Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában*. = ItK 1965. 211–217. — SZEGFÜ László: *Szent Gellért prédikációi*. Acta Historica. Tomus LXXXII. Szeged, 1985. 19–28.

²³ „In describendo antiquo codece Bibliothecae Frisingensis opus S. Gerardi episcopi continete tam dominum consiliarium Kollar, quam dominum canonicum Schmittmaer operas suas tibi benevole addixisse e literis tuis libenter intellexi; modo character e huius codicis indigeo. Quare accedas certum Ajtaj calcographum et per eum tam maiores, quam minores literas omnes in alphabeto 24 ordine et accurate in charta cerusa delineari cures, delineatasque mihi submittas.” — Batthyány Dániel Imréhez 1780. szeptember 18-án írt leveléből. — Batthyaneum, Ms. Dániel Imre levelezése (a továbbiakban: Dániel-levelezés).

²⁴ Batthyány Dániel Imréhez 1781. május 26-án: „Codicem S. Gerardi rite percepi et, ubi primum per coacervatos labores licuerit, edendo illo manus admovebo. Quo in opere ita progredi statui, ut primum dissertationem de codice ipso eiusque aetate ac operibus S. Gerardi praemittam, dein obscurum saepe sensum notis marginalibus illustrem, vocesque aevo illi proprias explanem. Ipsi vero operi acta S. Gerardi tam Arnoldi Wionis, quam Corsendokiana, quam Lunaelacensia subjiciam cum animadversionibus historico-criticis. Ac etiam de sociis martyris Gerardianis aliquid disseram in gratiam Agriensium, qui S. Buldum primum episcopum venerantur. — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

Batthyány Erdélybe kerülése 1781-ben nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy püspökként a korábnál jóval kevesebb ideje maradt az elmélyült tudományos munkára, hanem az kutatási témáiban is változást hozott. Munkásságában, eddigi nagy tervei mellett, egyre több teret nyert az erdélyi és a nem kizárólagosan egyháztörténeti vonatkozású tematika. 1784 februárjában már kifejezetten az erdélyi történetet célzó tanulmányaihoz szükséges anyagok gyűjtésére utasította Rómába küldött könyvtárosát, Dániel Imrét.²⁵ Ebben az esetben is oklevéltár kiadásával kívánta megalapozni tanulmányait, amint erről 1785. január 11-én kell levelében Cornidest tájékoztatta.²⁶ Talán ennek a műnek az anyaga is rejtőzik abban a szinte nyomdakész állapotban lévő középkori oklevélgyűjteményben, melyet a Batthyaneum Ms IX/126. és 139. jelzeteken őriz.

A világi történet irányába való fordulását jelzi Zápolya János és Izabella királyné erdélyi politikája iránti érdeklődése, törekvése Martinuzzi Fráter György meggyilkolása körülményeinek tisztázására. Erről több ízben is szót ejtett leveleiben. 1784-ben már János király és Izabella királyné képét metszette rézbe Bécsben, 1786-ban pedig arról írt Cornidesnek, hogy Nápolyból, illetve Rómából megszerezte a Martinuzziról meggyilkolása után készített kép másolatát.²⁷ Kéziratai között talán ez volt halálakor a leginkább kidolgozott állapotban. Művét az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társasággal szándékozott megjelentetni, és már a könyv címlapját is megtervezte.²⁸ A mű megjelenése állítólag azért maradt el, mert a bécsi cenzor még akkor

²⁵ Batthyány Dániel Imréhez 1784. február 7-én: „Id autem velim sciat Dominatio Vestra praecipuum scopum itineris sui illum esse, quem excellentissimus dominus nuntius suis ad secretarium de propaganda fide et dominum abbatem Callixtum datis expressit: ut nimirum Dominatio Vestra rerum Transylvanicarum instrumenta usibus meis describat. Si itaque Dominatio Vestra vult intentum a me finem assequi, illi operi strenue incumbat. Accedet hoc ipso labore scribendi non modica eruditio, et eidem deinceps quoque plerorumque edendorum cura incumbet. Hac ratione profecit et preclarum nomen adeptus est canonicus Quinque Ecclesiensis Josephus Koller aliquot editis libris clarus. Simili labore ipse quoque perfunctus fueram. Nil autem decedet in bibliothecis visitandis. Si enim tempus expiraverit, prorogationem illius facile obtinebo. Nil itaque te conturbet, etiam si anno uno in Urbe moraturus fueris, Magnis itaque animis pro utilitate ecclesiae urgeat Dominatio Vestra apud praefatos, ut communicent quaevis ad res Transylvanicas pertinentia.” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

²⁶ „De studiis meis suscitatis. Opus meum illud, quod tu nosti, Viennae approbatum mox occupabit praela Claudiopolitana. Aliud quoque paulo post emerget monumenta nimirum historica Hungarica et Transylvanica, prouti P. Dobner Bohemica et Moravica edit. Complectetur hic tomus plerumque chronica et alia huiusmodi, secundum supplementa ad *Analecta Scepusiensis Wagneri*.” – Cornides-levelezés, 1785. január 11.

²⁷ Ebinger János levele Dániel Imréhez Bécsből: „... Erdélyből igen gyakran veszem Püspök ő Excellentziájának leveleit. A többi közöt egyben vettem két képet, melyeknek formáit ki kell metszertetnem. Valának pedig ezek Joannis regis et Isabellae reginae képei...” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1784. január 29. – Batthyány levele Cornides Dánielhez: „Effigiem coloribus expressam, vel aeri incisam, aut lapidi insculptam Martinusii non habeo. Teneo autem effigiem eiusdem in processu post mortem eius confecto sat superque expressam, quam Neapoli primum, dein Romae describendam curavi.” – Cornides-levelezés, 1786. november 30.

²⁸ *Analecta et Anecdota Historica Diplomatica de rebus sub Joanne I. et Isabella regina gestis, praecipue autem de caede cardinalis Georgii Martinuzzii episcopi Magno Varadiensis, quibus accedunt aliqua Ludovici II. Ex voto et sententia Senatus Societati Litterariae edendorum manuscriptorum praepositi edidit, recensuit, dissertatione ac notis illustravit Ignatius comes de Batthyan episcopus Transilvanus.* – Batthyaneum, Ms. IX/38.

sem tartotta kívánatosnak, hogy fény derüljön a két évszázaddal korábbi politikai gyilkosság hátterére.²⁹

Foglalkoztatta Batthyányt a Kárpátokon túlterjedő milkói püspökség kérdése is – bizonyára Benkő József 1781-ben megjelent *Milkovia* című műve nyomán. A középkori erdélyi egyházi joghatóság szempontjából lényeges kérdés eldöntéséhez 1784-ben a római levéltárakból kívánta beszerezni a vonatkozó oklevelek hiteles szövegét.³⁰

Erdélyi tárgyú kutatásai azonban nem jelentettek provincializálódást, mert továbbra is vallotta, hogy az itteni kérdéseket tudományosan csak egykori természetes összefüggésükben lehet helyesen értelmezni. Ezért utasította határozottan Rómában kutató könyvtárosát, hogy anyaggyűjtését ne korlátozza az erdélyi vonatkozásokra.³¹ Ennek megfelelően továbbra is foglalkozott olyan nemzetközi érdekű tervvel, hogy elkészíti a pápai kancellária *Liber diurnus Romanorum pontificum* néven ismert, a 8. században összeállított legrégebbi iratmintakönyvének a Garneriusénál jobb, pontosabb kiadását. Kutatói öntudatára, kritikai magatartására, a témában való jártasságára is nagyon jellemző mindaz, amit e tervéről Cornidesnek írt, és az a mód, ahogyan hasznosítani igyekezett a középkori magyarországi formulariumok tanulmányozása során szerzett ismereteit.³² Ez egy magát nemzetközi színvonalon állónak tekintő kutató illetékességet és magabiztosságot sugárzó hangja.

Fejtegetéseink első részének lezárásaként tehát összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy Batthyány Ignác történetírói pályája a jezsuita történeti iskola részének tekintendő, onnan indult ki, és ahhoz igazodva alakult mindvégig. Munkái nem nagyúri szellemi időtöltés eredményei, hanem egy kora színvonalán álló tudományos program kitartó megvalósítása során jöttek létre. Batthyány püspöknek tehát a jövőben a magyar történetírás 18. századi nagyjai, a vele munkatársi viszonyban és barátságban álló Pray György, Cornides Dániel, Katona István és Kaprinai István oldalán kell helyet biztosítanunk.

* * *

Annál is inkább így kell eljárunk, mert társadalmi és vagyoni helyzeténél fogva Batthyány püspöknek nemcsak mint kiemelkedő kutatónak volt módja beleszól-

²⁹ SZENTIVÁNYI, ROBERTUS: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1958. 15. – VARJÚ: *i. m.* 172.

³⁰ Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1784. március 24.

³¹ „De monumentis in quacunq[ue] bibliotheca exstantibus duo observari volo a Dominatione Vestra: unum, ut omnia transcribat et transcribi faciat quaecunq[ue] aetatem Ferdinandi I. praecedunt; alterum, ut semet nequaquam ad Transylvaniam restringat.” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1784. szeptember 27.

³² „Ut ad Librum diurnum revertar, novam Libri diurni editionem paro et propediem, si Numen foverit, subcessivis curis perficiam. Non repeto ego Garnerii editionem. . . Nec me terret classica illa Garnerii auctoritas. Errasse illum in pluribus et temere conjectando hallucinatum fuisse. Tu ipse fateberis, si mea legeris, mihi tam imperterritus divinator videtur ac Kircherus. Eam autem nonnullis scriptoribus sortem obtigisse video, ut illis applaudant omnes, quia nemo contradicere ausus, quia solus in hoc genere scribendi versatus fuit. Procul dubio classicam obtinuit auctoritatem, quam neque Holsteinus eripuisse, quum nulla adjecerit notas. Totam Honorii scenam ita enodabo, ut nec a veritate discessisse videar, nec in Indicem librorum prohibitorum incurram.” – Cornides-levelezés. 1787. január 28.

ni a kortárs magyar történetírás és művelői sorsának alakításába. Személyek és tudományos vállalkozások anyagi és erkölcsi támogatásával lehetősége nyílt egyes eredményeket napvilágra segíteni, intézményes keretek kialakításával pedig a tudományos munka egészének korszerűsödését is előmozdítani. Batthyány Ignác tudományszervező tevékenysége tehát személyes tudományos teljesítményénél semmivel sem jelentéktelenebb mozzanata a magyar tudománytörténetnek.

A 18. században nem Batthyány tudománypártolása a rendkívüli, hanem az, hogy a főpapi támogató maga is értő művelője a tudománynak. Az ő esetében a megszottól eltérő a mecénás és az alkotó közötti viszony. Batthyány a történelem hivatásos művelőivel egyenrangú munkatársként és őszinte barátként működött együtt közös tudományos célok eléréseért. Különösen jó példa erre Pray Györggyel való kapcsolata. 1770-ben arra tett Praynak ajánlatot, hogy a kutatása során részére gyűjtendő egyháztörténeti adatok fejében magára vállalja könyvei kinyomtatását.³³ Amikor pedig Praynak a jezsuita rend feloszlata után, 1776-ban Nagyszombatból távoznia kellett, és könyveit áruba akarta bocsátani, felajánlotta neki, hogy könyvtárával együtt költözzék hozzá Egerbe, dolgozzanak együtt. Kész volt arra is írásos biztosítékot adni Praynak, hogy ha neki előbb történék halála, birtokain élete végéig tisztos ellátást fog élvezni, hogy kutatásait zavartalanul folytathassa, halála esetén pedig kéziratairól gondoskodik.³⁴ Vagy amikor Katona István monumentális vállalkozásának, a *Historia criticának* a kiadása elakadt, Batthyány kész volt püspöki nyomdájában saját költségére megjelentetni és a cenzornál is segítségére lenni.³⁵ Cornides munkájához pedig középkori pecséteket gyűjtött a szebeni és gyulafehérvári levéltárban, ezekről rézmetszetű hasonmásokat készíttetett.³⁶ Másokat viszont tekintélyével és összeköttetésével hozzásegített ahhoz, hogy az akkor még

³³ Batthyány 1770. szeptember 9-én így ír Praynak: „... Obsecro te, sudores, vigilias meas, quas studio huic tribuo ne despicias, noli contemnere juventutem meam, forte lucubrationes meae non erunt Patriae tam inutiles, alias enim scribendi propositum jam pridem abjecissem. Ex me quidem subsidium aliquod sperare non potes, sed quis a te jure non exigit, cum certum sit, te lautissimis ad taedium usque epulis assidere.” — 1770. szeptember 19-én pedig ezt az ajánlatot teszi Praynak: „... Pactum etiam tecum inire volo, Si eidem accesseris, tu exscribi mihi curabis epistolas Verantianus Petri Colocensis et si quae alia fuerint ad rem ecclesiasticam pertinentia, ego autem instar mercedis pro libris tuis imprimendis sumtus offero. Elige, et si conditio placet, ea utere.” — Pray-levelezés.

³⁴ „Ego existimo optimum omnino fore, ut Dominatio Vestra ad modum reverenda cum rebus suis ad me conferat et apud me dum vivit degat. Quia autem me mortalem esse memini, ideo dabo tales litteras, ut etiam me decedente honestam habeat in bonis meis sustentationem. . . Si non vult Dominatio Vestra dicere se Agriam venire, dicat quae ad bona mea veniat. Poterit habitare ubi voluerit, sive Agriae, sive in Szentgroth, ubique honeste habebitur. Poterunt tunc expungi expungenda, scribemus simul, mutuis laborabimus consiliis. Si autem repente moreretur salva sunt omnia scripta in manu mea. In hoc projecto meo nullum est peccati periculum. De pecunia nil contendo, quaecunque pete Dominatio Vestra dabo, quia novi, quod Deum timeat.” — Pray-levelezés, 1776. július 21.

³⁵ Batthyány Cornideshez intézett leveléből: „... Nullam aliam ego a te expeto compensationem, quam ut me amicorum tuorum loco habeas et saepiuscule ad me scribas. Argumentum scribendi tibi deesse non poterit inter tantos tamque praeclaros litteratorum Hungariae conatus. Illis ut faveam, dices clarissimo et amicissimo Katona, ut tomos Historiae criticae, quos typo paratos habeat, ad me mittat, exscribi faciam illos nitide, adcurate, et quod caput rei est, nullis amici auctoris expensis.” — Cornides-levelezés, 1786. november 30.

³⁶ Uo.

félte őrzött magánlevéltárakban és könyvtárakban, egyházi gyűjteményekben tanulmányozhassák a munkájukhoz szükséges forrásokat.

Ezeknél az alkalmi kollegális szolgálatoknál is több figyelmet érdemel az erdélyi tudományos élet megszervezésére és a történetkutatás új formájának kialakítására tett kísérlete. Ezt egészíti ki a rendszeres tudományos munka műhelyeinek megteremtése a humán szakok részére könyvtár, a természettudományok számára pedig csillagvizsgáló létesítésével. Ha kezdeményezései megszilárdításában a halál nem akadályozza meg, valamennyi intézménye kedvezően befolyásolta volna a tudományok fejlődését Erdélyben a 19. század elején.

Batthyány Ignác nagy tervekkel érkezett Erdélybe. Azt képzelte, hogy püspökként az eddignél jobban megvalósíthatja tudományos terveit, és maga körül olyan eleven szellemi központot teremthet, mint amilyet Esterházy Károly püspök alakított ki Egerben. Mindenekelőtt saját kutatásai jobb megszervezésére tett lépéseket. Még Egerben tartózkodott, amikor a bécsi érseki szemináriumban tanuló, erzsébetvárosi Dániel Imre fiatal papot kiszemelte munkatársául és bízta a doktorátusra, az egyháztörténetben és oklevéltanban való specializálódásra.³⁷ Miután Dániel első feladatait, Szent Gellért *Deliberatiójának* lemásolását és az ausztriai kolostorokban való anyaggyűjtést jól megoldotta, Batthyány úgy vélte, hogy megtalálta azt a személyt, akit kiképeztehet kutatási tervei előmozdítására.³⁸

Kedvezően befolyásolta Batthyány terveit az is, hogy Migazzi Kristóf bécsi hercegérsek különlegesen értékes gyűjteményének megvásárlásával egy csapásra lehetővé vált számára a korszerű tudományos munka a Habsburg-birodalom e távoli tartományában is, és nem évtizedek alatt, fokozatosan kellett kiépítenie a megfelelő könyvtárat a maga számára. Dániel Imre, ismerve püspöke tudományos terveit és kodikológiai érdeklődését, 1781 májusában felhívta Batthyány figyelmét arra, hogy Migazzi érsek áruba szándékszik bocsátani könyvtárának középkori kódexeit. Batthyány tüstént utasította Dánielt, hogy e gyűjteményt mindenáron szerezzék meg neki.³⁹ Miután az érsek ez év őszén a bécsi Garelli-könyvtár praefectusával, a nagy tekintélyű Michael Johann Denisszel megbecsültette gyűjteményét és taná-

³⁷ „... in dioecese redundet utilitas, sive ad doctoratum accipiendum te prepares, sive antiquitatibus ecclesiasticis, reique diplomaticae incumbens doctus evadas. Scripsi etiam, quod mentem alias uberius declarabo.” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelézés, 1780. október 26.

³⁸ Batthyány 1781. június 27-én Dániel Imréhez írt leveléből: „... nolo adhuc te id jugum subire, amoenioribus et utilioribus occupationibus te exerceri cupio. Quare nunc indagandis, excutiendis bibliothecis Austriae incumbas velim. Idque ut facias maiori quo fieri potest fructu, relegas itineraria eruditorum virorum. Habebis enim Mabilionii Iter Italicum, Iter Germanicum, Lambecii Iter Cellense et alia huiusmodi, unde discas, quatenus sint in bibliothecis investiganda. Quamvis enim diplomaticam multis commendaverim verbis, non tamen is solers est fructus studiorum tuorum, quem quaero. Volo enim te in omnibus solide versatum esse, quaecumque ergo utilia, pulchra, rara sunt in penum tuum referes, unde non Transylvanis solum, sed alia etiam lautas epulas praebere valeamus. Eminentissimo Cardinali Wiennesi mea humillima obsequia deferens ac multis cum eo ages precibus, ut collectionem illam, quam tuis commemorasti litteris, mihi cedere dignatur. Una etiam pretium detegere. Ego enim absque ulla disceptatione deponam illico quae possum. Et si tota summa deponenda foret, et id faciam divenditis effectibus oeconomicis, ut thesauro hoc potiri valeam. Informabis igitur me absque mora.” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelézés.

³⁹ Batthyány levele Dániel Imréhez: „Litteras tuas binas Agriae rite percepi, ad quas tum itineris molestiis, tum negotiorum hic accumulatorum multitudine distentus nunc primum respondere valeo. Quod

csára a kéziratokat csak a nyomtatott könyvekkel együtt volt hajlandó eladni, Batthyány habozás nélkül késznek nyilatkozott erre is, noha a könyvtár leltárát csak később, 1782 januárjában kapta kézhez.⁴⁰ A formális szerződés megkötésére azonban csak VI. Pius pápa 1782 márciusában és áprilisában lezajlott bécsi látogatása után kerülhetett sor.⁴¹ Ennek megtörténtével Dániel a könyvtárat — eredeti rendjének megőrzésével — 51 ládába becsomagoltatta és — hihetőleg 1782 júniusának

ad collectionem manuscritorum codicum attinet, adnecto tibi litteras eminentissimo cardinali Viennensi sonantes, quarum summa est: Me eiusdem Eminentissimi arbitrio relinquere ineundi contractus conditiones, pretium collectionis, ac moras solvendae summae. Exhibebis itaque Eidem suas litteras, si jam Vienna adsit, sin secus transmittes ipsi eadem, meque informabis.” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1781. szeptember 4.

⁴⁰ „... Eminentissimo cardinali Viennensi declares, me etiam bibliothecae emptorem esse. Adeoque id unum restare, ut summam, quam puto 12 millia effecturam, pronunciet, modalitatem solvendi definiat, habita tamen ea ratione, quod dominium Beba in 229,500 fl. emerim, quare vel [per] partes solvendam [!] veniet bibliotheca cum manuscriptis, vel cartam biancam alterius debitoris mei acceptare debet Eminentia Sua, mihi magnam gratiam praestaret, si tolerabiles terminos solutionum assignaret. Elenchum bibliothecae, nisi moles nimia impediatur, mittas per postam; refundam tibi expensas postales. Tandem a te peto, ut hanc emptionem meam in secreto teneas, neque cuiquam horsum perscribas.” — Batthyaneum, Ms. Daniel-levelezés, 1781. november vége. — Szintén Dániel Imrének 1782. január 23-án: „... Eminentissimo cardinali Migazzi mea deferens humillima obsequia, et dices me habere quidem a fratre meo Antonio consiliario locumtenentia Posoniensi obligatorias super undecim millibus et baronis Radak super mille. Verum quia frater meus vult illam summam pro suo arbitrio per mille florenos persolvere, non audeo illam Suae Eminentiae assignare, sed, si placuerit, missurum cartabiancam, vi cuius ad summam 12 millia intra 4 annos persolvendam me obligabo, sive dein anno uno 4, sive 6 millia deponam, aut etiam uno anno nil solvam, dummodo elapso quadriennio 12 millia sint depurata. Significet proinde mihi suam mentem, percontaberis etiam an interusurium obligari velit. Item insinuabis admodum prudenter, aliquot libros esse mancos. Intelliges etiam, qua ratione de eo certus reddi possim, quod in elencho designati libri omnes adsint. Ages dein cum arculario et aurigis et mihi omnia perscribes.” — Uo.

⁴¹ Batthyány 1782. április 27-én Dániel Imréhez írt leveléből: „... Porro quod ad compositionem librorum attinet, vellem componi sicut conscripti sunt, ut eodem ordine denuo collocari valeant. Arculas autem curabis prout tibi consilia peritorum exquirenti videbitur. Nescio an sat tutum sit tantum thesaurum navibus committere; certe minus sumptuosum videtur? Quod si sat tutum videris, navibus impones et Szegedinum mittes, bonum enim meum media secunda hora inde distat...” — E leveléhez mellékelte az adásvételi szerződés általa javasolt fogalmazványát, mely így hangzik: „Ego Christophorus S.R.E. Cardinalis etc., etc. bibliothecam meam secundum catalogum tribus tomis in folio comprehensam et a praefecto Bibliothecae Garellianae ad duodecim millia florenorum inter fratres aestimatam ex peculiari amicitia in excellentissimum dominum comitem Ignatium Batthyani episcopum Transylvaniae eidem in praefata summa vendo et trado ea lege, ut intra quattuor annos duodecim millia florenorum mihi persolvere teneatur, sive dein ipsos per partes, sive ad semel deposuerit. Ego autem Ignatius comes Batthyani episcopus Transylvaniae supra fatam bibliothecam omni cum gratiarum actione a Sua Eminentia in duodecim millibus florenorum accipio, atque ideo me obligo harum vigore, quo dictam summam intra quattuor annos persolvere non intermittam et absque omni defectu persolvam, atque in casum mortis meae sub hoc tempus intercedentis transfero in Suam Eminentiam debitum fratris mei comitis Antonii Batthyani in undecim millibus florenorum et aliud baronis Laurentii Radak in mille florenis; utramque cartabiancam, utprimum bibliotheca a manus meas pervenerit, Suae Eminentiae transmittere sim obstrictus. Atque ita inter nos conclusimus et transegitur harum nostrarum vigore. In quorum fidem nomina et sigilla nostra apposuimus.” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

A könyvek megérkezéséről és elhelyezéséről így tájékoztatja a püspök Dániel Imrét 1782. július 17-én: „... Libri huc pervenere incolumes 51 cistis conclusi, pro quibus collocandis conduximus tribus [!] cubacula in domo Pauszneriana, si illam nosti. Augebis tu illam libris ab Eminentissimo domino Cardinali Viennensi resignatis et resignandis. Ubi itaque Eminentiam Suam accesseris cum meo nomine reveri et prolixas gra-

közepén — egy dunai hajón útnak indította Erdélybe. Bár Batthyány nagyon féltette „kincseit” a vízi úton való szállítás veszedelmeitől, a gyűjtemény épségben lejutott a Dunán talán Kalocsáig vagy Bajáig. Innen szekereken Szegedre vagy a püspök Torontál vármegyei birtokára, Bébára szállították. A szájhagyomány úgy tudja, hogy a könyvek innen a Maroson folytatták útjukat Gyulafehérvárig. Bár ez nagyon valószínűnek látszik, egyelőre csak annyi állítható bizonyosan, hogy a Migazzi-könyvtár ekkor még nem az elhagyatott püspöki székvárosba és püspöki rezidenciára került, hanem Batthyány állandó lakhelyére, Szebenbe, ahol Egerből hozott könyvei is voltak. 1782. július 17-én a püspök már arról értesíthette Dánielt, hogy a gyűjtemény szerencsésen megérkezett Szebenbe, ahol elhelyezésére a Baussner házban három szobát bérelt.

A Migazzi-könyvtár tehát nem 1786-ban került Erdélybe, amint ezt az eddigi irodalom állította, hanem négy esztendővel korábban. Helyreigazításra szorul az a hagyomány is, hogy a püspök 40 000 Ft-ot fizetett a gyűjteményért, melynek teljes állománya nyolcezer kötetre rúgott. Valójában ugyanis Batthyány négy év alatt 12 000 Ft-ot adott érte az érseknek, és állománya is pontosan meghatározható, miután a Batthyaneum cím nélküli háromkötetes könyvjegyzékéről sikerült bebizonyítanunk, hogy az a Migazzitól vásárolt teljes gyűjtemény leltár-katalógusa. Ez tehát a Migazzi-könyvtár megszerzésének hiteles története.⁴² Végül a módszeres kutatás a püspök lőcsei könyvtárvásárlásával kapcsolatban is további pontosításokat tett lehetővé. Az a korábban általános feltételezés, hogy Batthyány a Szent Jakab-templom becses középkori könyvtárát egri tartózkodása idején, tehát 1780 előtt vásárolta, az 1790. szeptember 29-én kelt eredeti szerződéssel cáfolható.⁴³ Kétségtelen viszont, hogy Batthyány egri kutatásai során ismerkedett meg a kassai, bártfai és

tias reddere non intermittes, securumque illum reddes fore, ut ante initium anni 1783 sibi deponendos 8 millia florenos et forte totalem summam deponam; opportunus enim eatenus feci dispositiones.” — Uo.

⁴² JAKÓ Zsigmond: *A Batthyaneum-könyvtár történetéből. I. A Migazzi-gyűjtemény megszerzése.* = Könyvtári Szemle 1969. 125–129.

⁴³ „Anno 1790 die 29 mensis Septembris in libera regiaque civitate Budensi inter excellentissimum ac illustrissimum dominum comitem Ignatium de Battyán sacratissimae caesareo regiae et apostolicae Maiestatis consiliarium actualem intimum et episcopum Transylvaniae titt. etc. parte ab una, parte vero ab alia generosos dominos Paulum Bosnyák, liberae regiaeque civitatis Leutschoviensis judicem et Franciscum Friedmanszky, praefatae civitatis vicenotarium, qua tamen ad hunc actum tum ex parte magistratus, officii item tribunatus, quam etiam admodum reverendi domini Volfgangi Krenn, eiusdem civitatis parochi specialiter sub dato 26 Augusti 1790 plenipotentiatos, sequens contractus est initus. Et quidem 1-mo. Libera regiaque civitas Leutschoviensis una cum admodum reverendo domino parochio praeattactae civitatis, cum consensu illustrissimi ac reverendissimi domini episcopi Scepusiensis Joannis et comitibus de Réva in conformitate exhibitae specificationis bibliothecam in ecclesia parochiali Leutschoviensis Sancti Jacobi existentem, libros et manuscripta erga depositionem Rfloreorum 1800, id est mille octingentorum, intra unum annum enumerandorum in excellentissimum ac illustrissimum dominum comitem Ignatium de Battyán, episcopum Transylvaniae illa sub conditione cedit et transfert, ut [. . .] 2-do. Post unius anni elapsum terminum Sua Excellentia praemissam stipulatam summam, absque ulla exceptione, civitati et ecclesiae parochiali enumerare, hosque universos libros Sua Excellentia suis propriis expensis Leutschovia avehere obligetur, ac in casu non deponitoris civitas praemissam summam capitalem via liquidum debiti desumere possit. E converso autem Sua Excellentia, excellentissimus quippe ac illustrissimus dominus comes Ignatius de Battyán non tantum per praesentes semet obligat, quod praemissam summam emptionalem ex Rfloreis 1800 consistentem intra unius anni spatium civitati et ecclesiae parochiali enumerare et universos in elencho contentos libros suis expensis propriis avehere

egyéb felvidéki könyvtárak történeti értékei között a lőcsei plébánia régi könyveivel és kézírataival is, sőt közölt is belőlük kiadványaiban.⁴⁴ Ez az anyag azonban csak 1790-ben került Batthyány tulajdonába, Erdélybe. Az 1800 Ft vételár kifizetése a püspök haláláig (1798.) elhúzódott jogvita miatt keletkezett, hogy Batthyány szerint a lőcseiek nem küldték el a vele közölt jegyzékben feltüntetett összes könyvet, pl. a 24 királyi plébános testületének kézíratait. A város viszont tagadta ezt, és csak a fizetés halogatására szolgáló utólagos ürügynek minősítette a püspök kifogását.⁴⁵ A püspök halála után a hagyaték leltározására kiküldött káptalani bizottság nevében Fangh István olvasókanonok 1799 februárjában úgy nyilatkozott az adósság rendezését sürgető főkormányzséki átíratra, hogy a könyvgyűjtési szenvedélyéről ismert püspök anélkül ígért 1800 Ft-ot a lőcseieknek, hogy látta volna a kéziratokat. Amikor azonban egyenként átnézte a megérkezett köteteket, többnyire értékteleneknek ítélte azokat, az anyagot ezért be sem sorolta könyvtárába, hanem egy ideig szamosfalvi kastélyában, majd haláláig kolozsvári szállásán tartotta. Ha tehát a lőcseiek ezeket a régi, hitvány könyveket (viles libros) annyira siratják, a káptalan kész nekik a teljes anyagot visszaszolgáltatni.⁴⁶

Fangh fenti véleményét azonban aligha tekinthetjük az anyagot tudományosan jól hasznosító püspöktől származó értékelésnek. Sokkal valószínűbb, hogy azt az olvasókanonok hozzá nem értésén kívül az adósságtól való szabadulás vágya alakította ki. A lőcsei könyvek külön tartásának inkább az lehetett az oka, hogy a fehérvári könyvtár helyisége még nem készült el és berendezése további évtizedeket vett igénybe, e kötetek tulajdonjoga pedig tisztázatlan volt, per alatt állott. Mindenesetre nehéz elképzelni, hogy Lőcse városa ne érvényesítette volna anyagi követelését a püspök hagyatékáért folyó hosszú pereskedés során, és így e könyvek kifizetetlenek maradtak volna. Inkább valamilyen perbeli utólagos kiegyezésre kell gondolnunk, hiszen a vitatott kódexek és ősymotatványok végül is Gyulafehérváron maradtak.

Eddig tehát sok volt a megalapozatlan állítás és legenda a Batthyaneum körül nem csupán a nagyközönség körében, hanem a szakirodalomban is. A köztudat csak abban nem tévedett, hogy Batthyány végcélja már ekkor valóban egy Gyulafehérváron létesítendő nagyszabású könyvtár volt. 1783. február 27-én kelt a püspöknek az a végig saját kezű utasítása, amellyel megszabja a Gyulafehérváron található korábbi könyvanyag általa elkezdett rendezésének elveit. Ebből világosan kirajzolódnak egy az egrivel vetekedő méretű, reprezentatív, tudományos közkönyvtár körvonalai.

velit, verum in casum etiam non exsolutionis plenariam attribuit civitati et ecclesiae parochiali facultatem summam hanc via liquidit debiti desummendi. In cuius rei maiorem firmitatem praesens contractus in duplici exemplari per utramque partem subscriptus et sigillo quoque usuali roboratus exstitit. Signatum Budae, anno et die quibus supra.

Ignatus comes De Batthyany mp., episcopus Transylvaniae (L.s.), Paulus Bosnyák, liberae regiaeque civitatis Leutschoviensis iudex et pro hoc actu plenipotentius mp. (L.s.), Franciscus Friedmanszky mp., eiusdem praefatae civitatis Leutschoviensis vicenotarius et pro hoc actu plenipotentius (L.s.), Coram me Joanne episcopo Scepusiensi, comite de Reva mp., (L.s.).” – ErdKLvt, Alvinci uradalom lvt, 103. láda (régijelzete: Fasc. III. Nr. 27.). – Vö. SELECKÁ, Eva: *Stredoveká Levočská knižnica*. Martin, 1974.

⁴⁴ S. Gerardi scripta et acta. 360–361. – *Leges ecclesiasticae*. III. 9., 218., 382.

⁴⁵ Lőcse városának 1798. június 2-án kelt, az ügyet részletező levele: ErdKLvt, Alvinci uradalom lvt, 103. láda (régijelzete: Fasc. III., Nr. 34).

⁴⁶ Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt., C. 73. (F. III., Nr. 64., Nr. 688/1799.)

Ezt Batthyány saját, kb. 3000 művet tartalmazó korábbi gyűjteménye, a Mígazzi-könyvtár, a régebbi püspöki könyvhasználatok, az 1169 művet számláló káptalani könyvtár, valamint az 1773-ban feloszlatott jezsuita és egyéb szerzetesrendek még fellelhető könyvanyagának egyesítésével kívánta létrehozni.⁴⁷ A könyvtár megszervezése annyira szívügye volt, hogy a tényleges rendezési munkákból maga is kivette a részét.⁴⁸

Igényes tervének megvalósulására azonban Batthyáynak megfelelő épület hiányában még egy évtizedig várnia kellett. 1792-ben végre sikerült elérnie, hogy a katonai kincstár átengedje a feloszlatott trinitárius rend zárdáját papnevelde, templomát pedig könyvtár és csillagvizsgáló céljaira. A szükséges átépítések elvégzése után, 1794-től kezdődően itt nyert végleges elhelyezést a Szebenből áthozott egri és Mígazzi-féle könyvanyag is. Így jött létre a Batthyaneum, mely a maga idejében tudományos műhelyként, napjainkban pedig az európai régi könyvkultúra múzeumaként páratlan művelődési intézmény országunkban.

⁴⁷ Batthyány saját kezűleg írt utasítása az általa elkezdett könyvtárrendezés folytatását illetően: „Idea registrationis librorum Carolinensium. Libros omnes in tres classes dispescui: in classem theologiam, ad quam etiam ascetas, concionatores collocavi; classem philosophicam, in qua etiam erunt iuristae; classem historicam. Quare necessarium non erit libros discernere et in classes distinguere, cuius laboris finem usque Pascha non assequeremur, sed si qui in ipso conscriptionis labore occurrerint, poterunt ad suam facultatem relegari. Illico itaque ad conscriptionem accedendum est, vel potius inchoatum a me opus perficiendum est, quod ego solus et unicus duabus septimanis perfecissem. Cum libros in facultates distinxerim, cuius armario literam apponi volo; dein cuius asseri vel loculo numerus apponatur; dein libri ordine prout stant conscribantur et in prima pagina cuiusvis libri scribatur littera armarii, numerus loculi et numerus ordinis quo stat. Notandum autem: numerus loculi designetur numero Romano, numerus ordinis, quo liber collocatus indicandus numero Arabico.

Ego incepti ab armario pone portam sito, ubi ego desii, ibi labor inchoandus et ordine per armaria prosequendus, donec rursus ad portam redeat labor. Quia contigit, quod in eodem volumine praesertim in antiquioribus libris plura contineantur opuscula, omnia sub eodem numero conscribenda. In antiquioribus, quae nimirum saeculum hoc superant annus et locus editionis exprimendus. Opera duplicata omnia sequestrenda, haec enim cum huiusmodi duplicatis Pestinum deferet bibliothecarius ibi vendenda. Quia autem aliqua levioris momenti crebro nimis occurrunt, non cogito quidem illa vendere, separanda tamen erunt. Ut de exemplaribus vendendis iudicium facere possim, successive prout conscriptionis opus multiplicatam exemplarum detexerit, ad me perscribenda sunt nomina duplicatarum quotienscunque Carolina aliquid praefectus huc miserit. Uti laborem perfecerit duplicata exemplaria ad Ferschlag ponenda erunt; uberiora eotunc disponam. Non est necessum, ut catalogum ad purum scribatur, dummodo in impuro paratus sit, iam faciam illum describi. Opera manca in charta peculiari connotanda erunt. Prandium et coenam seu collationem habebit bibliothecarius apud dominum parochum loci. Laborem ita accelerari desidero, ut dum fratres Issekutziani Viennam pergunt, eorsum redire valeat dominus bibliothecarius, dein in Italiam, dum jussero, abiturus. Signatum Cibinii die 27 Februarii 1783. Ignatius episcopus Transylvanus. — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés. — Batthyány Egerből hozott könyvtárának állománya pontosan megismerhető abból az 1782-ben Szebenben készített leltárból, melyet 1960-ban a Batthyaneum limbusában találtunk meg minden jelzet nélkül. E jegyzék nem igazolja az olaszországi tanulmányai idején feltételezett kéziratvásárlásokat (VARJÚ: *i. m.* 156., 213., 222.). — Az 1781-ben megszerzett jezsuita és szerzetesi provenienciájú könyvek felől a Batthyaneum kéziratárában őrzött egykorú leltárak alapján lehet tájékozódni, illetve a kötetekben lévő possessor-bejegyzésekből. Ezzel kapcsolatosan l. még: Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Gubernium Levéltára (a továbbiakban: ErdGubLvt) Pol. 334/1781., 9367/1787., 385/1788.

⁴⁸ A püspök, amikor Dánielt útnak indította Itáliába, maga folytatta a félbeszakadt könyvtárrendezést: „... Libros sicuti sunt Carolinae omittat, coeptum laborem consumabo...” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1783. április 4.

E megállapítás alátámasztására e helyen elégedjünk meg annak felemlítésével, hogy a Románia területén őrzött középkori latin kódexeknek kb. 80%-át, az 1500 előtt nyomtatott inkunábulumoknak (ősnyomtatványoknak) pedig kb. 50–60%-át az egykori gyulafejevári püspök szenvedélyének, kodikológiai hozzáértésének, szakavatott bibliofilájának és nagyúri áldozatkészségének köszönheti országunk minden polgára. Batthyány alapítóleveléből kiderül, hogy könyvvásárlásokra 30 000 Ft-ot, az intézmény épületére, további működésére 38 000 Ft-ot, a csillagvizsgálóra pedig kb. 10 000 Ft-ot költött. Ez a közel 80 000 Ft pedig jóval nagyobb összeg, mint amivel Széchényi Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeumot és könyvtárát megalapította, csak ezt manapság éppen senki sem tartja számon.⁴⁹ Pedig az idézett számokkal a művelődésért hozott áldozatnak csak az anyagi része és nagysága érzékeltethető, a gyűjtemény pénzben ki sem fejezhető tudományos értéke azonban ezekből nem derül ki. A Batthyaneum kódexgyűjteménye ugyanis a 9. századtól kezdődően az európai latin írásos művelődéstörténetnek olyan színvonalú emlékeit őrizte meg az egész emberiség számára, mint a Karoling-kori könyvfestészet remekei közé számító *Codex aureus*.⁵⁰ De említhetjük a magyar írásosságnak és az egykori Magyarország könyvkultúrájának olyan egyedi emlékeit is, mint a magyar nyelv harmadik legrégebbi írott emlékének számító *Gyulafehérvári sorokat* tartalmazó kódex az 1310–1320 körüli időből, vagy a lócsei Szent Jakab-templom könyvtáregyüttese a 16. század elejénél korábbi századokból.⁵¹ És ekkor még nem szóltunk a legkülönbözőbb ritkaságokról, művészi könyvkötésekről. Nincs a régi európai könyvnyomtatásnak olyan fontos műhelye, amely ne lenne elsőrangú példányokkal képviselve a Batthyaneum polcain. Ez a felbecsülhetetlen értékű, ma már megszerezhetetlen nyomdatörténeti emléktanyag a rég porladó Batthyány Ignác püspök jóvoltából ma is lehetővé tenné könyvtörténeti kutatásunk európai színvonalra emelését.

A szellemi alkotóműhelynek szánt közkönyvtár terve még csak körvonalazódott, amikor – láttuk – Batthyány már megtette a szükséges lépéseket a könyvtárra alapozandó kutatásokhoz szükséges munkatárs szakszerű kiképeztetésére. A Migazzi-féle könyvanyag még le sem került Bécsből, amikor a püspök már utasította a könyvtárosául kiszemelt Dániel Imrét, hogy tanulmányozza Mabillon olasz- és németországi, valamint Lambecius ausztriai kutatási beszámolóit, hogy azokból elsajátíthassa a kodikológiai kutatási módszereket, továbbá foglalkozzék oklevéltannal, mert anyaggyűjtés és tudományos pályára való felkészítés végett Itáliába kívánja kiküldeni.⁵² Klímó pécsi püspök könyvtárosának, Koller Józsefnek a tudományos karrierjét állította a fiatal pap elé példaképként, és pontos utasításokkal látta el a felkészülést, feladatait, kutatási naplójának vezetését illetően.⁵³

⁴⁹ VESZELY Károly: *A Batthyáni intézet*. = Gyulafejevári Füzetek I/1861. 92–96. – VARJÚ: *i. m.* 168–171.

⁵⁰ SZENTIVÁNYI Róbert: *A gyulafehérvári Codex Aureus*. = Batthyaneum 1/1911. 5–37. – SIMONESCU, Dan: *Codex Aureus*. București, 1972.

⁵¹ GÜNTHEROVÁ, Alžbeta – MIŠIANIK, Ján: *Stredoveká knižná mal'ba na Slovensku*. Bratislava, 1961. – MOLNÁR József – SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1976. 48–50.

⁵² L. a 37. sz. jegyzetet.

⁵³ Batthyány 1783. szeptember 29-én kelt leveléből: „... Quod ad iter Dominationis Vestrae attinet, illud licet anni intervallo confici optem, his tamen angustiis neque me, neque Dominationem Vestram

Dániel Imre, Garampi nuncius segítségével is alaposan felkészítve, 1783. december elején kelt útra Bécsből Itáliába. Ott Rómán kívül Nápolyban, Firenzében, Modenában, Parmában, Paviában, Milánóban és Velencében kutatott magyarországi és erdélyi történeti adatok után. Két év múlva, 1785 decemberében tért vissza Bécsbe több ezer oldalnyi másolattal. Kötelezően előírt, a püspöknek kutatásai alatt folyamatosan küldött beszámolóit a talált forrásokról, Batthyány azokhoz fűzött megjegyzései, valamint két testes kötetet megtöltő kutatási naplója a 18. századi erdélyi magyar történetírás egyedülálló, rangos tudománytörténeti emlékei. Egyben beszédes bizonyítékai Batthyány tudományos elképzelései újszerűségének, kutatási tervei Erdélyben szokatlan nagyvonalúságának.⁵⁴

Batthyáynak az erdélyi tudományosság keretei korszerűsítésére tett erőfeszítéséről szóló beszámolóink során végül említést kell tennünk a tudományos kezdeményezések általános serkentésére és összefogására hivatott akadémiaszerű szervezetéről és a természettudományok fellendítésére szolgáló csillagvizsgáló intézet felállításáról.

Tudós társaságok létesítése a felvilágosodás felé elindult magyarországi művelődési életben a 18. század második felében már nem számított előzmény nélküli, teljesen új kezdeményezésének. Pozsonyban 1732-től fogva történtek rövid életű kísérletek a tudományosság megszervezésére.⁵⁵ De ide számítható Bod Péter 1756. évi kezdeményezése vagy az erdélyi szászok 1790. évi terve, hogy az Aranka György-féle Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról ne is szóljunk.⁵⁶ Batthyány tehát valójában csak azt akarta, amit kortársai is a tudományos kutatások korszerű szervezési formájának vallottak. A különbség az egyéb egykorú kísérletek és az ő kezdeményezése között csupán annyi, hogy nála a Tudós Társaság gondolata nem felbukkanó

arctari volo, exponendi erunt anni duo. Finis itineris erit totus litterarius, visitare bibliothecas, scrutari antiquitates, colligere manuscripta, libros raros, amicitiam cum litteratis jungere. Quantitatem pecuniae determinare non possum, cum expensae non solum in victum et amictum Dominationis Vestrae faciendae sint, sed nunc recensiti fines etiam non modicam exposcam aeris quantitatem. Ubi Dominatio Vestra facultatem ad Italiam abeundi impetraverit, instructionem sive potius methodum iter conficiendi elaboratam transmittam. Interim volvat Dominatio Vestra itineraria litteraria, quorum multa exstant, et sibi ideam conficiat, ac mihi submittat. Audiendus praesertim excellentissimus dominus Nuntius, cuius consilia ad me referri volo. Forte offeret se etiam litteratus quispiam socius. Perscrutetur etiam Dominatio Vestra eruditus Italiae, ut ad ipsos litteras exarare valeam; omnes novit nunquam satis laudatus Nuntius.”
– Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés. – L. a 24. sz. jegyzet is.

⁵⁴ *Diarium historicum Italici mei itineris litterarii, seu vera, adcurata et continuata narratio eorum, quae toto itineris mei tempore sive Romae, seu in aliis Italiae urbibus inde a primo profectionis die vidi, legi, scripsi, observavi, atque perfeci. I–II.* – Batthyaneum, Ms. X/128. A napló első 133 lapját latinul és részben magyar fordításban közölték a Közművelődés 1910. évi 2–38. számaiban.

⁵⁵ VALJAVEC, Fritz: *Die Preßburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1761–1762).* = Ungarische Jahrbücher 1936. 264–267. – CSÓKA J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérlete a 18. században.* = A pannonhalmi főapátsági Szt. Gellért főiskola évkönyve az 1941/2. tanévre. Pannonhalma, 1942. 3–59.

⁵⁶ TOLDY Ferenc: *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt.* In: *Összegyűjtött munkái.* Bp. 1873. VII. 358–362. – TEUTSCH, Friedrich: *Zur Vorgeschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.* = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1914. 129–131. – JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955.

ötlet, hanem egy messze tekintő tudományszervezési elképzelés szerves alkotóeleme.

Az eddigi irodalom kronológiai pontatlanságainak kiküszöbölése ebben az esetben is előfeltétele a történetek tisztázásának. Batthyány ugyanis nem 1781-ben, mindjárt Erdélybe érkezése után, tehát egri indíttatásra állott elő e tervével hanem 1785 tavaszán.⁵⁷ Akkor tehát, amikor a Migazzi-féle könyvanyag révén Erdélyben már létezett a tudományos munka információs alapja és Dániel Imre személyében rövidesen hazavárhatta Itáliából azt a képzett szakembert, akitől az egész szervezet működtetését remélte.

Cornideshez 1785. január 11-én intézett leveléből világosan kiderül, hogy ekkor a püspök még nem állott ki a nyilvánosság elé tervével, de az már kész volt; akkor foglalkozott a tagok felkérésével.⁵⁸ Nem sokkal ezt követően jelentethette meg a tervezett Társaság célkitűzéséről, szervezetéről azt a német nyelvű ismertetést, amelyet tagok szervezése végett 1785. szeptember 17-én Teleki Sámuelnek írt leveléhez több példányban is mellékel.⁵⁹ 1785 júliusában térhetett ki a Társaságba való belépés elől Mártonffy József, és tehette azt a kijelentést, amelyet egyesek félreértve később úgy magyaráztak, hogy a csillagvizsgáló létesítése érdekében ő beszélt rá Batthyányt a Tudós Társaság tervének elejtésére.⁶⁰ A Társaság – a hiedelmekkel ellentétben – minden kétséget kizáróan Szebenben működött, Batthyány ottani könyvtárában tartotta üléseit, csak fennállása legvégén gondolt arra a püspök, hogy annak székhelyét Gyulafehérvárra teszi át, de erre már aligha kerülhetett sor.

A Társaság Batthyány fogalmazványában fennmaradt alapszabályaiból és munkatervéből, valamint a megnyitó ülésre szánt beszédében készített jegyzeteiből pontosan megismerhetők a püspök elképzelései.⁶¹ A Társaság a tudományokkal rend-

⁵⁷ Gyulafejevári Füzetek 1/1861. 71. – VARJÚ: *i. m.* 158–159.

⁵⁸ Cornides történeti adatokat kérő levelére Batthyány 1785. január 11-én így válaszolt: „... Habebis nihilominus omnia ex animi tui sententia, ea tamen lege, ut nomen tuum Societati litterariae Assiduorum adscribi patiaris et quotannis unam alteramve dissertationem Actis Societatis inserendam submittas. Societas haec me habet auctorem et propediem in lucem prodibit.” – Cornides-levelézés.

⁵⁹ A levél szövege közölve: Új Magyar Múzeum 1855. 404. A német nyelvű ismertető lelőhelye: Teleki Téka, Ms. 21., in quarto, pag. 490.

⁶⁰ „... Jól tudgya az úr, mitsoda Erudita Societas állítatott fel Eő Excellentiája Bibliothecájában és kik a membrumai, mit dolgoznak. Mártonfi úr is hivatalos volt, de deprecálta az eruditusságot. . .” – írja Szebenből Dániel Imrének egyik ismerőse. – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelézés, 1785. augusztus 12. előtt.

⁶¹ Az alapszabályok közlése: BARÁTH Béla: *A Batthyány Ignác-féle akadémia tervezetek.* = EM 1934. 143–148. – A megnyitó ülésre készített beszéd fogalmazványa és jegyzetei: Batthyaneum, Ms. IX/34. – Az eddig kiadatlan munkaterv így hangzik: „Syllabus rerum a Societate Litteraria pertractandum. Duo vel maxime cuperem a Societate pertractari, Diplomaticam videlicet et Chronologiam Hungaricam, quas quidem duas disciplinas nos tres in strictiorem juncti societatem ita excoleremus, ut tamen aliis dissertationibus elucubrandis incumberemus. Circa Diplomaticam sequentia mihi occurrunt. Primo in consensu nostro proxime celebrando quivis adnotet libros de rebus Hungaricis editos, in quibus diplomata –vulgantur. Secundo hos libros inter nos partiemur, quis quales evolvere debeat, evolvemus autem hos libros cum reflexionibus diplomaticis; quivis modo mox dicendo in chartam conjiciet observationes suas; has invicem conferemus et videbimus quantam copiam rerum congesserimus, quae dissertationes inde confici possint. Tertio manuscripta mea similiter partiemur et pari modo evolvemus. Reflexiones diplomaticae hae esse poterunt. Primo regis titulus, regnorum enumeratio. Secundo cancel-

larii, vicecancellarii subscriptio, ubi etiam reginalium cancellariorum ratio habenda. Tertio episcoporum nomina, ut series episcoporum hactenus editae quam emendatissimae habeantur. Quarto series palatinorum et aliorum regni baronum. Quinto anni regiminis, in multis enim lapsus est Pray. Sexta ratio consignandi diem et annum per epactas, concurrentes, festorum dierum, vel octavarum consignationes. Septimo subscriptio ipsa, vel monogramma regis, aut notariorum . . . Octavo notae aliquae additae diplomatibus, ut vera a falsis discernantur, quale est illud a capitulis adhibitum intercisio alphabeti. Nono sigillum, quod nonnunquam depingitur, vel describitur. Sigilli tunc maxima cura habenda, si forte in diplomate de eo agatur. Decimo stilus ipse an elegans, an inflatus, an distortus, ut aetates eloquentiae in Hungaria determinari valeant; observandum quomodo reges aut se ipsos appellent, aut ab aliis vocentur. Undecimo variorum hominum, dignitatum tituli, magna enim in his diversitas. Duodecimo ubi contingerit originale inspicere, connotandae contractiones, figura characterum. Tertiodecimo res ipsa in diplomate contenta in brevem summam contrahendo. Quartodecimo si alia aliqua ad rem monetariam, vel notitiam legum, formam processuum contenta fuerint, sedulo observanda neque negligenda topographica, situs et nomina locorum, fluvii ac etiam rivuli, ex quibus geographia illustrari poterit. Quintodecimo inusitatae voces in diplomatibus saeculi XI frequentes, forte ad Glossarium mediae et infimae latinitatis auctuarium accedere quiret. Sextodecimo disciplinae ecclesiasticae praecipua cura sit. Plura meditata lectio suggeret et observanda connotandaque monebit. Has observationes omni mense conferimus, et erunt inter nos communes, ut quivis illis tanquam propriis observationibus uti possit. Hae observationes dein rediguntur ad archivium Societatis. Photius patriarcha in legatione sua dum libros legeret in otio hyberni temporis, extractus additis observationibus concinnavit; quanto cum gaudio legitur haec Photii Bibliotheca, quae multum profuit rei litterariae, cum aliquorum librorum nullam haberemus memoriam, nisi Photius nobis quaedam reservasset fragmenta an non, vel ex ipsis his reflexionibus in ordinem chronologicum digestis utile opus confari possit, ut nihil dicam de dissertationibus, quae sub manu nascentur.

Quantum ad Chronologiam. In eo adlaboremus, ut ex chronici exterarum nationum conflatum unum chronicon universale Hungariae. Habemus Peczii Scriptores Austriacos, Scriptores Germanicos Freheri, Monumenta Bohemica clarissimi Dobner, Scriptores Menkenii, Muratorii Antiquitates Italicas, Lectiones Antiquas Canisii, Thesaurum Anecdotorum P. Pecz, Spicilegium D' Achery, Martene [?] Spicilegium veterum diplomatum, Mabillonii Analecta. Nos ergo inter nos repartiamur, et quovis anno duo saecula edamus. Hac ratione quivis leget in chronicis duo saecula, quae tractamus, et excerptet res Hungaricas, adnotando in quo chronico, cuius aevi apud quem reperiat. Hae excerpta dein in unum cogimus chronicon saeculi illius.

Porro in ordine ad dissertationes. Dabo primum dissertationem de artibus, quibus Bela IV post cladem Tartarorum restauravit Hungariam. Deinde, si otium fuerit, edam cum animadversionibus chronicon manuscriptorum, quod Cassoviae reperi, cum notis historico-criticis. Tandem sacramentarium Hungaricum saeculi XI. Dominus Büki, si ita placuerit, scribet dissertationem super historia juris Hungarici ac etiam alteram de purgatione vulgari et canonica; utriusque rudem delineavi ideam, utramque vel saltem alterutram oportebit edere. Dominus Eötvös edet Processum super virtutibus et miraculis beatae Margarethae Hungariae a Philippo Strigoniensi archiepiscopo circa annum 12(72) confectum nunquam editum, addet dissertationem, aut plures pro arbitrio, et si ampliorem segetem invenerit, poterit etiam in Actis sequentis anni comparere aliqua dissertatio, quae primo anno perfici non poterit. Dominus Schönberger debet aliquid ex opere suo diplomatico submittere. Dominus Kazaj apothecarius Debrecinensis, homo litteratus et possessor amplissimae bibliothecae, possidet centuriam inscriptionum Romanarum ineditarum, posset is requiri, ut nomen det Societati et nobis det excudendas. Denique frater meus, comes Emericus habet nummos ineditos et aliquid etiam commentatus est; hic quoque poterit requiri. Horum si vel aliquam partem obtinuerimus, justum habebimus Actorum volumen.

Quia editiones et versiones librorum ad nostram quoque pertinent Societatem, de his quoque agendum. Quare historiam conversionis canonici Poseniensis dedi et commendavi edendam cuidam praedicatori converso (?). Scribemus praeterea canonico Koller, ut Commonitorium Vincentii Lirinensis (?) a Georgio Draskovich in vernaculam conversum det nobis edendam. Conscribendi etiam socii, utpote canonicus Koller, comes Emericus de Batthyan, Pater Vincentius Blaho, dominus Schönberger, dominus Kazay, Pater Koppi piarista, professor theologiae in Monte Pannoniae. Scribendum etiam nomine Academiae domino Hell, ut de legibus iudicium suum depromat et nobis promissos socios aggreget." — Batthyaneum, Ms. IX/47.

szeresen és állandóan foglalkozó személyeket óhajtotta összefogni saját kutatásai eredményeinek szóban és írásban való közzétételére, illetve nagyobb tudományos feladatok szervezetten közös megoldására. Nem tévesztendő tehát össze a páp-ság szellemi tevékenységének előmozdítására szánt Egyházi Akadémiával, amelynek tagjai csak szerzetesek és világi papok lehettek.⁶² A *Societas Litteraria Assiduorum* vegyesen egyházi és világi rendű tagjai vallástól, származástól és méltóságtól függetlenül egyenrangúak, de a tudományos munkában való használhatóságuk szerint négy osztályra oszlanak. Elnöküket titkos szavazással választják. Bár elsősorban Magyarország és Erdély világi és egyházi történetét kutatják, új fizikai, matematikai és orvosi eredményeknek is helyet adnak havonként tartandó üléseiken. Egyedül csak a teológiai kérdéseket rekesztik ki vizsgálódásaik köréből. Az elkészült dolgozatokat üléseiken megvitatják, és az arra érdemeseket a Társaság évenként vagy kétévenként megjelenő kiadványában közreadják.

A munkaterv részletesen tartalmazza azokat a szempontokat, amelyek szerint a magyar oklevéltant és kronológiát kidolgozni szándékozzák. Ezek között szó van archontológiai kérdésről, továbbá paleográfiai és szövegkritikai eljárásokról, bizonyosságul annak, hogy Batthyány mennyire otthonosan mozgott e kedvelt munkaterületein. A végcél Magyarország történetének összeállítása volt, két-két évszázadot felölelő egységekben. A terv felsorolja az egyes tagoktól vállalt dolgozatokat is. Ezek között Batthyány az alábbi témákkal szerepel: 1. IV. Béla országépítése a tatárjárást követően. 2. Az általa Kassán talált krónika közzététele és feldolgozása. 3. Az általa felfedezett 11. századi sacramentarium bemutatása. Mások témái között jogtörténeti, epigráfiai, numizmatikai tárgyú értekezések mellett Árpád-házi Boldog Margit legendájának, illetve avatási perének közzétételét is tervbe vették.

Elsősorban a Tudós Társaság kiadói tevékenységét kívánta a püspök előmozdítani azáltal, hogy 1784-ben megvásárolta és valamivel később Gyulafehérvárra költöztette át a kolozsvári Kolman-nyomdát. Ezzel nyomtattatta ki a *Leges ecclesiasticae* első kötetét, egyelőre szebeni papirosra. E kiadvány kapcsán szerzett kedvezőtlen tapasztalatai készíthették arra, hogy 1785-ben az Alvincsel szomszédos Sebesány falu határában, a Sztrungár nevű patak vizére papírhalmot építtessen.⁶³

Hiába volt azonban a püspök minden körültekintő gondossága, mert Tudós Társasága nem bizonyult életképesnek és működésének semmiféle kézzelfogható eredménye nem ismeretes. A Batthyány levelezésében felbukkanó gyér adatok is mind a Társaság halódásáról szólnak.⁶⁴ Működése legszorosabban a püspök személyéhez kötődött. A Társaság erdélyi tagjai közül Batthyányn kívül másokat – úgy látszik

⁶² BARÁTH: i. m. 143.

⁶³ JAKÓ: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI–XIX. század)*. = Levéltári Közlemények 1989. 33. – A nyomda megvásárlásáról ír Dániel Imrének 1784. február 14-én kelt levelében Szereday Antal („Typographaeum Kolmanianum Claudiopoli proprium jam fecerit”). Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

⁶⁴ A püspök 1786. szeptember 9-én erről így ír Cornidesnek: „... Societas litteraria Cibiniensis tantisper languet ex quo Cibinio discessi. Spero tamen paulo post excitabitur. Serviet ad id multum, si tu aliquid submiseris.” – Cornides-levelezés. – 1786. november 30-án pedig a következőképpen felel Cornides kérdészködésére: „... De Societate Littearia Cibiniensi suscitatis. Vivit illa, estque immemor vitae suae. Postquam me hinc abesse jussit Caesar, in lethargum incidit, ex quo illum eripere satago.

– nem fűtött komolyabb tudományos érdeklődés, s így fel sem ismerték a szervezet kínálta új lehetőségeket. Minden jel arra mutat, hogy a püspök már 1787-ben belátta terve kudarcát és végleg felhagyott a Társaság működésének erőltetésével.

Egyelőre csak találgatható, hogy mi lehetett e sikertelenség oka. Első helyen bizonyára arra kell gondolnunk, hogy a polgárosodás Erdélyben még a magyarországinál is kezdetlegesebb volt akkor, és az itteniek értetlenül, sőt bizalmatlanul fogadták Batthyány nagyvonalú tervét. Nagyon jellemző, hogy Michael Conrad von Heidendorf, a kortárs szász emlékiró, a püspöknek az erdélyi történetírás tudományos megalapozására szánt oklevéltáráról csak elítélően szólt, azon az alapon, hogy ezáltal a szászok kiváltságait érintő oklevelek szövege illetéktelenek kezébe kerülhet.⁶⁵ Az erdélyi viszonyokat Batthyánynál jobban ismerő Teleki Sámuel a sikerben eleve kétkedő módon gratulált a kezdeményezéshez.⁶⁶

Közrejártszhatott az is, hogy Batthyány egyedül a latint tekintette a tudományok nyelvének, holott akkor már jelentkezett az igény az anyanyelvűsége a tudományművelésben is. Az Aranka György által néhány évvel később létrehívott Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság sikere láttán arra kell gondolnunk, hogy a Társaság meddő voltának nyelvi oka is lehetett.

Nem bizonyult az sem szerencsés döntésnek, hogy Szebent, ezt a szász lakosságú várost tette meg egy lényegében magyar Tudós Társaság székhelyéül és ebben a szervezetben is túlságosan a papságra épített. Szebenben ugyanis a főkormányászéki hivatalnokokon kívül alig élt magyar értelmiségi, egyházi személy is kevés, az elzárkózó szász lakosság körében pedig komolyabb visszhangra eleve sem számíthatott. Persze az akkor osztrák katonasággal megtömött, mezővárosnak számító Gyulafehérvár sem lett volna lényegesen alkalmasabb színtér ilyen kezdeményezésre.

Végül súlyos következményekkel járt, hogy a püspök Dániel Imre személyében nem jól választotta ki munkatársát, akinek az egész tervezett tudományos szervezet ténylegesen működtetni kellett volna a sokféle közéleti feladattal lekötött püspök helyett. Dánielből ugyanis Rómában sem vált olyan tudományos alkotó, mint Koller Józsefből Klimó püspök oldalán. Batthyány hiába költött könyvtárosa itáliai kiképzésére, mert Dániel Imre változatlanul megmaradt lelkiismeretes könyvtárosnak vagy tisztviselőnek, akit személyes érdeklődés nem kötött ahhoz a tudományos munkakörhöz, amelyet püspöke neki szánt. Hazatérése után Batthyány hiába igyekezett őt meggyőzni, hogy könyvtárosaként karriert csinálhat a tudományos világban, hogy szüksége van reá kutatási terveiben; hiába biztatta, hogy itáliai kutatási naplóját, valamint a Batthyaneum könyvritkaságai alapján szerkesztendő *Annales typographiae* című nyomdatörténeti munkáját kiadja, Dániel a retorika professzor-

Spero tamen brevi discutiendum somnum. Si secus fieri nequeat, transferam illam Albam. De successu conatum meorum alias plura . . . ” – Uo.

⁶⁵ CONRAD, Michael: *Eine Selbstbiographie*. = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1884. 144.

⁶⁶ „. . . De conscripta Cibinii Societate Litteraria Excellentiae Vestrae impense gratulor. Si successus voto et expectationi responderit, exiget Excellentia Vestra monumentum aere perennius, magnusque nobis erit Apollo.” – Teleki Téka, Ms. 285., in folio: Epistolae variorum, pag. 78. – Közölve: Új Magyar Múzeum 1855. 407–408.

ságát választotta a kormányzat által tervbe vett gimnáziumban.⁶⁷ 1787-re a püspök egyedül maradt tudományos terveivel.

A reményeiben megszalatkozott Batthyányt ilyen előzmények után beszélhette rá a vele bizalmas baráti viszonyban lévő Mártonffy József, hogy szebeni házában csillagvizsgálót rendezzen be, és ennek vezetésére öccsét, a természettudományokkal foglalkozó Mártonffy Antalt képeztesse ki Hell Miksával, a bécsi császári csillagda nagynevű igazgatójával.⁶⁸ Ez annál is könnyebben sikerülhetett Mártonffynak, mert csillagvizsgáló létesítése divatos dolog volt a barokk kor főpapi udvaraiban, és Batthyányt az egri példa szintén erre ösztönözte. Tehát nem a csillagda miatt ejtette el Batthyány a Tudós Társaság tervét, hanem éppen a Társaság felbomlása nyitotta meg az utat a művelődési program következő intézménye, a természettudományok fejlesztésére hivatott csillagda napirendre tűzése előtt. Mártonffy Antal részére 1789. augusztus 2-án adott instrukciójában Batthyány kétszer is leszögezte ugyan, hogy a bécsi kiküldetés fő célja a csillagászati ismeretek elsajátítása, de azért könyvtári információkat és a könyvtárosi ismeretek elsajátítását is elvárta Mártonffytól.⁶⁹ Ilyenféle szolgáltatásokat Mártonffy Antal a Bécsben töltött négy esztendő alatt valóban teljesített is püspöke részére.⁷⁰

Miként már említettük, hogy Batthyány az egykori trinitárius templom átalakított épületében, kedvezőtlen társadalmi és személyi körülmények között, anyagi nehézségei ellenére, 1794-re mégiscsak berendezte az erdélyi magyar tudományosság első kutatóműhelyét. Az épület földszintjén kapott helyet a nyomda, a felette lévő két szinten a könyvtár, legfelül pedig a csillagvizsgáló, melynek vezetője kanonoki javadalmat élvezett.⁷¹ Ez a műhely külsőségekben ugyan nem versenyezhetett az egri Lyceum barokk pompájával, de így is kedvezően befolyásolhatta volna a bércecs házában a tudományok 19. századi fejlődését, ha az Institutum Batthyaneum a tudós alapító korai halála után is úgy működhetett volna, amint azt ő eltervezte és végkaratában előírta.⁷² Sajnos a csillagdával és Mártonffy Antallal sem lett több szerencséje, mint a könyvtárral és Dániel Imrével. Mártonffy ugyanis egy évvel később

⁶⁷ Batthyány kiábrándult hangú levele, melyben elutasítja Dániel kérését, hogy a tanárság mellett a könyvtárosi állást is megtarthassa: *Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1786. december 30.*

⁶⁸ VARJÚ: *i. m.* 165., 168. — SZENTIVÁNYI: *Catalogus concinnus 16–17.* — HEINRICH László: *Az első kolozsvári csillagda.* Bukarest, 1978. 76–78.

⁶⁹ „Instructio pro honorabili Antonio Martonffy. Tota instructionis summa, initium et finis est, ut astronomiam sibi familiarem reddat sub manu ductione celeberrimi viri Maximiliani Hell, quatenus in Transylvaniam redux Speculam Astronomicam in aedibus meis Cibiniensibus, adjuvante Domino, erigendam disponere ac dein dirigere valeat. Hoc unum dum assecutus fuerit mihi satisfactum erit . . . Si absque dispendio principalis objecti fieri possit, bibliothecas publicas, praecipue autem Palatinam seu Caesaream visitabit et sibi notitias bibliothecario necessariis procurabit . . . Astronomia enim praecipuus et pene unicus expeditionis huius litterariae scopus esto. — *Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1789. augusztus 2.*

⁷⁰ Batthyány levelei Mártonffyhoz 1790. január 23-án és 1791. február 22-én. — *Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.*

⁷¹ VARJÚ: *i. m.* 166.

⁷² Batthyány alapítólevele „az emberi társaság javára” szánt intézmény (institutum hoc toti societati humanae utile esse volo et ordino) számára: *Gyulafejevári Füzetek 1861. 92–96.* — VARJÚ: *i. m.* 168–170.

(1799. november 19-én) követte püspökét a halálba, a Batthyány-hagyaték körüli két évtizedes pereskedés pedig szétporlasztotta az intézmény további fejlesztésének anyagi alapjait.

A Batthyaneum fejlődése elakadásának azonban talán nem is az lehetett a fő oka, hogy később nem állott mögötte a Batthyány-vagyonnal felérő anyagi alap. Inkább a vérbeli tudós püspök messze tekintő, nagyvonalú művelődési koncepciója hiányzott a továbbiakban, és ez járt ilyen veszedelmes következményekkel. A Batthyaneum nem tudta betölteni az alapítója által neki szánt funkciót és a természetes fejlődés következtében is már a múlt században kiszorult a magyar tudományosság perifériájára. Az utóbbi évtizedek állami kezelése következtében pedig nyilvánosságát is szinte teljesen elvesztette és léte az idegenforgalmi látnivalók szintjére süllyedt.

Világosan kell látnunk, hogy a nagy püspök minden korábbi nemzedéknél szegényebb, erkölcsi, szellemi és anyagi javakban megfosztkozott, végszükségre jutott mai örököseire maradt az a tovább már nem halogatható feladat, hogy eddig soha nem volt nehézségek közepette is valóra váltsák a tudományért, népe és országa érdekében Erdélyben egyedülálló áldozatokat hozó tudós és tudományszervező egykori álmát: azt, hogy az általa létesített intézmény, az Institutum Batthyaneum, élő és hatékony alkotóeleme legyen végre az újjáéledő erdélyi magyar tudománynak.

JAKÓ, ZSIGMOND

Ignác Batthyány, le savant et l'organisateur de la science

Le Batthyaneum, bien qu'il soit un monument de bibliothèque bien connu dans la littérature internationale, la recherche scientifique a fourni pourtant très peu de connaissance sur son rôle dans l'histoire de la science. L'auteur désire d'amortir cette ancienne dette, quand, au 250e anniversaire de la naissance d'Ignác Batthyány (1741–1798) il se charge de contrôler critiquement et de systématiser les résultats jusqu'à présent acquis et il indique les tâches des recherches ultérieures. Dans la première partie de l'étude, il examine et il apprécie l'activité d'historien de Batthyány, puis son activité d'organisateur de la science, surtout les détails de la fondation d'une bibliothèque, à la base d'un nombre de documents nouveaux. Les établissements culturels d'Ignác Batthyány n'ont pas été créés comme des symboles d'état; au cours de toute sa vie, ce grand prêtre était un esprit érudit créateur, stimulé par l'envie passionnée de la connaissance scientifique.

KÖZLEMÉNYEK

Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához. Több mint száz esztendeje folyik Apáczai Csere János könyvtárának felderítése. A munka jószereivel lépésben halad, elégedettek lehetünk, ha évente két-három címmel egészül ki annak a tékának a leltára, amelyet a neves erdélyi tudós rövid élete folyamán összegyűjtött és magáénak mondhatott. Az is köztudomású, hogy Apáczai könyvei halála után szétszóródtak, s ma legalább három-négy ország hat-hét nagyobb közgyűjteményében lelhetők föl az egykor egymás mellett sorakozott kötetek.

Herepei János 1959–1965 között több közleményben is felmérte az Apáczai könyvtár töredékeit, az itt-ott szétszórtan megjelent közlések alapján összegyűjtötte a kötetek címét, Apáczai tulajdonos-bejegyzéseit. Ezt követően Bán Imre, Dán Róbert és Gömöri György jelzett az irodalomban néhány ismeretlen Apáczai provenienciájú kötetet.

Mielőtt saját kiegészítéseinket közzétennénk, a könnyebb tájékozódás kedvéért foglaljuk össze az eddig ismeretes köteteket. A könyvtár ismerős és jelzett darabjainak a száma 1982-ig Apáczai saját munkáit is beleértve — azokat, melyekről konkrét utalások birtokában vagyunk — (első közleményünk megjelenéséig) 36-ra tehető.

1. Brandmyllerus, Jacob: *Analysis Typica omnium*. . . Basileae, 1622.
2. Idem: *Analysis Methodica Typica Evangeliorum Dominicalium*. . . Basileae, 1620.
3. *Series Locorum Communium Theologicorum*. . . Basileae, 1620.
Mindhárom munka egybekötve a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található. Ugyanabban a kolligátumban található Apáczai saját kézírata:
4. Apáczai Csere, János: *Menyország ki nyitattott egyetlen egy szoros kapuja*. Ms. (1653–1656).¹
5. *Dictionarium Latino-Arabicum Davidis Regis*. . . Labore et diligentia Joannis Baptista Duval. Parisiis, 1632.
6. *Liber Psalmorum Davidis regis*. Romae, 1614. (Fordította Gabriel Sionita Edeniensi és Victorius Sciala Accurensi Maroniti Monte Libano.)
E két utolsó tételt Apáczai 1650 április 18-ikán Utrechtben vásárolta és ugyanabban a debreceni közgyűjteményben őrzik.²
7. Erpenius, Thomas: *Psalmi Davidis Regis et Prophetarum lingua Siriaca*. Lugduni Batavorum, 1625. — Apáczai 1650 március 21-én szerezte meg Utrechtben. Jelenleg a debreceni Ref. Koll. Nagykönyvtárában.
8. Alcmarus, Andreas Metus: *Aritmeticae libri duo (et) Geometriae libri VI*. Lugduni Batavorum, 1650.
9. Althusius, Johannes: *Politica*. Herbornae, 1625. — Három másik műért cserébe kapta Váradi Mátyástól Kolozsvárott 1659 május elsején.
10. Apáczai Csere János: *Disputatio Theologica continens Introductionem ad Philologiam Sacram*. Ultrajecti, 1650.

¹ HEREPEI János: *Apáczai könyvtárának további nyomai*. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. Budapest–Szeged, 1966. 510; uő: *Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája*. uo. 480.

² Uő: *Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai*. In: Adattár. . . II. 489.

11. Calepinus, Ambrosius: *Linguarum Novem. . . Dictionarium*. Lugduni Batavorum, é. n. (a 17. század közepe táján jelenhetett meg). – Leidenben vásárolta 1651 május 24-én.
12. Farkas, Jakob: *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de Scholis*. Ultrajecti, 1652. – Tiszteletpéldány, valószínűleg a defendenstől.
13. Galenos: *Galenus Librorum Pars Prima*. Venetiis, 1525. – Ajándékba kapta Kolozsvárott Enyedi N. János gyalui református lelkésztől 1658 november 9-én.
14. Junius Franciscus: *Protoktisia, seu Creationis. . . Historia*. Basel (?), 1589. – Ugyanattól vásárolta 1658 november 25-én (valószínűleg).
15. Keppler, Johannes: *Harmonices Mundi libri V*. Linz, 1619. (Minden bizonnyal Kolozsvárott vásárolta.
16. Zwinger, Theodor: *Methodus rustica Catonis atque Varronis*. (Bazel, é. n.) – Valószínűleg Kamuthi Balázs örököseitől szerezte meg a könyvet.
A 8–16. tételket Herepei a kolozsvári egykori Református Kollégium könyvtárából írta le. Ma ugyanott az Akadémiai Könyvtárban.³
17. Herodotos: *Historiarum libri IX*. Basileae, 1557. – Ifj. Gelei Katona Istvánnak ajándékozta 1655 július 26-án.
18. *Chronicon Carionis*. Witebergae, 1572. – Tulajdonosbejegyzése 1659-ből. Halála után a könyv öccsére, Tamásra szállott.
E két utóbbi könyv a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban található, egykor a helybeli Református Kollégium tulajdonában volt.⁴
19. Piscator, Johannes: *Commentarii in omnes libros Veteris Testamenti*. Herborn, 1646. – Apáczai a kötetet Csalolczi János kolozsvári református lelkésznek ajándékozta. Ma Piscator műve az udvarhelyi Református Kollégium könyvtárában – azaz a Dokumentációs Könyvtárban – van.⁵
20. Dávid, Ferenc: *De Falsa et Vera Unius Dei Patris. . . cognitione libri duo*. Gyulafehérvár, 1567. – Porcsalmi András 1657 július 21-én ajándékozta Apáczainak. Egykor a kolozsvári Unitárius Kollégiumban, ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban.⁶
21. Lippmann-Mühlhausen, Jom-Tov: *Liber Nizachon. . . curante Theodorico Hackspan*. Norimbergae, 1644. – Utrechti tanulása idején, 1649 karácsonyán vásárolta; ma a sárospataki Református Főiskola könyvtárában.⁷
22. Origanus, David: *Novae motum coelestium ephemerides Brandenburgicae. . . Francofurti Viadrum*, 1609. – Apáczainak Mogyorósi Elek küldte Kolozsvárról 1656 körül. Ma Marosvásárhelyen, a Teleki-Bolyai könyvtár Bolyai-állományában.⁸
23. *Commentariorum de statu religionis et rei publicae in Regno Galliae. . . h. n., 1577. – A nagyenyedi egykori Református Kollégium gyűjteményében található.⁹*
24. Szenczi Molnár, Albert: *Novae Grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae*. Hanoviae, 1610. – A hardewijki egyetemnek küldötte Utrechtből. Ma Hágában, a Királyi Könyvtárban.¹⁰
E huszonnégy műről biztosan tudjuk, hogy hosszabb-rövidebb ideig Apáczai könyvtárának darabjai voltak; ma is megvannak, kézbe vehetők. Levéltári források, írott emlékek alapján azonban további könyvcímekkel is rendelkezünk, melyek szintén a kartézianus bölcselő possesszorátusát bizonyítják:
25. Eutropius, Flavius: *Breviarium ab Urbae condita*. 16–17. századi kiadás. Gelei Katona Istvántól, egykori tanulóársától vásárolta, majd visszaküldötte ugyanannak.¹¹
26. Justinus: *Historia philippicae*.
27. Curtius Rufus: *De rebus gestis Alexandri Magni*.

³ Uo. 495. uő: *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke*. In: Adattár. . . II. 497–504.

⁴ Uo. 504.

⁵ Uo. 506.

⁶ Uő. 509.

⁷ DÁN Róbert: *Még egy kötet Apáczai könyvtárából*. = MKsz 1973. 172–175.

⁸ BÁN Imre: *Apáczai Csere János könyvtára*. = MKsz 1960. 32–33.

⁹ Uo. 33.

¹⁰ GÖMÖRI György: *Apáczai-bejegyzés egy hágai könyvben*. = Utunk 1979. 25. 6.

¹¹ HEREPEI: *Apáczai Csere János könyvtárának. . .* 505.

28. Sallustius Crispus: *Bellum Catilinae* vagy *De bello Jugurthino*. Valószínűleg e három utolsó mű 16–17. századi példányaikat cserélte el Althusius már említett, *Politica* című munkájával; cserepartnere Váradi Mátyás deák volt.¹²
Marosvásárhelyen, a református Schola Particulában a legkorábbi katalógus szerint: „Ugyanezen évben – azaz 1689-ben – az iskola költségén szereztettek: Virgilius minden költeménye; Ovidius Metamorphosisa; Horatius, Virgilius Georgiconja, fordítás Apáczai Jánostól, kéziratban; Ramus Péter arithmetica és grammatica; Cicero kötelességekről írt művének magyarázata magyarul Apáczaitól, Ramussal egybekötve” – írja Koncz József a kollégium történetében.¹³ Ebből kiindulva Herepei a következő címeket Apáczai könyvtárának darabjaiként tartja számon:
29. Vergilius minden költeménye (azaz *Opera omnia*).
30. Ovidius: *Metamorphoseon libri XV*.
31. Vergilius: *Georgicon*. Fordította Apáczai Csere János (kéziratban).
32. Cicero: *De officiis*, illetve az ehhez fűzött magyar nyelvű kommentárok Apáczaitól (kéziratban).
33. Ramus, Petrus: *Arihmetica*.
34. Idem: *Grammatica*.¹⁴
Ugyanakkor Herepei a jelzett Horatius-kötetet kizárja az Apáczai féle kötetek közül. Bizonyítékok híján mi is hajlunk Herepei nézetének elfogadására, Koncz közlése ugyanis nem elég egyértelmű.
35. Ismeretlen szerző, ismeretlen cím. A könyvön olvasható a tulajdonos családneve „Chieri” alakban, 1658-as évszámmal. Koncz közlése szerint ez a kötet a marosvásárhelyi Teleki-tékában lelhető meg.¹⁵

1982-ig tehát a fenti könyvek voltak ismeretesek. Egy korábbi dolgozatunkban áttekintettük a gyulafehérvári kollégium Marosvásárhelyen őrzött köteteit, ekkor azonban csak a már 17. tételként említett Herodotosz-kötetben bukkantunk Apáczai kézírására.¹⁶

* * *

1982 májusában Bukarestben a Központi Állami Könyvtárban (BCS) dolgoztunk, a régi nyomtatványok számítógépes adatfeldolgozását készítve elő. E munka során akadt kezünkbe az a kötet, amelynek címlapján azonnal feltűnt Apáczai ismerős kézjegye. (A megtalálás tulajdonképpeni érdeme Tampa Magdaléna kolozsvári akadémiai kutatót illeti meg, aki felfedezését átengedte nekünk. Ezúton is szeretném megköszönni szívességét.)

A könyv jelzete B.C.S. XVII/1/226. Szerzője, Caspar Ens (+1627) igen termékeny és sokoldalú tudós volt, lutheránus teológus, aki matematikával, nyelvészettel és poétikával, történelemmel és útleírásokkal is foglalkozott. Figyelme kiterjedt Közép- és Kelet-Európára is, bőven foglalkozott az ún. tizenöt éves törökellenes háború és a harmincéves háború e térségben lejátszódott eseményeivel. (L. *Rerum Hungaricarum Historia*, illetve *Fama Austriaca* című műveit.)

A kötet címe:

MAVRITIADOS
LIBRI VI.
IN QVIBUS BELGICA
DESCRIBITUR CIVILIS BELL
CAVSSA, ILLUSTRIS. AC FOR-
TISSIMI HEROIS MAVRITII
NASSOVII, ETC. NATA-
LES ET VICTORIAE
EXPLICATUR.

¹² 1659 májusában. *Uo.* 505–506. Lásd a 9. tételt.

¹³ KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története*. Marosvásárhelytől, 1896. 107.

¹⁴ HERPEI: *Apáczai Csere János könyvtárának*. . . 508–509.

¹⁵ *Uo.* 505.

¹⁶ SPIELMANN Mihály: *Contribuții la istoricul bibliotecii școlare din Alba Iulia (sec. XVII.)* (Adalékok a gyulafehérvári kollégiumi könyvtár 17. századi történetéhez). In: *Valori bibliofile din patrimoniul national-cultural*. Valorificare-cercetare. I. Rimnicul Vilcea, 1980. 303.

OPERA ET STUDIO
 CASPARUS ENS L.
 (Coloniae)
 Apud Gulielmum Lutzkirchen
 M. DC XII.

A nyolcadretű nyomtatvány (8/+438+/1) lapot, illetve Nassaui Móric portréját tartalmazza. Kölnben jelent tehát meg, 1612-ben. A kötet egyszerű barna bőrrrel van bevonva, az első kötéstáblán kívül a *PP.D.P. 1615* supralibros látható, amely minden bizonnyal az első tulajdonosra és bekötés vagy a könyvtárába kerülés évére utal. Nem tudtuk megállapítani a névbetűk mögé rejtőzött személy kilétét.

A könyv valószínűleg 1615 után, valamelyik Németországban vagy Németalföldön megfordult diák szerzeményeként került hazánkba.

A címlapon olvasható a már említett bejegyzés:

Johannes Apáczai A. 1641.

Ugyanezen az oldalon található öccsének, a későbbi gyulafehérvári és kolozsvári professzornak tulajdonát bizonyító kézjegy is: *Est Thomae Cheri D. Apacza. Cum Lux & Salus Jehova* – sajnos minden évszám nélkül.

A címlap hátoldalán újabb tulajdonossal találkozunk: *Petri S. Uzoni in Coll. Enyed. Aó 1669. 26. May. Humilitas Exaltat*. Végül az 1. oldalon felbukkan az ötödik possesszor: *Est Samuelis Retyi 1666. 2. febr.* A kettőben más lapszéli vagy üres levelekre írott bejegyzés, ill. kommentár nem található.

Ens Gáspár *Mauritiados* című munkájában nem csupán a „belgiumi”, azaz németalföldi tájak leírásával foglalkozik és a Nassaui Móric orániai herceg, németalföldi helytartó vezetésével kibontakozó spanyolelles felszabadító háborúról értekezik, hanem műve hat fejezetében sokszor kitér a holland távol-keleti gyarmatbirodalom kialakulására is, összekapcsolva a belső polgári forradalmi harcokat a tengeri nagyhatalommá válás dicsőségével.

Apáczai 1641-ben, amikor a nyomtatványt megszerzi, tizenhat esztendő és a kolozsvári iskola második – poética – osztályában tanul. Ismereteink szerint ez a kötet lehet könyvtárának legkorábbi ismert darabja, melyből nem csupán latin tudását gyarapíthatta, ugyanis – amint azt később megvallja –, bár jól megtanulta, mégsem értette tökéletesen a syntaxist, hanem a világról, jövődől tanulóhelye történetéről szóló ismereteit is bővíthette. Mikor tehát 1648-ban elindult a németalföldi akadémiákra, már elég tiszta fogalmakkal rendelkezett Hollandia kortársi történetét illetően. Ez már csak azért sem mellékes, minthogy igen kevés adat áll rendelkezésünkre Apáczai ifjúkori olvasmányairól.

Fő művében, az *Encyclopaediában* Apáczai csak néhány mondattal utal Nassaui Móric orániai herceg cselekedeteire. Ezeket is – mint a kutatások kimutatták – Alstedius *Encyclopaedia Septem Tomis distincta* (Herborn, 1630.) második kötetének kronológiájából szemelgette ki:

Mauritius Belgiomi Fejedelem Bredat tsuda hadi fortélyal meg vérszi, ki ezen kivülleis sok emlékezetes dolgokat visel. [...] Mauritius Fejedelem a' Hispanusok Generalissokot Albertot meg veri, 7000 közüllök el vesztvén 's az Admirált el fogván...¹⁷

A történelem felmondását nem tekintette feladatának az *Encyclopaedia* hasábjain, ezért folyamodott Alstedius kronológiájához, noha ennél lényegesen többet tudott a németalföldi felszabadító háborúkról, hiszen Ens munkáját diákkorában olvagatta, utrechti környezetében pedig számos forrásmunka állhatott rendelkezésre.

A Bukarestben őrzött kötet következő tulajdonosa Apáczai öccse, Tamás volt. Hogy ifjabb fivérére és nem más Apáczai Tamásról van szó, azt választott jelmondata árulja el. A *Chronicon Carionis* marosvásárhelyi példányában (Wittenberg, 1572.) Apáczai Csere János possesszor-bejegyzése után a következő olvasható: *A. 1660. Factus Thomae Apaczaj. Cuius Lux et Salus Jehova*, ez pedig azonos az Ens Gáspár-féle könyvben található jelisével.¹⁸

Véleményünk szerint Apáczai János 1648-ig őrizgette a *Mauritiadost*, azaz míg el nem indult Hollandiába. Tamás ekkor Bán Imre számításai szerint csupán 7–8 esztendő¹⁹ Kevés valószínűsége van annak,

¹⁷ APÁCZAI CSERE JÁNOS: *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti, 1653. 312.

¹⁸ HERPEI: *Apáczai Csere János könyvtárának...* 504.

¹⁹ BÁN IMRE: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 37.

hogy már ekkor Tamásnak ajándékozta volna a kötetet; az ifjabb Apáczai bejegyzése is felnőtt, kiírt írásra vall. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a Franekerbe induló deák nem viszi magával a könyvet, hanem más ingóságával együtt Apácán hagyja, családjánál.

Midőn 1653. augusztus végén János hazatér Erdélybe, Tamás még mindig csak 13 éves, később pedig Apáczai Csere János a kolozsvári scholában saját öccsét is tanította; Tamás Bethlen Miklós tanuló társa volt.²⁰ Ekkor, vagy csupán 1660-ban lett a könyv tulajdonosa. Tamásról, annak későbbi sorsáról Bethlen Miklós *Önéletírása* tudósít. Bethlen elmondja, hogy

Zemplénben, és onnét beszorulván a vallás üldözése miatt, Hunyad vármegyei nótárius, igen szép író volt.²¹

Herepei szerint 1660 után 1671-ig működött Zemplén vármegyében, majd hazatért Erdélybe, ahol Hunyad vármegye nótáriusává választották, s Apafi fejedelem fontos megbízásokkal ruházta föl: a bujdosók nevében követtséget vitt 1671-ben a törökhöz. Jóval 1686 után, utódok hátrahagyása nélkül hunyt el, Gyulafehérvárott.²² Ezek szerint Apáczai Tamás akkor adta tovább a könyvet, amikor Zemplénbe távozott, hiszen 1666-ban az már Rétyi Sámuel enyedi diák tulajdonába van.

Nem tudjuk, hogyan került a kötet Enyedre vagy Rétyi Sámuel tulajdonába. Rétyi 1664. június 27-én írta alá a nagyenyedi kollégium törvényeit, s neve mellett ott áll a későbbi megjegyzés: *discessit*, azaz elhagyta az iskolát.²³ Rétyi valószínűleg 1669 körül búcsúzott ki, mert ennek az évnek májusában már más enyedi diák forgatja a Nassaui Móric tetteit dicsőítő írást: *Uzoni S. Péter*. Tudjuk, hogy 1663-ban tűnik fel a neve a kollégium anyakönyveiben, 1668-ban már *contrascriba*, s még ugyanazon esztendő június 12-én a seniorok sorába lép. Később hátszegi rektor lett. Ez a hátszegi iskola Bornemissza Anna fejedelemasszony felügyelete alatt állott, a mindenkori iskolamester tőle kapta 35 forintnyi fizetését.²⁴

Megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a két utóbbi diák Fogaras vidékéről származik, mely, mint ismeretes, a fejedelemasszonynak adott kincstári birtok volt e korban. E mellett bizonyít közvetve az a tény is, hogy iskoláik végeztével mindketten fejedelmi szolgálatba léptek (Rétyi – amennyiben azonosításunk helyes – 1676–1679 között a fejedelmi ítélőtábla kisebbik kancelláriájának íroka volt).²⁵ Rétyi Péter naplójának tanúsága szerint a két család rokonságban állott egymással és néhány gazdasági tisztviselőt adott a fejedelmi birtokoknak.²⁶

Végezetül még annyit, hogy Ens *Mauritiados* című kötetét 1950 körül vásárolta a bukaresti Nemzeti Könyvtár egy fővárosi antikváriumban. 1948 után ugyanis a felekezeti iskolák, intézmények könyvtárait szétszórták sok helyen (Szászváros, Szászsebes), akárcsak 1945 után a magánkönyvtárakat. Ezekből aztán jelentős mennyiség került Bukarestbe, Iaşiba és más román egyetemi városokba.

* * *

Ugyancsak 1982-ben két másik könyv is a kezünkbe került, amelyek egykor szintén Apáczai tulajdonában voltak. Mindkettő Marosvásárhelyen található, a Teleki-Bolyai Könyvtárban. Az egyik a volt Református Kollégium állományából, a másik Teleki Sámuel eredeti gyűjteményéből került napvilágra.

Apáczai 1648 májusában vagy júniusában indult el a németalföldi egyetemekre.²⁷ Előbb a franekeri egyetem előadásait hallgatta (1648. július 22-én *subscribált*)²⁸, de már ugyanazon év szeptemberében

²⁰ *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* (Kiadta V. WINDISCH Éva). Bp. 1980. 550.

²¹ *Uo.*

²² HEREPEI János: *Hány Apáczai Tamást ismerünk?* In: *Adattár II.* 590–591.; BÁN Imre: *i. m.* 34–35.

²³ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Bukarest, Kriterion, 1979. 97.

²⁴ *Uo.* 96.; I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása I. Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667–1690). Szerk. SZÁDECZKY Béla. Bp. 1911. 424. (1680. nov. 1-én), 427. (1681. nov. 23-án), 430. (1682. nov. 20-án) stb.

²⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Bp. 1980. 370.

²⁶ *Rétyi Péter naplója.* Kiadta Maria URŞUŢIU. Bukarest, Kriterion, 1983. 49. és köv.

²⁷ HEREPEI: *Apáczai akadémiákra való útbaindításának és hazatérésének időpontja.* In: *Adattár II.* 455.; BÁN Imre: *i. m.* 84.

²⁸ BÁN Imre: *i. m.* 94.

átiratkozott a leideni akadémiaira.²⁹ Tanulmányainak következő állomása – kétségtelenül a legtermékenyebb – Utrecht volt, 1649 áprilisától kezdődően több esztendőn keresztül.³⁰

Itt Trajectumban többek között Guisbert Voetius (1598–1676) teológiai előadásait látogatja, s hogy alaposabban fölkészülhessen az akadémiai vitatkozásokra, 1649. május 19-én tanulmányai városában az egyik legkiválóbb bibliafordítást szerzi meg.

A *Biblia Sacra Utriusque Testamenti* Zürichben (Tiguri) Christophor Froschoverus kiadásában jelent meg, 1539-ben.³¹ A szöveggondozás, illetve a fordítás a kiváló hebraista Sebastian Münster (1489–1552) – Ótestamentum –, illetve Erasmus – Újtestamentum – műve.

Az első kőtestáblán belül azonnal rálelünk Apáczai bejegyzésére: *Constat stíf. 25. Joh. Ts. Apácz. Aó 1649 Maji 19 Ultrajecti.*

A könyv már a vásárlás pillanatában lapszéli kommentárokat tartalmazott; a kézírás szinte a könyv megjelenésével egykorú kell legyen: gótikus kurzíva.³²

Ezt a *Szenitást* hősünk 1653-as hazatértekor magával hozta, és úgy gondoljuk, hogy egész életében a keze ügyében tartotta. Névbejegyzését a kőtestáblán nem semmisítették meg, nem törölték ki a későbbi tulajdonosok, ami – ha szabad élnünk ezzel a föltételezéssel – az egykori tulajdonosnak az utókor előtti tiszteletére enged következtetni.

Apáczai 1659. december utolsó napján bekövetkezett halála után a kötet Horti István (1630?–1689) tulajdonába került. Hortiról tudjuk, hogy Nagybányán kétszer is viselt rektorságot, majd ugyanott másodpap volt; 1674-ben Erdélybe menekült; Fogarason, illetve Gyulafehérvárott lelkészkedett; 1684-től haláláig az erdélyi református egyház püspöke volt. Apáczai halála idején Horti Kolozs megyében élt, és ő valószínűleg annak özvegyétől vásárolta meg a *Bibliát*. A vásárlást az is megkönnyíthette, hogy Aletta van der Maet anyagi gondokkal küszködött, s hogy Horti István régi ismerőse volt az elhunynak, ugyanis egy időben tartózkodtak odakinn Utrechtben, és szinte egyszerre tértek haza a peregrinációból. A marosvásárhelyi református főiskola egykori gyűjteménye több könyvet is őriz, melyek valamikor Horti tulajdonában voltak, amiből nem nehéz arra következtetni, hogy Apáczai híve jelentős bibliofil hírében állott.³³

Könyvtárát Horti a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekített kollégiumra hagyta. Ez a protestáns főiskola 1716-ban egyesült a marosvásárhelyi Schola Particulával, s ekkor könyvesházát beolvastották a vásárhelyi iskolai gyűjteménybe.³⁴ A *Biblia*, Apáczai bibliája tehát, a Református Kollégium – ma a Maros Megyei Könyvtár – Teleki-Bolyai részlegének ún. Bolyai-állományában található.

A másik eddig ismeretlen mű a Teleki Sámuel-féle nevezetes gyűjteményben maradt reánk. Jacob Bongarsius művéről, a *Renum Hungaricarum Scriptores Varii. Historici, Geographici* egy példányáról van szó, mely a Majna menti Frankfurtban látott napvilágot, Andreas Wechelus örökösének officinájában, 1600-ban.³⁵

A mű összeállítója, mint ismeretes, Jacobus Bongarsius (vagy Bongars) IV. Henrik francia király diplomatája volt; többször megfordult Magyarországon és Délkelet-Európában, útban a török porta felé (1554–1612.). A jelzett kötet Magyarország történeti elbeszélő forrásainak gyűjteményes kiadása.

A 18–19. század fordulóján félbőrbe kötött kötet címlevelének rektóján, a nyomdásjelvényről balra található Apáczai saját kezű bejegyzése:

²⁹ Uo. 96.

³⁰ Uo. 126.

³¹ *BIBLIA SACRA VTRIVSQVE TESTAMENTI, ET VETVS QVIDEM POST OMNES OMNIUM hactenus editionem, opera D. SEBAST. MVNSTERI . . . NOVUM vero non solum ad Graecam veritatem . . . opera D. ERASM. ROT. ultimo recognitum & aeditum . . . TIGVRI, APVD CHRISTOPHORVM FROSCHOVERVM ANNO M.D.XXXIX. 8° (18)+297+67+89 ff. Egyszerű pergamenkötés. Ex libris: A' Maros Vásárhelyi é. Fő Oskola Könyve. Az előzéklapon: Liber Bibliothecae Collegii Reformatorum M. Vasarhelyensis Aó MDCCLXXXIV. Biblioth. Steph. Nagy Mpria. Jelzete: Bo 2772.*

³² JAKÓ Zsigmond – MANOLESCU, Radu: *A latin írás története*. Bp. 1987. 166–168; uó: *Scrierea latină în evul mediu*. București, 1971. 124–137.

³³ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 264.; THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1574–1755*. Nagybánya, 1905. 28–29.

³⁴ KONCZ József: *i. m.* 113–116.; SPIELMANN: *i. m.* 300–301.

³⁵ APPONYI: *Hungarica I.* 653. Jelzete: Tf 1032. Ex Libris: Teleki Sámuel.

Johannis Chierj Apacii Albae Juliae Ao 1654 mense Decembri.

A könyvkötő az újrakötés alkalmával körbevágta a lapszéleket, így nem tudjuk, ha a bejegyzés teljes, avagy tartalmazta még az *Est*, illetve *Ex libris* szavakat is. Azt sem tudjuk kitől vásárolta, kapta, szerezte, csupán annyi bizonyos, hogy a könyv – tekintettel Erdélyt is érintő tartalmára – már 1654 decembere előtt a fejedelemségben lehetett.

Ebben az esztendőben Apáczai Csere János a poétika osztály tanára volt a fehérvári iskolában. Mint-hogy történeti forráskiadványról van szó, természetszerűen merül föl a kérdés: milyen formában hasznosította e művet az oktatásban? Mai ismereteink szerint az erdélyi kollégiumokban a 17. század derekán a történelem nem volt önálló tantárgy, csak a bölcseleten belül tanítottak történelmi alapismereteket is.³⁶ Tény, hogy Apáczai *Encyclopaediájában* már fölvetette, hogy a történelmet mint önálló tantárgyat meg kellene honosítani iskoláinkban is, a retorika és poétika osztályokban.³⁷ Nem kizárt, hogy fehérvári majd kolozsvári tanárkodása idején ezeket a javaslatokat megkísérelte a gyakorlatba is átültetni, több és magasabb történeti ismeretet nyújtani tanítványainak. A haza történelméhez Bongarsius összeállítására elsődrendű segédeszköznek bizonyult (volna). Bethlen Miklós – az egykori tanítvány – szerint a kolozsvári iskolában Apáczai a teológiát Amesius, a filozófiát Descartes és Regius alapján adta elő, s néhány kimagaslóbb tehetségű tanuló számára matematikai-geometriai, illetve jogismereti órákat is tartott.³⁸ Sajnos a történelemről nem szól külön.

A *Rerum Hungaricum Scriptores*t néhány lapszéli jegyzettel is megtoldotta.³⁹ Az utolsó levélen az itt megismétlődő nyomdászjelvény mellé egy olyan történelmi eseményt is följegyez, amely Bongarsius forrásaiból hiányzik, ugyanis az 1603. esztendőre vonatkozik, s amely szülőfalujának közelében esett meg:

12 Julij Ann. 1603 cum Moise Szekelj uniwersa fere Nobilitas transilvanica prope Coronam in Campo per Radulium Valachiae Transalp[inae] ducum, uel uerius locumtenentem eiusdem no[m]i[n]e Murzam deleta est.

Bongarsius kötetét Kolozsvárra történt átköltözése után is könyvtárában őrizte; az új tulajdonos minden bizonnyal a mester halála után jutott a mű birtokába. Apáczai bejegyzésével azonos címoldalon, de a nyomdászjelvénytől jobbra jegyezte be magát: *Ex libris Stephani Pauli*. A kolozsvári unitárius iskola lektora – teljesebb nevén Stannarius (Ónmfves) Pauli István – Apáczainétól vásárolta a könyvet 1660 körül. Pauli 1653-ban az Odera menti Frankfurtban tanult, majd stúdiumai folytatása végett, Leindenbe ment. 1655-ben lett a kolozsvári Unitárius Kollégium lektora, 1658-ban pedig a szász unitáriusok egyházi jegyzője, azután Rhaw (Szörös) Mátyás helyett a város németajkú unitárius polgárainak prédikátora, de tanári hivatását az említett iskolában mindvégig főntartotta. 1672. november elsején temették Kolozsvárott.⁴⁰

Pauli István szintén kommentárokkal fűszerezi a Bongarsius által közzétett krónikákat, ám ezeket furcsa mód nem latinul vagy németül írja, hanem magyarul!

Nincs egyetlen egy nyom sem, amely elárulná hol lappangott a könyv 1672. és az új birtokos jelentkezése között, ez utóbbi ugyanis csak a következő század vége felé juthatott a *Rerum Hungaricarum Scriptores* birtokába.

Bár magát sehol sem nevezi meg, kézírása alapján mégis sikerült felfednünk kiletét. A Thuróczi-féle krónika lapjai közé kötött tiszta levelekre jegyezte föl észrevételeit a szöveget és tartalmat illetően. Összevetve ezt a kézírást Zilahi Sámuelnek (1753–1800) a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárában olvasható kéziratot jegyzeteivel⁴¹ és Teleki Sámuelhez intézett egyik levelével⁴², kétségtelenül megállapítható, hogy emezek azonosak a Thuróczit kommentáló személy keze írásával.

³⁶ TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. Collégium története. I.* Kolozsvár, 1905. 50.; APÁCZAI CSERE János: *Válogatott pedagógiai művei*. Bp. 1976. 14–17.

³⁷ APÁCZAI: *Válogatott*. . . 56.

³⁸ Kemény János és Bethlen Miklós művei. 552.

³⁹ p. 222.: „Hamis Propheta, hamis csudat beszél” – Géza fejedelem álmával kapcsolatosan p. 257.: „Transylvania descriptio”; p. 260.: Causa certaminis inter Fredericum et Matthiam” – Mátyás királyról; p. 262: Apostoli non gesserunt bellam” stb.

⁴⁰ GÁL Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900). II.* Kolozsvár, 1935. 527.

⁴¹ Zilahi Sámuel Marosvásárhelyi ev. ref. Collégiumi Professor saját kezű jegyzetei. Kézirat. Jelzet: Ms. Bq 102.

⁴² MOL. F. Szekció. Teleki Sámuel osztály F 661/2172/2.

Zilahi az említett vásárhelyi kollégium lektora, majd professzora volt; klasszika filológiát és régiség-tant, illetve történelmet adott elő. Teleki Sámuel alumnusa lévén, 1784-ben Utrechtben — patrónusa megbízásából — segédkezett nyújtott Janus Pannonius műveinek első kritikai kiadásához.⁴³ Bongarsius forráskiadványa ezek szerint Zilahi számára fontos segédkönyvet jelentett.

A *Rerum Hungaricarum Scriptores* végül Teleki Sámuel (1739–1822) bibliotékájában kötött ki, feltételezések szerint 1800 után, azaz Zilahi Sámuel halálát követően. Nem tudjuk, hogy a kollégium igényt tartott-e a jelzett műre, Teleki viszont, aki a magyar történeti forrásokat módszeresen gyűjtötte, mindenképpen. A könyv előzéklapján Teleki bőséges történeti-filológiai jegyzetei olvashatók a krónikák és elbeszélő források utólagos kiadásait illetően. A forráskritika kortársi megállapításait sem mellőzte, a felvilágosodás történészeinek véleményeit is mellékelte a Bongarsius-féle kiadáshoz.

Ki kell zárunk annak lehetőségét, hogy Zilahi maga ajánlotta volna föl egykori patrónusának, az erdélyi református kollégiumok fővédnökének a könyvet, ennek ugyanis valami nyoma maradt volna a kötetben: tiszteletteljes dedikáció, udvarias hódolatnyilvánítás; másfelől Teleki sem tűntette volna el az ajándékozás-felajánlás eme bizonyítékát, akkor sem, ha ő köttette újra a könyvet. Marad tehát a Zilahi hagyatékából való vásárlás ténye.

A dolgozat lezárása után került a kezünkbe egy vaskosabb, disszertációt tartalmazó kolligátum-kötet.⁴⁴ Ebben Sikó B. János *Medicatio duorum Aegrorum Paronychia, et combustione pedis Laborantium*. . . Trajecti ad Rhenum-ban 1651-ben kinyomtatott egyetemi értekezésének címlapján⁴⁵ található a kézirat utalás: *Apáczai János uramnak*. Ugyancsak ebben a gyűjteményben, ugyanettől a kéztől egy másik disszertáción — Enyedi Sámuel: *Medicatio duorum Aegrorum, Aneurismatae et Gangraena* (Utrecht, 1651.)⁴⁶ — szintén a címlapon áll: *Tárpai András uramnak*. Mindkét értekezés ugyanannak az egyetemi vitaközösségnek része, melyet Sikó és Enyedi a nyilvánosság előtt folytatott.

Magától adódik a következtetés, hogy Sikó, illetve Enyedi Sámuel disszertációit valaki (a defendensek egyike?) elküldte a két címzettnek. Mindhárman, Tárpai Szilágyi András, Sikó B. János és Enyedi Apáczai tanuló társai voltak Hollandiában.⁴⁷ Megkockáztatnánk azt a vélekedést, hogy a két nyomtatványt egyszerűen átküldötték egy magyar diákkal a két címzettnek — hisz a címzés minden formaságot nélkülöz, nyoma sincs benne dedikációnak a kor szokása szerint —; így hívták meg Tárpait és hősünket az orvosdoktori disszertációk megvédésére. Nem tudjuk, ha a nyomtatványok eljutottak a címzettekhez, vagy a küldőnc tarsolyában maradtak. Elgondolkodtató, hogy a kolligátumban, egyetlen kötetben, egymás közelében maradtak meg, mikor pedig Apáczai hazajövele után Gyulafehérvárot és Kolozsvárot, Tárpai pedig Nagyváradon, Ungvárot majd 1673–1682 között Fogarason tevékenykedett.⁴⁸

A kötet ma a Teleki Könyvtár tulajdonában van, Marosvásárhelyen. Az egybekötött és valószínűleg Teleki érdeme, aki hasonlóan az iskolákhoz, maga is gyűjtötte az egyetemi vitaközösséget, értekezéseket, hungaricákat és nem-hungaricákat egyaránt.

Apáczai könyvtárának rekonstrukciója nem tekinthető befejezettnek. A jelentősebb és szerényebb gyűjtemények átfésülése korlátozott számban ugyan, de újabb és újabb köteteket hozhat a napvilágra. Így pl. 1981-es impressumadattal, valójában azonban 1982-ben Miklós Jolántha is jelez Sepsiszentgyőr-

⁴³ KONCZ: *i. m.* 233–237.

⁴⁴ Jelzete: Tq 909. Teleki Sámuel ex librisével.

⁴⁵ RMK III. 1789. Jelzete mint fent — coll. 20.

⁴⁶ RMK III. 1783. Jelzete mint fent — coll. 21.

⁴⁷ VITA Zsigmond: *Tudományal és cselekedettel*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1968. 79., 103.

⁴⁸ A kolligátum utólagos átvizsgálásakor az 50 aprónyomtatványt tartalmazó kötetben öt disszertáción — köztük a Sikó és Enyedi-félék-címlapján, ill. 2. levelén — az *M N SZ* monogramot találtuk. A másik három disszertáció is Apáczai kortársaitól származik: Coll. 21.: GELEI KATONA István: *Disputatio Metaphysica. De potentia et actu*. Utrecht, 1651. RMK III. 1785.; coll. 21.: KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Disputatio Metaphysica. De potentia et actu quarta*. Utrecht, 1651. RMK III. 1758.; Coll. 23.: NÉMETHI István: *Medicatio duorum Aegrorum. Palpatione Cordis et febris ephemere laborantium*. Utrecht, 1652. RMK III. 1816. — Sikó, Enyedi és Némethi Henricus Regius professzornál vizsgázott. Minthogy *M N SZ* az utrechti diákok disszertációját gyűjtötte, valószínűleg maga is kinn tanulhatott Németalföldön, s közel állhatott az erdélyi–magyarországi diákok csoportjához.

gyön a Székely Mikó Kollégium könyvtárában egy kolligátumot, mely Apáczaié volt.⁴⁹ Az ismert utrechti professzor Henricus Regius (Le Roy) (1598–1679) két munkáját köttette pergamen táblák közé együvé az első tulajdonos: 1. *Fundamenta Physices*. Amstelodami, Apud Ludovicum Elsevirium, 1646.⁵⁰; 2. *Fundamenta Medica*. Ultrajecti, Apud Theodorum Ackerdyicum, 1647.⁵¹

A könyv Teleki Domokos (1810–1876) adományaként került a Mikó Kollégium könyvtárába. Először ismert poszeszora a kötetstáblába nyomott supralibroson nevezi meg magát: G[eorgius] C[sipkés] C[omáromi] 1650, azaz Komáromi Csipkés György (1628–1678) ismert református teológus, tanár és író, aki Apáczaival egyszerre tartózkodik Utrechtben.⁵² Valószínűleg átengedte Apáczainak a kötetet, melynek az *Encyclopaedia* megírására készülődő erdélyi tudós nagyobb hasznát veszi, mint Komáromi Csipkés. Az I. kötetstábla belső oldalán bukkanunk rá Apáczai bejegyzésére:

Johannis Apatzai Anno 1651 Maj Trajecti ad Rhenum.

Ezek szerint tehát Komáromi csak egy évig tartotta birtokában a könyvet, a következő esztendő májusában már tanulótársa forgatja.

Nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy Apáczai ragaszkodott a két Regius-kiadványhoz, mely csak halála után került az újabb tulajdonoshoz, Mártonfalvi Tóth Györgyhez. Herepei azt írja ez utóbbi felől, hogy „munkáiból és könyvtárának így is sokat mondó roncsaiból az tűnik élénk, hogy ha Apáczainak nem is volt közvetlen tanítványa, de példaadásában nagy tisztelője, s bizonyos eszmei kérdésekben, különösen pedig az ifjúság nevelésében valószínűleg nemcsak Debrecenben, hanem már Váradon is hűséges követője.”⁵³ Nem ez volt az egyetlen kötet, melyet 1664-ben a már Debrecenben tanító Mártonfalvi Kolozsvárott megszerzett Apáczai özvegyétől, hiszen ő vásárolta meg az 1–4. számmal (listánkon) jelzett Brandmyller-féle kolligátumot is.⁵⁴ A következő évben azonban elajándékozta a könyvet Inczédi György nevű tanítványának, aki az enyedi kollégiumban tanított: *Ex oblatione Clarissimi Doctissimi Domini Georgii Mártonfalvi Illustris Scholae Debrecinae Professoris, quondam Praeceptoris dilectis, Accepi in Coll. N. Enyediensium Anno 1665, Mense Octobris Georgius Inczedi*.⁵⁵ (Inczédi minden bizonnyal a nagyváradi előnévvel rendelkező család tagja, aki 1660-ban Várad eleste után követte Mártonfalvit Debrecenbe, hová a váradi iskola tanulóival áttelepültek.) Inczédi Györgyöt 1672-ben Inczédi Mihály poszeszorátusa követi, de már 1678. május 3-án Fejérvári István, *Doctoris in Aula Telekiana* vásárolta meg két forinton Henricus Regius műveit.⁵⁶ Fejérvári pedig a Telekieknek adhatta át, patrónusaira hagyományozhatta a könyvet, s így juthatott az a múlt század vége felé Teleki Domokos végrendelete alapján a szentgyörgyi Mikó Kollégiumba.⁵⁷

Felmérésünk alapján, remélhetőleg, teljesebb képet kap az olvasó az Apáczai-könyvtár köteteiről, de – úgy véljük – még kockázatos lenne fölbecsülni akár hozzávetőlegesen is, mekkora lehetett a háromszázötven esztendővel ezelőtti Apáczai Csere János-téka.

SEBESTYÉN MIHÁLY

⁴⁹ MIKLÓS, Jolántha: *Editioe Elseviriane existente in colecția bibliotecii Colegiului Mikó din Sf. Gheorghie*. In: Aluta. Sepsiszentgyörgy, 1981. 121–136. Jelzete: 26/392. (Apáczai lapszéli jegyzeteit is megadja.)

⁵⁰ COPINGER, H. B.: *The Elzevier Press*. London, 1927. 102.

⁵¹ Az *Encyclopaedia* orvosi fejezetei a legtöbb esetben Regiust követik. Vö. SPIELMANN József: *A köző szolgálatában. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion, 1976. 91. és köv.

⁵² ZOVÁNYI: i. m. 311.

⁵³ HERPEI: *Mártonfalvi Tóth György*. In: Adattár... II. 117.

⁵⁴ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁵⁵ Az első Regius-mű címlapján.

⁵⁶ Az I. kötetstábla belül: *Stephani Fejérvári preceptor [!] Jehova. Emptus Anno 1678. Die 3 Maij. Valet Fl. 2.A Coll. 1. címloldalán: Est Stephani Fejérvári Doctoris in Aula Telekiana. — Fejérvári (?–1688) a Teleki-család költségén tanult Németalföldön és hazatérte után is az ő szolgálatukban állott.*

⁵⁷ MIKLÓS: i. m. 124–125., 129.

Kazinczy Ferenc levele Óz Pálhoz. Óz Pál irodalmi hagyatékának rendezése során előkerült egy kiadatlan levél, melyet feltehetőleg Kazinczy Ferenc írt Óz Pálnak.¹

Óz Pál levélcso magja – több más kézirattal – 1795-ben árverezés útján került Jankovich Miklós tulajdonába.² Gyűjteményét Jankovich a Magyar Nemzeti Múzeumra hagyta,³ a levél és a kéziratok innen kerültek 1895-ben az Országos Széchényi Könyvtárba.⁴

Az Országos Széchényi Könyvtár 1895-ös katalógusa a levelet Kazinczynak tulajdonítja. A kézirattáros nem indulhatott ki a ma rendelkezésünkre álló adatokból, mert a levélpapíron aláírás helyett *F* szignó áll. Ez az adat a levél akkor talán még meglévő borítékáról, vagy a Magyar Nemzeti Múzeum adattárából származhat; ez utóbbi esetleg már a Jankovich Gyűjtemény adatait használta fel. Feltehető, hogy a levélcso mag Jankovichhoz kerülése idején megvolt a levél borítéka, vagy kézírás alapján Jankovich azonosította; ez esetben kortárs azonosításról van szó.

A levélszöveg adatai is Kazinczy feltételezett szerzőségét látszanak erősíteni.

A keltezés helye Bágyon (ma Kisbágyon). Itt élt Kazinczy hajdani sárospataki iskolatársa, a későbbi esperes, Komjáthy Ábrahám,⁵ akit Kazinczy számos levelében említ is.⁶ Ismeretségük 1774-ben kezdődött, amikor Kazinczy és öccse, Dénes a sárospataki főiskola növendékei, Komjáthy pedig annak contrascribája volt. Ebben az évben a Carolina Resolutio alapján a főiskolának Kassára kellett volna költöznie, Sárospatakon csak grammatikai osztályok működhetek volna. Beleznay Miklós gróf közbenjárt az udvarnál, hogy az iskola, megtartva főiskolai rangját, Sárospatakon maradhasson. Kazinczy József kérésére a tanárok és a diákok nevében Miklós-napkor két fia köszöni meg a gróf szívességét. A Beleznay-házba, Bugyira Komjáthy Ábrahám kísérte őket. A grófnő köszönetképpen Bessenyei Ágis *tragédiáját* ajándékozta Ferencnek, melyet akkor olvasott először. Barátságuk később sem szakadt meg. 1774-ben Komjáthy Bécsbe utazott, ahonnan francia nevelőt küldött a két fiúnak.⁷

A levélben említett másik falunév Kisterenye. Itt volt földbirtokos a nógrádi alispán, Gyürky István,⁸ aki szintén Kazinczy sárospataki iskolatársa volt. Gyürky hívta fel közös tanáruk, Szilágyi Márton figyelmét Kazinczy rajzaira. Tanára ismerteti meg Gessnerrel,⁹ Kazinczy levelezésében többször hivatkozik rá.¹⁰

A negyedik bekezdésben a levélíró arra kéri címzettjét, hogy Kochmeister levelét küldje utána Bécsbe. Ilyen levél azonban nem került elő Kazinczy hagyatékából, esetleg a család több más veszélyes vagy veszélyesnek tűnő irattal együtt megsemmisítette a jakobinusok letartóztatásának idején.¹¹ Az is bizonytalan, hogy Kazinczy ebben az időben járt-e Bécsben, mivel az életével foglalkozó monográfiák 1794 tavaszáig tárgyalják részletesen az eseményeket, majd december 14-ével, letartóztatásának napjával folytatják.¹² A köztes időről nincs számottevő adat, de azt tudjuk, hogy Kazinczy akkori lakhelyéről, Regmecről több utazást tett ismeretlen helyekre.¹³ Kochmeister személye ismeretlen.¹⁴ Schedius Lajos pesti esztétika professzort ismerte Kazinczy, néhány fordítását a fiatal professzor véleményezte.¹⁵ Óz és Schedius munkatársi kapcsolatban voltak, a professzornak szóló üzenetét ezért küldte tőle Kazinczy.¹⁶

Kazinczy Ferenc és Óz Pál személyes ismeretségéről az itt tárgyalt levélen kívül mindössze két adat maradt fenn. Az 1790-es évek elején Kazinczy ajánlotta Óz Pált a sárospataki főiskola filozófia tanszéké-

1 OSZK Kézirattára (továbbiakban: Kt), Quart. Lat. 2312. – KazLev. I–XXIII. nem közli.

2 OSZK Kt, Oct. Hung. 504. – BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai. III.* Bp. 1952. 806.

3 OSZK Kt, Oct. Hung. 504.

4 OSZK Kt, Növédéknapló 1895/30.

5 *Nógrád vármegye.* Magyarország vármegyéi és városai.; Szerk.: BOROVSKY Samu Bp. 1911. 67.

6 KazLev II. 45–46., 483–485., 556.; IV. 241., 340., 499., 527.; V. 88., 295; XXIII. 121., 466.

7 VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc és kora.* Bp. 1915. 63–67.

8 *Nógrád vármegye. i. m.* 69–70.

9 VÁCZY: *i. m.* 67–58.

10 KazLev XVII. 187.; XXI. 519., 593., 607., 732.

11 Z. SZABÓ László: *Kazinczy Ferenc.* Bp. 1984. 125.

12 Z. SZABÓ: *i. m.* 126., 135. – VÁCZY: *i. m.* 408., 421., 495–496.

13 Z. SZABÓ: *i. m.* 126.

14 Már a levélcso mag tartalomjegyzékének készítője is N(ismeretlen)-nel jelölte.

15 KazLev III. 41., 71., 75., 231.; IV. 36.

16 DEGRÉ Alajos: *Óz Pál szerepe a magyar jakobinus mozgalomban.* = Állam és jog. 1953/III. 29.

re, ahova végül is Kövy Sándort hívták meg.¹⁷ Később a jakobinus-perbe fogott Őz sorsát figyelemmel kísérte, kivégzését mélységesen elítélte.¹⁸

A levél adatai tehát valószínűsítik azt az előfeltételezést, amit a katalógusok is hagyományoztak, hogy a levél írója Kazinczy Ferenc.

A levél jelentősége, hogy felhívja a figyelmet Kaziczky és Őz Pál kapcsolatára, és ezzel adaléku­l szolgálhat Kazinczy Ferenc szerepének mélyebb megismeréséhez a jakobinus mozgalomban.

* * *

Bagyond. 18. May 794.

Theurester Bester Freund!

Längst hätte ich mich angenehmen Pflicht entlediget, Ihnen die beigebogene Representation zu übermachen, wenn ich Sie eher als heute zu Gesicht bekommen hätte. Ich habe Sie getrachtet so sauber und fehlerfrey als es die Kürze erlaubte abzuschreiben; sind aber dennoch einige Fehler eingeschlichen so haben Sie die Güte selbe ehe zu verbessern eh sie andern mitgetheilt, damit die Fehler nicht auf den armen Skribenten fallen.

Wir sind alle glücklich gesund vorigen Dienstag hier in Bagyon angelant; wie ähnliches vernahm ich von ihrer Reise bis auf Herr Hofrath Gyürky der seinen Husten nicht verlieren kann.

Morgen reist alles ab nach Kis Terenye, um dort der Feierlichkeit der Verlobung der ältern Freuln beizuwohnen. Ob man mich mitnimmt weiss ich noch nicht. Ich wünschte lieber zu Hause zu bleiben, und mir durch Lesen und Spatzierengehen meine Einsamkeit zu versüssen, als in einen aristokratischen Gessellschaft langaweile haben, nichts als Krazfüsse machen, und gähnen müssen. Man spricht von dieser Heirath nicht am besten. Ich bedaure das gute Mädchen, denn so sehr sie in Ihren lieben Bräutigam vernarrt und verliebt ist, so wenig scheint er, mir nach dem was ich aus seinem Betragen mit seiner Braut hier in Bagyon merken konnte, eine wahre Neigung, die Übereinstimmung der Herzen Grunde haben muss, zu haben. Übrigens scheint es mir auch bei ihr wohl das meiste daran gelegen zu seyn, Frau zu werden, und das lastige Ding — die Jungferschaft — los zu werden. Gott der Liebe regiere Ihre Herzen, und erfülle Sie mit gegenseitiger Zärtlichkeit, die jeden Tag ihre neuen Freuden haben mögen.

Freund Kochmeister hab ich gebeten, meinen Brief an Sie zu adressieren. Sie werden mir diese Freiheit wohl vergeben, und die Güte haben, wenn wir vielleicht nicht über Ofen reisen sollten, und ich den 31 dieses bei Ihnen nicht erscheinen würden mir diesen Brief nach Wien nachzuschicken.

Empfehlen Sie mich allen die Sich meiner erinnern wollen; besonders aber H. Professor Schedius und seiner theuresten Ehehälfte. Ich umarme Sie tausendmal freundschaftlich in Gedanken theurer Freund und Reisekamerad und bin mit aller Liebe Freundschaft und Hochachtung.

Ihr

aufrichtigster Freund
F.

Magyarul:¹⁹

Bagyon, 1794. május 18.

Igen drága, jó Barátom!

Már nagyon régen leróttam volna kellemes kötelességemet, hogy Önhöz juttassam a mellékelt előterjesztést, ha előbb láttam volna, mint ma. Törekedtem arra, hogy oly tisztán és hibátlanul írjam le, amennyire az idő rövidsége engedte. Hogyha mégis becsúszott néhány hiba, akkor legyen olyan jó, inkább Ön javítsa ki, mielőtt másokkal közölné, nehogy a hibákat a szegény írnoknak tulajdonítsák.

¹⁷ BENDA: *i m. II.* 721.

¹⁸ KazLev VIII. 177. — KAZINCZY Ferenc: *Fogságom naplója*. Bp. 1951. 57. — BENDA: *i m. III.* 320., 414., 416.

¹⁹ A betűhív íratat és a fordítás nagy része JÓNÁCSIK László munkája.

A múlt kedden mindannyian szerencsésen és egészségesen megérkeztünk ide, Bagyonba; hasonlóképpen értesültem én is az Önök utazásáról – kivéve Gyürky udvari tanácsos urat, aki a köhögésétől nem tud megszabadulni.

Holnap mindenki elutazik Kis Terenyére, hogy ott részt vegyen az idősebb kisasszony eljegyzési ünnepein. Hogy engem is magukkal visznek-e, még nem tudom. Én inkább azt szeretném, hogy otthon maradjak és magányomat olvasással és sétával édesítsem, minthogy egy arisztokrata társaságban unatkozom, és semmi mást ne kelljen csinálnom, mint hajbókolni és ásítózni. Nem a legjobbakat mondják erről a házasságról. Nagyon sajnálom ezt a derék lányt, mert amilyen nagyon bele van örülve, és szerelmes is kedves vőlegényébe – annak alapján, amit itt Bagyonban a menyasszonyával szemben tanúsított viselkedéséből megállapíthattam –, emez úgy tűnik nekem, éppoly kevésbé viseltet iránta igaz vonzalommal, amelynek pedig a szívek összhangja kell hogy legyen az alapja. Egyébként úgy tűnik nekem, hogy neki is leginkább csak az a szándéka, hogy asszonnyá legyen, és a terhes dologtól „a hajadon-léttől” megszabaduljon. A Szerelmes Isten vezesse szívüket és töltsse el kölcsönös gyengédséggel, amelyből minden nap új és új örömök fakadjanak.

Kochmeister barátunkat arra kértem, hogy leveletem Önhez címezze. Ön alighanem meg fogja bocsátani nekem ezt az önállóságot, és lesz oly jó, ezt a levelet Bécsbe utánam küldeni, ha mi esetleg mégsem Budán keresztül utaznánk, és e hó 31-én mégsem jelennék meg Önnél.

Ajánljon engem mindazoknak kegyeibe, akik emlékezni akarnak rám, de különösen Schedius professzor úréba, és legdrágább élete párjáéba. Gondolatban ezerszer, barátsággal ölelem Önt, drága barátom és útitársam, és vagyok minden szeretettel, barátsággal és mély tisztelettel,

az Ön legőszintébb barátja:

F.

SEPSI ANDREA

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1798-as levelesládájából. I. 1798-ban még nincs lényeges különbség Aranka György tudós levelezése és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság saját levelezése között. 1798 tavaszán Aranka megismétli lemondási szándékát, titkári lemondását az év közepén el is fogadják, de a társaság válaszeveleit átmenetileg az év második szakaszában is Aranka György szignálja. Az 1798-as levélírók túlnyomó többsége nem, vagy nagy késéssel értesül a társaság élén bekövetkezett személyi változásokról, ami egyaránt magyarázható a korabeli postai viszonyokkal, valamint a társaságnak azzal a szándékával, hogy Aranka visszavonulását egy ideig elhallgassa. Aranka és a társaság egyaránt tart attól, hogy a változások híre megrendítené a bizalmat a társaság iránt.

Az 1798-as levelezés gazdag anyaga jelzi azt a nem csökkenő érdeklődést, amely a társaság munkája iránt a magyar nyelvterületen megnyilvánul. A társaság korábbi megkeresésére változatlanul érkeznek a levelek, s nem csökken az új jelentkezők száma sem. Eddig publikált levelezésükben is szép számmal fordultak elő 1798-as írások, s továbbiak várnak még közlésre, bár jól tudjuk azt is, hogy a levelek keltezése óta eltelt majdnem két évszázad alatt számos kézirat elveszett,¹ szétszóródott, némelyek pillanatnyilag lappanganak.

Mostani válogatásunk főleg a szórványos levelekből tallóz, s bár a válogatás így nagyon is esetleges, az itt közlésre kerülő levelek tartalma sokféle indítatásról tanúskodik. Técsy Dániel nagyenyedi tanár két tehetséges, a szellemi munkában részt vállaló diákra hívja fel a figyelmet; az egyik diák nem más, mint a híres matematikus, Bolyai János testvéröccse, Bolyai Antal. Borosnyai Lukács János marosvásárhelyi református pappal szinte a társaság megalakulása óta (1791) tart a kapcsolat, de mivel abban a városban él, ahol a társaság működik: Marosvásárhelyen, csak ritkán szánja rá magát, hogy – mint most is – levélben fejtsse ki elgondolásait egy-egy témában. Ezúttal az általa megfigyelt erdélyi gyógynövényekről értekezik. Gecse Dániel, erdélyi származású pesti orvostanhallgató hasznos segítője a társaságnak Pest-

¹ Az itt közlésre került kilenc levélből négy az egykori csíkszentimoni Endes család levéltárából való. (1., 3., 6., 8. sz. levelek.) Ezeket még Jancsó Elemér másolta le, még az 1940-es évek elején. A levéltár a háború folyamán megsemmisült. – L. SÁNDOR Imre: *A csíkszentimoni Endes család levéltára. (1544–1848)*. Kolozsvár, 1910. (780., 785. és 792. sz. tételek.)

Budán, segíti Schedius Lajost pesti munkájában, s igyekszik Arankáékat tájékoztatni a magyarországi eseményekről, valamint a rábízott közvetítői feladatok elvégzéséről. Ferentzi Ferenc kézdivásárhelyi református pap közli, hogy vállalja a társaság megbízatásait; Bolla Márton kolozsvári katolikus pap, a helyi katolikus líceum rektora szintén régi munkatárs: vele főleg történelmi témákban, Erdély történetére vonatkozó forrásokról folyik a levelezés. Báró Alvinczy (József?) „generális fegyvertármester” azt közli, hogy vállalja a társaság tagságával járó anyagi kötelezettségeket, a tagdíj pontos befizetését; Német László győri evangélikus iskolai igazgató viszont tudományos tevékenységével akar hozzájárulni a társaság eredményes munkájához. Mátyási József költő gróf Fekete János személyi titkáraként került először kapcsolatba a társasággal, újabb levelében Aranka közbenjárását kéri a Bocskai István erdélyi fejedelem kolozsvári házában lévő verses felirat szövegének megszerzéséhez. Perlaki Dávid evangélikus lelkész Nemesdömölkről küldi az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot köszöntő lelkes sorait. Ez a kilenc levél képezi 1798-as levélközleményünk első részét, a második közleményben tíz újabb levelet teszünk közlé.

A levelek különböző témájúak, mégis könnyen megállapítható, hogy milyen erős a levélírók többségében a történelem iránti érdeklődés. Különösen Erdély történetének tanulmányozása áll a levélírók érdeklődésének homlokterében. A levélírók közül többen élénk figyelemmel követik a korabeli könyvkiadás eseményeit, s így beszámolóik nem nélkülözik az új magyar könyvekre vonatkozó érdekes megjegyzéseket sem.

* * *

1.

Técsy Dániel levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,

nékem tiszteletbéli Creditor Uram!

A Méltóságos Ur érdemeinek érzése arra tisztel, hogy későségemről elsőben is engedelmet instáljak, és alázatosan jelentsem, hogy azt jobb kezemnek egy elesés miatt érkezett nagy fájdalom okozta — Két Ifjakknak, kik a Társaságban elmedarabokat adhatnak, találtam: az egygyik Benedek Dávid, a másik Bolyai Antal, amaz hat, e pedig öt esztendő Deák. Még egy néhány alkalmasakra akadtam, de azok velem egygyütt, hanemha a Méltóságos Urnak méltóztatott bátoritást vejéndik, a Világ számára dolgozni nem merészelnék. — Akarnék vagy egy pár al-földi ujj hirt letenni, a Méltóságos Ur lábaihoz, de a nélkül most éppen szükölködünk — a mellyek volnának, azok nem méltók a Méltóságos Urhoz — Ezek után magamat a Méltóságos Ur gratziájába alázatosan ajánlani bátorokodom, s maradok a Méltóságos Urnak

N[agy] Enyed Die 14^a Jan, 798.

alázatos szolgálja
Técsy Dániel

A borítékon:

Méltóságos Zágoni Aranka György Urnak, a Nagy Erdély országi Méltóságos Királyi Tábla nagy érdemű Assessorának, a maros Vásárhelyi Magyar Nyelv mívelő Társaság Elöl ülőjének, nékem tiszteletbéli Creditor Uramnak alázatosan

M[aros] Vásárhelyre

Aranka jegyzete: Técsi Dániel Enyed 14 Jan 798. vettem 17 Jan. ajánllya Benedek Dávidot és Bolyai Antalt.

2.

Borosnyai L. János²levele Aranka Györgyöz

Méltóságos Titoknak Ur,
jo Patronus Uram!

Még az mult őszzsel méltoztatott volt égy nékem küldött levelében jelenteni a' Mélt[óságos] Ur a Nemes Magyar Társaság nevében, hogy égy közönséges friss füvet mezon jártomban fel vévén, azt a' Természet Tudományának grammaticája szerint egészen esmerhetőképben le irjam. Én ezen kötelességnek végben vitélét tartván szerentsémnek leg első sétálásomban is találtam égy szép fejer virágra, a' melyet még gyermek köromban-is időmet tölteni szerettem, 's most-is a' gyermekek[ne]k kedves idő töltésekre szolgál, holott a' mint már tudva vagyon igen mérges planta kivált magjára nézve; de azomban még-is hasznos; azért ezt mitsoda (légyen) planta légyen igyekezem Linné szerint le irni.

Linné szerint *Datura*. Az az égy oly plánta a' mellynek virágja tölséren forma oszve tőrödött. Virága tokja tsatornás, szugolyekos, le hulló iskutulyátskája (vagy magja tarto helye) négy rekeszes.

Species stramonium. Gyümöltse haja szuros, fel felé álló, tójás formájú levelei tójás figurájúak simák.

Német nevei: gemeine Strichaphel, Stachelnus, dolkrant.

Magyar nevei: pukanto, tövis diszno virág. Maszlag, melly utolso nevezet talám inkább a gyümöltsit szokta ki fejezni.

Helyei. Uton, utfélen, mivel s miveletlen helyeken szokott nőni.

Virágzik Májustol fogva Septemberig.

erejére nézve Narcotica, és bolondito az egész planta, a Stoeik experimentuma szerint annak extractuma hasznos a' maniab[an] és epilepsiáb[an]

N.B. ezen planta a' Linné systemaja szerint tartozik az ötödik Classisra, mivel hogy virágjában öt him és égy nyöstény szál taláztatik. Szokatlanok[na]k tettezen talám némely szok ezen plantánk le irásáb[an] minthogy nekünk, kik a' természet munkáit igazán leirni igyekezünk, különös szokkal v[agy] terminológiával kell akár mely természeti tetet-is le festeni, igyekeztem ugyan tsak az említett plántát a' mennyiben lehetett rövidesen és érthetőleg le irni hanem már fogok égy állatnak /: a' melyet a M[éltóságos] Titoknak Ur nékem méltoztatott küldeni:/ le irásához ezen állatnak.

Neve németül das Mause Eichörmehen, Siebenschlafer sat. . . Magyarul pele. Deákul pedig a Linné systemája szerint vagy is helyesebben Sciurus esculentus. Ugyan is ezen állat szinre nézve fejéres szürke, a' hasán fejéres. Fakrka hosszu szörü szürke, és két felé valo, mint a mokusnak szokott lenni, pófáji fejérek, fejénél hosszabb bajszszu, és elől 4 hátul p[edi]g 5 körmei vagynak.

élete modja. Lakása vagyon az europai déli részekb[en] élnek makkal, dioval, és más ezekhez hasonló gyümöltsök magjaival. Szokott kölyközni esztendő alatt 9- s 12-töt is még pedig a fák udvaib[an] és ejtzaka keresi inkább a maga eledelét, öszve kelve el hizik, a föld alatt valo jukakban költözik, és egész télen nem mutatya magát: hanem égy téli álom által el nyomatattván pünköst haváig ott aluszik, a' melyet még a' székely parasztaink is jól tudván szinte ugy fel keresik nyugvo lyukában, és ha meg sértik is fel nem serken mig meg nem melegszik.

Haszna Minthogy erőssen kövér, hájával a havas alatt szekeret kennek, husát (mig nem avas) káposztával meg szokták főzni és enni még pedig a' mint mondják jo izüen, a' mely nem-is tsuda, mert az a mint Apieius VIII. 9. írja a Romaiaknak is kedves étel neme volt, sőt a mint Varro bizonyítja de R.R.III.15. különös, 's sok költtségben került pele tarto rekeszekben /: gliantis:/ hizlalták ezen állatot. A Szörivel téli köntöst prémeztek, 's bérelnek most-is. Ezek[ne]k a természeti dolgok[na]k magyarul tett le irásával akartam kedveskedni én-is, még hivatalom folytatásra többekre is időt engedne; és munkásságomat többekben-is mutathatnám, fogadja a M[éltóságos] Titok[no]k Ur tsekély levelemet annak jeléül, hogy én vagyok, s lészek ezután is a M[éltóságos] Titok[no]k Urnak

el kötelezett alázasat szolgálja
Borosnyai L. János

M[aros]Vásárhely 19^{dik} Jan. 1798.

² Borosnyai L[ukás] (?-1848) marosvásárhelyi református pap, főiskolai tanár. — (A { } zárójelben rögzített szavak törölve)

Címzés:

Méltóságos Aranka György Urnak, a N[emes] Erd[élyi] Mélt[óságos] Királyi Tábla actualis assessorá[na]k
nékem igen jo Patronus Uramnak
alázatos tisztelettel

M[aros] Vásárhelyen.

Aranka kézíratos feljegyzése:

M[aros]Vásárhely 19 Jan. 798. vettem 20dik.
Prof. Borosnyai János
Linné szerént le írja magyarul
a Pukkantot – Dáturát
és a Pelét -Sciurust.

3.

Gecse Dániel³ levele Aranka Györgyhoz

Pest 28^a Január 1798.

Drága Méltóságos Ur!

Restesnek látatom lenni kötelességemnek teljesítésében, a mint hogy a mult 9^{bernek} [november] 18^{dikától} fogva Levelem által a Méltóságos Urnak tiszteletére lenni nem volt szerentsém magam sem tudom hirtelen mi volt halogatásomnak az oka, egy felől talám az is hogy azóltától fogva szüntelen várok M[aros]Vásárhelyről három felől is tudositást melyet mind eddig még nem vehettem; más felől nem igen lévén alkalmas materiám az írásra az után várakoztam hogy a Méltóságos Urnak valami ujabb történettel udvarolhassak; a mult Septembernek 4^{dikén} hozzáam a Társaság nevében botsátott bets Levelére a Méltóságos Urnak, a mint felyebb emlitém 9^{bernek} 18^{dikán} volt szerentsém válaszolni, mint hogy akkor jöttem bé Pestre Méltóságos B[áro] Pronay Uraktól,⁴ azolta már Pesten mulatok, és készítem magamat lassan lassan a hátra lévő Szoross vigarorum examenre, mely a mint látom későbbre halad reménységemen kívül, az itten valo házi némely környül-állásokra és a tanulásbeli akadályokra nézve. A Társaságnak Posonybol a Méltóságos Urnak szollo egy Levéllel valami exemplarokat küldttem még X^{berben} [december] Kolosvárra,⁵ az Unitarium Collégiumban Professor T[ekintetes] Körmötzi János Urnak, olyan kérséssel, hogy azokat a Méltóságos Urnak M[aros]Vásárhelyre el küldeni ne sajnállaná, a mint hogy reméllem eddig régen a Méltóságos Urnak kezéhez is jutottak; Ha lett volna az után valami más jo alkalmatosságom ismét küldöttem volna a Méltóságos Urnak két ujj Könyveket, az egyik az hires *Hufelandnak* az egészséges hoszszu életről írott könyvének fordítója, Doctor Kováts Ur⁶ által, a ki is a Társaságnak ajánl és küld egyet, e mellett a Méltóságos Urat instálja hogy ezen hasznos munkának meg esmértetésében méltoztassék a Méltóságos Ur a Fordító Urnak az által hasznára lenni, hogy ha az irt exemplarokból némelyek M[aros]Vásárhelyre talám T[ekintetes] Professor Borosnyai János Urhoz küldethetnének, tehát azok kevesebb idő alatt valo distraháltatások iránt lehetne a Fordító Urnak bizodalma; a másik a Scytha király versekben; Szerzette Etédi Márton, a Magyar Gyász vagy mohátsi veszedelemnek esméretes Iroja; még egyik könyv sintsen a kezemnél, de igyekezem magamhoz venni, és az első alkalmatossággal le küldeni.

Méltóságos Grof Teleki László⁷ Ur még mind Bétsben mulat, és talám Tavaszig nem is fog le jöni eo Ex[cellent]ciája az öreg Grofné és Méltóságos B[áro] Pronay Urak mind itten vagynak de bezzeg Szomorú állapotban, és éppen tegnap mind az öreg Grofné eo Ex[cellent]ciája, mind a több Háznál lévőök a Félelem és reménység között könyveket hullattak, midön B[áro] Pronayné Aszszony eo Nagysága 18

³ Gecse Dániel (1768–1824) orvosdoktor.

⁴ Aranka György különösen Prónay Sándorral (1760–1839) állt hosszú, élénk kapcsolatban. Terjedelmes, főleg történelmi vonatkozású levelezésük még nem jelent meg.

⁵ Körmötzi János (1762–1836) a kolozsvári unitárius kollégium tanára, püspök.

⁶ Kováts [Mihály] (1768–1851) orvosdoktor.

⁷ Teleki László (1764–1821) a hétszemélyes tábla bírāja, Johanna és József fia.

napoktól fogva tartó súlyos forró betegségében olyan rosszul lett, hogy csak nem szinte kétséges volt nyavalyájának ki menetele, hanem különös szerentsére még is éppen a múlt éjtszaka egy néhány óráig tartó izzadása után betegsége jobbra fordult, és már ma nagyon, meg könnyebedve, jobban érezte magát. Itt a Fársáng vigan foly, akinek pénze egészsége, s ideje vagyon jól töltheti idejét, a Palatinusnál és a Primásnál minden héten Bálok tartatnak. Főhadnagy G[rofi] Bethlen Sándor Urfi már egy hete hogy itten mulat egy kevés napok mulva, le fog indulni Erdélybe. Én majd mondhatom a Nyártól fogva semmi tudositást M[aros]Vásárhelyről nem vettem, és az édes Anyám állapotjáról is semmit nem tudok, noha már kétszer is írtam. Ajánlom magamat a Méltóságos Urnak gratiájába és vagyok a Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Getse Dániel

Aranka írása:

Válaszoltam 24. Febr. NB. Doctor Kováts
Hufeland fordítását még nem vettem.
Scytha Király Etédi Márton – ezt sem.

4.

Ferentzi Ferenc levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Királyi Tábla Biro Ur
Kegyess Patronus Uram!

Sok tekintetek ösztönözhetnek, a' minthogy ösztönöznek is engemet arra, hogy a' Méltóságos Urnak ezen háladatoságomat mutató Levelemmel tiszteletére légyek. Noha ezt a' tartozó kötelességemet még eddig véghez kellett volna vinnem, de a' jo alkalmatosságnak nem léte és az én Papi terhes Szolgáltatomnak engemet már szinte el fárasztó szakadatlan Tárgyai légyenek a' Méltóságos Ur előtt énnékem mentő Szoszolloim. Azt a' tiszteletet, melyet a' Nagy Méltóságú Magyar Nyelvet mivelő Tudos Társaságtól a' mult Esztendőben Septembernek ötödikén M[aros]Vásárhelyen a' Társaság Gyűlésében a' Méltóságos Ur által és hozzám való kegyess hajlandóságából el Nyertem, 's a' Méltóságos Urnak méltóztatott le ereszkedése mellett való Tudosittását ez iránt elis vettem, eléggé meg nem hálálhatom; Méltóztasson a' Méltóságos Ur én töllem jutalomul el venni, hogy a' Méltóságos Urhoz való megmásolhatatlan tiszteletemet szívembe bé zártam. E' mellett, noha én a rajtam történt tiszteletre való méltatlanságomat meg esmérem, mind azon által a' mennyire csak tehetségem 's idóm engedéni igyekszem én is a' Nagy tiszteletű Tudos Társaságnak néminemű Elme-darabokkal 's egyebekkel segítségül lenni: sőt ha bár csak égy Tzedolátskájából vagy izenetéből a Méltóságos Urnak észre vehetném szükséges voltát, a' Tudos Társaságnakis hozzám méltóztatott le ereszkedését és Hivo Levelét különös Levelemmel meg köszöném. Mostan a' Méltóságos Urnak semmi Székely-földi Ujságokkal nem kedveskedhetem, ezután már azokkalis kedveskedni Homagialis Hivségemnek tartván, azt ohajtom, hogy az a' ki a Nyelvet teremtette és a Szöllásra alkalmatossá tette, a' Méltóságos Urat sok Esztendőig tartsa és álgya meg, 's Nemes Nemzetünk szép Nyelvének tündöklő Tsillagának továbbis ragyogtassa, hogy a' Maradék Nemzetis lehessen háladatos a' Méltóságos Urhoz és emelhesen oszlopot Nemzetünk mellett véghez vitt is vijendő fáradtságáért. Én pedig háladatos tisztelője és Cliense kívánván maradni a' Méltóságos Urnak 's tapasztalt Kegyességibe újra ajánlani vagyok Méltóságos Királyi Tábla Biro Ur
Kegyess Patronus Uram

alázatos és engedelmes szolgája
Ferentzi Ferentz
Kézdivásárhelyi Ref. Pap.

Kézdi Vásárhelyen 1ső Böjt
Elő-Havában 1798.

5.

Bolla Márton⁸ levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Assesor Ur!

Meg néztem a Székely Nemzet petsétyét az 1790^{ben} tartott ország Gyűlésének instrumentumán is, mely itt az Archivumban vagyon. Azon is világosan látszik a' Ha, valamint ezen a' hozzám küldöttén. Gondolom hogy a Magyar Vármegyék petsétjének el veszése után vágattatott a Székely Nemzetnek mostani petsétye, és akkor tsuszott arra által a' Ha a Magyar Vármegyéknek petsétjéről azért, hogy józan értelem nélkül ne maradna az inscriptio, annak semmi része nem lévén Fejér Vármegye petsétyén, mellyel a M[agyar] Vármegyék kezdettenek petsételni. Ez, minden documentum nélkül való, pusztá vélekedés ugyan, de alkalmatosságot adhat annak figyelmes nyomozására: mikor, mi okból, 's miképen veszett el a Magyar Nemzet petsétye? valyon nem vesztette el akkor a Székelyek petsétye is? hasonló képen, hogy mellyik esztendőben, kik által, 's miért vetetődött fel Fejér vármegyének petsétye, a' M[agyar] Nemzet petsétye helyébe? és ha nem akkor metzttetett é a Székely Nemzetnek mostani petsétye?

A petsétet, a Székelyek Diplomatica Historiájának plánumával együtt meg mutattam egynéhány tudos Uraknak.

G[ro]f Battyáni Püspök Ur⁹ ó Excellentiája maga jegyzéseit épen a planumra reá irta: küldi Strittert három darabban, a negyediket itt nem találván, mellyről gondolja, hogy K[ároly] Fejérvárott vagyon. Kéri a M[éltóságos] Urat, hogy az ide zárt Laistromban veres lineákkal meg jegyzett anecdotákat N^{ro} 7.9.24ki iratni, és néki, meg küldeni méltoztassék. Méltóságos Püspök Mártonffi Ur¹⁰ és Tiszteletes Szatmári¹¹ Prof. Ur külön levelet küld. Az én vélekedésem az, hogy talám nem kellene ezen tsekély gyűjteménynek ki adásával sietni, hanem tovább igyekezni, hogy annyi, és olyan Diplomákat egybe szedhessünk, mellyek a Székely Nemzetnek minden idő szakaszokban volt Statisticáját, a fő pontokra nézve, magokban foglalják. Az ilyen gyűjteményt sem lehetne még, Székely Nemzet Diplomatica Historiájának, hanem csak az ahoz való készülletnek nevezni: ezt a fényes titulust akkorrá halasztván, mikor az össze szedett elegendő Diplomáknak hoszszú vizsgálásából egy Erdélyi Gibbon valóságos Diplomatica Historiát fog irni.

Az Oláhokról irtt könyvetskének ditsérete ósztónul fog szolgálni hasonló igyekezetimben. A Méltóságos Urnak, észrevételeire, mellyeket szivesen vettem és közönek, feletim ezek: 1. oly kitsiny és futó munka eleibe Historia Litterariát irni talám nem is méltó. 2. Ha az Oláhok Instantiájának emlegetése, s az arra való sűrű tzélozgatások ki hagyattatnak, az egész munkának nem tsak színe, hanem tsonytya, és vejeje is oda leszsz. De valyon szükséges é az a ki hagyás? Igaz hogy vetélkedő hangon vagyon irva a munka, de talám nem Schlözeresen, nem sértőleg. Az is igaz, hogy a Nemzeteknek egymás között való tzivodása veszedelmes: de a fundamentomos, és sértegetés nélkül való ellenmondás, vagy is a mérséklett vetélkedés épen szeglet köve akármí nagy társaság boldogságának. Jaj annak a Hazának, mellyben nintsenek vetélkedő felekezetek. 3. Ha a 14^{dik} Százból való Diplomát, melly a Nagy Vár[ajd] tájéki pogány oláhokról szöll; meg olvashatom, reménylem, könnyű leszzen az ellenvetésre a felelet. 4. Tudva vagyon, hogy mindaz új Romai vagy is Constantzinápolyi, mind az ó Romai Császárok, nem tsak adót fizettek, hanem ajándékul külömbféle nagy és sok kintseket is gyakran küldöttek, a győzedelmes Hunnusoknak, Gepidáknak, Avaréseknek, kik 4.5.6.7.8^{dik} században Erdélyt birták, úgy hogy másánként hordattatnék ide a Romai arany, és egyéb kints: ide kell gondolni a Romai Birodalom számos gazdag Városainak ki rablásait, mellyek mind a két Romának majd kő falaiig terjedtek. Ezekből meg lehet érteni, miért találatnak Hazánkban, Aureliusnál későbbi Császároknak monétái, kik bizonyosan Erdélynek nem Urai, hanem adózó Jobbággyai voltak. 5. Jól vette észre a Méltóságos Ur, hogy nem tsak Thinemann, de Sulzer, és Stritter sem volt kezemnél mikor irtam. Ezekről mindazonáltal nem mondom, hogy ók az oláhokat Bolgár eredetűeknek tartják; hanem hogy azoknak Romai eredeteket tagadják. Szegény Könyv-Tárunk, és a munkára lopogatott kevés órák nem engedték, hogy minden mondásaimnak bizonyítására az eredeti munkákat meg olvashatnám. Számos citatioimat tsak későbbi hiteles Írók után tettem, de nem a tetemes állatásokban. Egynéhány Jóbarátimnak kedvéért, rövid idő alatt, és sebesen irtam, a mint ezt a minden

⁸ Bolla Márton (1751–1831) 1784-től a kolozsvári katolikus líceum tanára, majd igazgatója.

⁹ gr. Batthyani [Batthyany] Ignác (1741–1898. november 17.) Erdély katolikus püspöke.

¹⁰ Mártonffi József (1746–1815) 1793-tól címzetes, 1799. március 14-től tényleges katolikus püspök.

¹¹ Szatmári Pap Mihály (1732–1812) a kolozsvári református teológia professzora.

tzikornya és mesterség nélkül való, sőt majd gondatlanul folyó s tilus világosan meg mutatja. De sok is erről már a szószaporítás.

Alázatos köszönetem mellett viszszá küldöm a Székely Nemzet petsétye példáját, és a Diplomaticáról való Gondolatot. Küldöm: 1. Stritter munkájának két Részét három darabban; 2. Az Anekdotáknak Indexét, melyből a 7.9. és 24.^{dik} szám alatt meg jegyzett részeket ki irattatni, és magának meg küldtetetni kívánja Püspök Battyáni Ó Excellentiája. 3^{or} Mélt[óságos] Püspök Mártonffinak bé petsételt Levélét.

Méltóságos Secretarius Cserei Farkas¹² Ur most nem irhat sok foglalatossági miatt. Tiszteletes Szatmári Professor sem ir, épen abból az okból, véghetetlen sok ennek a tudós Urnak foglalatossága.

Magamat ajánlom, s maradok
Kolosvártt 18. Februárii 1798.

alázatos szolgálja
P[ater] Bolla

Aranka jegyzete:

Válaszoltam 18. Marty 798.

6.

Alvinczy (József?)¹³ levele Arankához és a társasághoz

Érdemes Társaság!

Az Érdemes Társaságnak Rendes Titoknokja nemes Aranka György Ur által hozzám botsátott irásból, és ehez kaptolt Jelentő levélből különös örömmel meg-értvén az érdemes Társaságnak a Magyar nyelv ki-pallérozására, s gyarapítására tzeelőző ditséretes és hasznos igyekezetét, mellyel mind nemes Házának dísztét öregbiteni, mind nemzetünknek, és az ő maradékinak hasznát eszközölni kívánja, részemről is szívesen ajánlok ezen tzeólnak elő mozdítására esztendőnként tiz n. forintokat, mellyeket e folyó Esztendőre azonnal által fogom küldeni, mihelyest ennek általvételének leg jobb és bizonyosbb módját az Érdemes Társaságtól meg érthetem.

Tessék az Érdemes Társaságnak ez igaz hazafiai szívből ajánlott sommátskát addigis jo neven venni, méglen a jelenvaló mostohálkodó körülállásoknak jobbra fordulása után bővebb segedelemmel szolgálhatandók, a ki egyébb aránt illend tisztelettel maradok

Budán Böjt elő Havának 27^{dikén} 1798^{dik} Esztendőben.

Az Érdemes Társaságnak kész köteles Szolgálja

B[áró] Alvinczy

7.

Német László¹⁴ levele Aranka Györgyhöz és a társasághoz

Nagy Méltóságú Gróf
és Elölülő Ur

Tekintetes és Tiszteletes Tudós Társ Urak

Még 1794dikbenn Rábakovátsin vettem illendő köszönettel a' N[emes] Társaságnak meghívó levelét; mellyet mindjárt akkor küldött felelettemmel el is fogadtam 's az ólta ezen megbetsültetésemmel kétszer

¹² Cserei Farkas, nagyajtai (1773–1842) császári, királyi kamarás, botanikus.

¹³ Alvinczy József (1735–1810) katonai kormányzó.

¹⁴ Német László (1770–1806) a győri evang. gimnázium igazgatója.

a' közönség előtt is meg mertem ditsekedni; melly munkáimból Szendrei Weres David¹⁵ Barátom Uram által mindenkor egy egy nyomtatványt a' T[isztelet] N[emes] Társaságnak bé is mutathattam. Egy darab időtől fogva közöskolai Hivatalban lévén foglalatos, 's egyéb környül állások által akadályoztatván meg, a' közönség előtt újabb munkákkal meg nem jelenhettem. Kötelességemnek esmérém a' T[ekintetes] N[emes] Társaságot az eránt tudositani; hogy eddig is az öszve szövetekezésben feltett tzelunknak közéletésében munkálkodtam. Különösen szorgalmatoskodtam a' nem sokára talám közönségessen is megjelenhető folytatásán Schlötzer Urnak általam (készület) fordított kis munkájának, 's az Europai nevezetesebb országok leírásának, és Robertson History of America-nak fordításában; valamint a' rövid nap alatt sajo alá adandó oskolai magyar utmutató könyveimnek elkészítésében is. A'mit ezen kívül Litteraturánkra nézve tettem aprolék készületek voltak némelly jövendőben kidolgozandó munkákra 's ezen tsekély fordítás, mellyet Crome munkájából, melly v. der Grösse und Bevölkerung der Europischen Reiche, Lipsiában. 1791. 8. (adott) jött ki. Mind a' tárgynak tudományos voltára, mind az öszvegyűjtögetésre nézve leghelyesebbnek találtam az olly Tudós férfiaknak kezekbe szolgáltatni, a'kik azt a' tárgyhoz képest illendő munkává formálhatják.

Méltotassék a' T[ekintetes] N[emes] Társaság ezt a tsekélységet is méltó tiszteletemnek jele gyanánt venni a'ki vagyok a'

Méltóságos Gróf Elölülő

Tekintetes Tudós és Tiszteletes Tag Uraknak

alázatos Szolgálok
Német László

Győrött. Máj. 4 dikén 1798.

Külső címzés.

Megjegyzés kívül:

Cromé fordítása

Nb. ez Prof. Borosnyai Uramra vár

1. A Magyar Országí Erdélyi mappákat illető részit kiváltképpen, meg nézni

2. Illusztrálni

8.

Mátyási József¹⁶ levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Királyi Tanácsos Ur!

Azon Nagyságod előtt is reménységem szerént esmeretes Magyar poétai Munkának, mellyet 1794^{ik} Esztendőben *semminél több valami* nevezet alatt ki botsátottam, második darabját, e következendő név alatt: *Mátyási Josef verseinek folytatása*, ha Isten éltet, szándékozom három vagy négy hetek mulva sajo alá botsátani. Már mind utolso pallérozásával mind meg vizsgáltságával annyira készen vagyok, hogy tsak holmi aprolékos fogyatkozások és a praenumeratiok várása késleltetnek a hozzá kezdítésben. A többek között egy ez is, hogy ebben a jegyzések közzé be kellene iktathatni annak a márványkövön lévő emlékeztető metszésnek is, melly Kolosvárt egy ház oldalában Botskai István Fejedelemtől vagyon. Azt ugyan nékem már egy jo Barátom meg küldötte, sőt itt a Pesti Királyi Universitas Könyves Házában is fel találtam de mind a kettő olly hibás, hogy hanemha tökéletesebb párra tehetek szert, inkább hajlok a ki hagyásra mint bé nyomtatásra. Ezen tzelnek jo moddal lehető elérésére már egyéb utat modot nem találhatván, bátorkodtam Nagyságodat, mint a Magyar Literaturának ritka buzgoságú és gondosságu elől mozdítóját meg keresni, s alázatossan kérni, hogy a fellebb említett márványkői emlékeztető írást nékem a maga valóságos mivoltában méltotasson vellek korán meg küldeni. Melly nem annyira maga-

¹⁵ Szendrei Weres David református lelkész Gálfalván. Egyik ismert írása: *A statisztika tárgyának és tanítási módjának megismeretetésére vezető utmutatás*. Bécs, 1797.

¹⁶ Mátyási József (1783–1849) ügyvéd, költő.

mat mint a publicumot tárgyzazo kérésnek meg halgatásában mutató kegyességét annak idejében voltaképpen meg hálálni el nem mulatom, meg különböztetett tisztelettel maradván Nagyságodnak

Pesth, d 12^a Maii

alázatos Szolgája
Mátyási Josef m.k.

Aranka írása:

Kéri a Bocskai Házann valo verseket. Válaszoltam 2 Juny. A verseket nem kaptam meg, a Kolosvári-aknál végire menni, vagy irni Kolosvárra.

9.

Perlaki Dávid¹⁷levele Aranka Györgyhöz és a társasághoz

Az Erdéli

Magyar-Tudós- Társasághoz

Anyai-Nyelvünknek ékes Ragyogványi A' Böls-Apollónak kedves Tanítványi! Tinektek meszszünen hiv-szívünk áldozik A' midön javunkra elmétek dolgozik.

Tisztelettel vettük Munkátok 'sengéjét, Mint Nagy-elméteknek ékes szüleményét;

Hajdan Gyűjteményünk e' Tárgy't eszközlette 's törekedésinket Veletek közlette;

Annak enyésztevel ragyogjon már végig Nevetek, mig felhat a' szép Magyar Égig!

Ezzel, ha nyerheti Drága kedveteket

Egyy hiv-tisztelőtek, áldja Neveteket

N[emes] Dömölkön.N.Vág-Vármegyében
1798. d[ie] 21. Maji.

Perlaki Dávid

a' Nemes-Dömölki Evangélikus Gyülekezetnek Egy-Ház
Tanítója, és a' Duna-Melleyki Aug. Confess. lévő
Ekk[lésia]nak Superintendesi Vicariussa.

Kívül:

Válaszoltam 11.Sep[tember]

Perlaki

ENYEDI SÁNDOR

Adalékok az Egri Katolikus Legényegylet könyvtárának történetéhez (1860–1914). 1860. szeptember 8-án Eger iparostanoncainak és segédeinek művelődését, oktatását, szórakozását, vallásos nevelését szemmel tartó egri papok és polgárok Tóth István nyomdász kezdeményezésére megalakították a helyi Katolikus Legényegyletet. Az egylet vezetősége a tagság műveltségének gyarapítása érdekében már az alapítás évében könyvtárat hozott létre.

A könyvtár alapját különböző adományok vetették meg. 1860. szeptember 8-ig 17 adományozó 93 kötet könyvet adott a Legényegyletnek.¹ 1860. szeptember 9-től 1861. szeptember 8-ig 8 fő adományozó 72

¹⁷ Perlaki Dávid (1780–1812) evangélikus tanító, püspöki titkár.

¹ *Felhasznált irodalom:* 1. CSEH János: *Az Egri Katolikus Legényegylet ismertetése, melyet ünnepélyes megnyitása alkalmával 1860-dik év sept. 8-án az Egri Érseki Lyceum disztermében jelen volt hallgatóság előtt felolvasott Cseh János egyleti alelnök.* Eger, Nyomatott az Érseki Lyceumi Könyvnyomdában, 1861. – 2. CSEH János: *Az Egri Katolikus Legényegylet működése, 1860-dik év szeptember 8-án tartott ünnepélyes megnyitásától 1861-ik év végéig.* Az Egylet nagylelkű pártfogóinak, egyházi főmegyénk érdemteljes papságának és Eger város iparüző polgárainak tisztelettel ajánlja Cseh János egyleti alelnök. Eger, Nyomatott az Érseki Lyceum Könyvnyomdájában, 1862. – 3. MINDSZENTY Gedeon: *Az ipar vallás-erkölcsei*

db könyvet juttatott.² 1861. szeptember 9-től 1862. június 30-ig 13 személy 58 db könyvet adományozott az egyletnek³. Ezenkívül Gerster Károly pesti építész nagy mennyiségű rajzi segédkönyvet adományozott⁴.

Az egylet az adományokon kívül könyveket is vásárolt. Erre a célra 1861. szeptember 9. és 1862. június 30. között 14 Ft 41 krajcárt fizettek ki, és a Legényegyletnek 28 Ft 41 krajcár tartozása volt.⁵

A megrongálódott borítójú könyveket újrakötették. Ezért 1861. szeptember 9-től 1862. június 30-ig 10 forintot fizettek ki, s akkor tartoztak még 34 Ft 35 krajcárral⁶. Kemény Ferenc egyleti tag 21 db⁷, Farkas Ignác egyleti tag pedig 2 db könyvet kötött be⁸. Az 1862. június 30-i állapot szerint a könyvtárban 217 db magyar és 11 db német nyelvű oktatási, szépirodalmi, mulattató könyv, valamint 33 darab ima- és 8 darab „vezérkönyv” volt.⁹

A könyvtár a későbbiekben adományok és vásárlások útján tovább gyarapodott. Például 1872-ben a gyarapodás 87 könyv volt, ebből 79 kötetet vettek, 8 db könyv pedig adomány volt¹⁰. 1876-ban a könyvtárat mintegy 60 művel gyarapították. Ez úgy vált lehetővé, „hogy Szolcsányi könyvkereskedő Úr késznek nyilatkozott a tőle szerzett könyvek árának az egylet pénzügyviszonya szerint leendő törlesztésre”¹¹. 1883-ban már 370 kötetet tartottak nyilván¹².

Az ezt követő években az adakozás megállott. Ezzel magyarázható, hogy 1912-ben csak 364 kötet könyv volt a gyűjteményben¹³. A következő év május 26-i választmányi ülésén az¹⁴ „elnök jelenti, hogy az egylet könyvtára gyarapítására Gárdonyi műveit megrendeltette.” Az 1913-as évről készített jelentésből

hazafiai szempontból. Egyházi beszéd, melyet az Egri Katolikus Legényegylet zászló-főlszentelése és ünnepélyes megnyitása alkalmával az egri főegyházban szeptember 8-án 1860. mondott Mindszenty Gedeon, főegyházi hitszónok s képezdei igazgató-tanár. Egerben, Nyomatott az Érseki-Lyceumi Könyvnyomdában, 1860. — 4. RÓVÓ Lajos: *Az Egri Katolikus Legényegylet első ötven éve. (1860–1910)*. Eger, Kiadja az Ünneplő Egyesület, 1910. — MINDSZENTY: *i. m.* 16–17. — Adományozók és adományok: Zsendovics József érseki levéltáros és iktató 21 db, Bucher József 3 db, Bukovinszky József egyleti tag 1 db, Cseh János alelnök 2 db, Derszib Rudolf igazgató tanár 5 db, Eisenhut Ferenc tiszti dékán 1 db, Eisenhut Ferenc VI. osztályos tanuló 2 db, Füzesy Lajos egyleti tag 3 db, Hankovszky Ignác egyleti tag 2 db, Kocsmár Balázs egyleti tag 2 db, Medveczky Zsigmond II. osztályos tanuló 6 db, Pánthi Endre kanonok 10 db, Perger György egyleti tag 1 db, Polderman József egyleti tag 4 db, Tóth István titkár 2 db, Urschitz Jakab (Pest) 11 db, Pesti Legényegylet 12 db.

² CSEH, 20. — Adományozók és adományok: Lengyel Miklós kanonok 21 db, Szele Gábor érseki titkár 12 db, Baráth János egyleti tag 1 db, Izsépy Béla egyleti tag 1 db, Nyilas Antal egri polgár 21 db, Plank Gyula és Plank Antal 12 db, az Irgalmasrend priorja 4 db.

³ CSEH, 1862. 52. — Adományozók és adományok: Ihász Gábor fiunveldei igazgató 1 db, Mindszenty Gedeon főegyházmegyei hitszónok, 10 db, Barchetti Adolf kereskedősegéd (Pest) 3 db, Brayer István egyleti tag 1 db, Császár György szabómester, polgári vednök 4 db, Jentsch Gottlieb könyvkereskedő 4 db, Nyilas Antal kereskedő 14 db, Pollák Károly üvegesmester 1 db, Rózsaági Antal író (Pest) 3 db, Tilger Ede órás (Pest), az egri Legényegylet volt könyvtárosa 2 db, Tóth István egyleti titkár 3 db, Urschitz Jakab (Pest), a Magyar Tudományos Akadémia könyvnyomdája műszaki vezetője 12 db, Violet Ottó könyvkereskedő és egyleti számtanár 2 db.

⁴ CSEH: *i. m.* 1862. 52.

⁵ CSEH: *i. m.* 1862. 51.

⁶ Uo.

⁷ CSEH: *i. m.* 1861. 20.

⁸ CSEH: *i. m.* 1862. 52.

⁹ Uo.

¹⁰ Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923*. Az 1872. december 8-i közgyűlés jegyzőkönyve.

¹¹ Uo. 218. Az 1877. január 21-i vednöki közgyűlés jegyzőkönyve.

¹² RÓVÓ: *i. m.* 38.

¹³ SIPOS Istvánné: *Adalékok Eger könyvtáriügyének történetéhez*. 1968. (kézirat)

¹⁴ Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923*. 247. Az 1913. május 26-i választmányi ülés jegyzőkönyve.

megtudhatjuk a következőket:¹⁵ „Könyvtárunk az elmúlt évben is gyarapodott, részint vétel útján, részint nagyságos Pleiffer Albin káptalani főszámvevő ur adományaiából.”

A könyvek mellett különféle folyóiratokat és újságokat is beszereztek. 1860-ban Zsendovics József a Legényegyletnek ajándékozta a Családi Lap egy évfolyamát¹⁶.

1862 júniusában a könyvtárnak négyféle magyar és kétféle német hírlap járt. A Katolikus Néplapot és a Kath. Christ. német lapot, a Szent István Társulat adta, az Egri Postát az egri Lyceumi Nyomda adományozta. Az Idők Tanuját, a Bolond Miskát, a bécsi Sonntagsblattot (Katolikus Legényegyleti Közlöny) pedig előfizették¹⁷.

1867-ben előfizettek a Katolikus Néplapra, az Idők Tanujára. Az Eger című lapot a kiadóhivatal térítés nélkül küldte meg, Tóth István szintén térítésmentesen juttatta az egyletnek az általa szerkesztett, Gutenberg című nyomdász szaklapot. Feltehetően kiadói küldték meg az egyletnek a Szeged, a Szegedi Híradó, a Hortobágy, a Kalauz, a Felvidéki Lap-, a Borsod, valamint a Zala című lapokat, valamint a Somogyi Közlönyt¹⁸.

1876-ban a Katolikus Néplapot, a Magyarország, a Nagyvilág című lapokat Szele Gábor kanonok adományából rendelték meg. Térítésmentesen kapták az Eger, a Népújság című lapokat, úgyszintén az Ipar lapot és az Országos Iparegyletűlet közlönyét¹⁹.

1877-re Szele Gábor szintén saját költségére rendelte meg a Katolikus Néplapot, a Magyarországot és a Nagyvilágot. Térítésmentesen kapták az Eger és a Népújság című lapokat²⁰.

A könyvek kölcsönzését társadalmi könyvtárosok bonyolították. A Legényegylet alapítása után közvetlenül Polderman Ignác csizmadia és Smid Antal cipész lett a két könyvtáros²¹.

Őket Vendéghegyi Géza könyvkötő követte.²² 1861. szeptember 9. után Baráth János nőiszabó, Szőlősy Imre borbély, valamint Tilger Ede óras voltak a könyvtárosok²³. Az 1867. június 2-i közgyűlésen Szombathelyi Sándort választották meg könyvtárosnak²⁴.

A későbbi években a könyvtárosok nevét csak nagyon hiányosan tudjuk. 1895-ben például Herczeg József volt a könyvtáros²⁵. 1911–12-ben Eischman János, Hering János, Meilinger Ödön²⁶. 1913-ban Bodó Lajos és Inancsik János²⁷, 1918-ban Fekr István²⁸, 1919-ben Mezei Jenő volt a könyvtáros²⁹.

A könyvek, folyóiratok és napilapok olvasói részére az 1872. január 14-i közgyűlési határozat alapján olvasó- és tanulószobát jelöltek ki³⁰.

A kölcsönzési forgalomról csak egy adatunk maradt. Az 1911. október 1-i választmányi ülés jegyzőkönyvében erre vonatkozóan az alábbiakat olvashatjuk³¹:

„Mínt hogy a könyvtáros jelentéséből az is kiviláglott, hogy az ifjuság a könyvtárt nemigen dicséretes buzgalommal használja, mert a könyvtár használati biztosításáért 2 Koronát vonakodnak befizetni, kimondja a választmány, hogy ezt a könyvtár használatára vonatkozó határozatát felfüggeszti, a tagok

15 Uo. 279. Az 1914. január 18-i közgyűlés jegyzőkönyve.

16 CSEH: i. m. 1861. 20.

17 CSEH: i. m. 1862. 52.

18 Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923.* 41–42. Az 1867. március 10-i védnöki közgyűlés jegyzőkönyve.

19 Uo. 214. Az 1876. január 16-i védnöki közgyűlés jegyzőkönyve.

20 Uo. 218. Az 1877. január 21-i védnöki közgyűlés jegyzőkönyve.

21 MINDSZENTY: i. m. 17.

22 CSEH: i. m. 1861. 21.

23 CSEH: i. m. 1862. 52.

24 Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923.* 66–67. Az 1867. június 2-i közgyűlés jegyzőkönyve.

25 Egri Újság 1895. jan. 15.

26 Heves Megyei Levéltár. *Az Egri Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1860–1923.* Az 1912. január 11-i közgyűlés és a június 12-i választmányi ülés jegyzőkönyve.

27 Uo. Az 1913. február 3-i közgyűlés jegyzőkönyve.

28 Uo. Az 1918. november 17-i ifjusági közgyűlés jegyzőkönyve.

29 Uo. Az 1919. március 23-i közgyűlés jegyzőkönyve.

30 Uo. 176. Az 1872. január 14-i közgyűlés jegyzőkönyve.

31 Uo. 237–238. Az 1911. október 1-i választmányi ülés jegyzőkönyve.

jövőben biztosíték nélkül vehetnek ki könyvet a könyvtárból, de egy hét elmultával tartoznak azt visszaszolgáltatni. Abban az esetben, ha egy hét elmultával se szolgáltatják be a kivitt műveket, mind szigorubb bírság alá esnek az illetők, végül elhatározza a választmány, hogy a könyvtár jegyzékét sokszorosítottatja és a tagok között árulítani fogja." A könyvjegyzék elkészítéséről nem vallanak a források.

A Legényegylet könyvtárára vonatkozó hiányosan fennmaradt adatok, úgy hisszük, nemcsak a hazai katolikus legényegyleti mozgalom történetének jobb megismerését teszik lehetővé, hanem adaléku szolgálhatnak a dualizmus kori magyar könyvtártörténethez is.

SZECSKÓ KÁROLY

Rómer Flóris javaslata az MTA Kézirattárába került okmánygyűjtemények szakszerű tárolására. Az 1860-as években megnőtt az Akadémia népszerűsége és ezzel együtt könyvtárának forgalma.¹ 1864-ben – Dessewffy Emil elnök folyamodására – 15 ezer forint országos segílyt kapott abból a célból, hogy könyvtárát nyilvánossá fejlessze.² Erre a következő évben nyílt lehetőség, amikor az újonnan felépült székházban az akkor kb. 60 000 kötetet kitevő könyvtár korszerű elhelyezést nyert. Sor került a könyvtári szabályzat kidolgozására és a Könyvtári Bizottság felállítására is.³ Az „oklevél- és kéziratár”, továbbá az akadémiai érem-tár” öre Rómer Flóris volt, akit 1861-ben – Hunfalvy Pál javaslatára – hívtak meg Pannonhalmáról erre a tisztségre.⁴ Rá hárult a Kézirattár szakszerű felállításának gondja. Ide tartozott a családi adományozások folytán tetemesen gyarapodó oklevélgyűjtemény is.

Valaki bizonyára kifogásolta a Rómer által kidolgozott rendszert, mert a Könyvtári Bizottság elnöke kérdést intézett ez ügyben az Akadémiához, mire az három tagból álló bizottságot bízott meg a dolog kivizsgálásával és véleményezésével. Írásbeli jelentésük szerencsére megmaradt.

Tisztelt Akadémia!

1869-dik év Máj. 24-én tartott kisgyűlésen Toldy Ferenc r. tag azon kérdést intézvén az Akadémiához: „ha az egyesek által nagylelkűen felajánlott okmánygyűjtemények a kéziratárban együtt maradjanak-e? vagy keletkezésük ideje szerint, az okmánygyűjtemény sorozatában századonként helyeztessenek-e el?” egyszersmind indítványozá, hogy ez ügyben egy bizottság, véleményadás végett neveztessek ki.” Méltóztatott alulírottakat véleményezés végett kiküldeni, kik az akadémiai kéziratár örétől az eddigi eljárást tudakolván, értesültünk:

1-ször, hogy az egyes, vagy semmi összefüggő egészet nem tevő számosabb okmányokat nyelv szerint, keletkezésük idejét vevén tekintetbe, negyed- vagy félszázados csomagokban egyes tokokba raká;

2-szor, a nagyobb, főleg egyes családok birtokát illető, vagy bizonyos korszakhoz tartozó gyűjteményeket eddig együtt hagya, de ezeket is *évszám szerint elrendezvén*, külön külön, az ajándékozó nevével ellátott tárczába teszi.

Ámbár megengedjük: hogy könyvtárakban az ajándékozott egyes, úgy sem összetartozó részletekből álló gyűjteményeknek, külön őrzése nem helyeselhető, a kéziratárakban mégis czélszerűnek véljük, ha az összetartozó okiratok könnyebb áttekintés és tanulmányozás végett együtt maradnak, sőt igen nagy bajnak tartanók, ha az egy családot, egy megyét vagy járást, egyes birtokot közelebb illető okmányok szétszakítatván, csupán csak epigraphikai vagy egyéb diplomatikai tekintetből más egészen különböző érdekű irományok közé soroztatnának.

Ezen okból és mivel az eddigi eljárás szerint a nagylelkű ajándékozók szándékának is elég tétetik, de az okmányokat külsejük miatt tanulmányozni kívánóknak is a tokokban tartott, és kor szerint rendezett

¹ FRÁTER Jánosné: *Az MTA Könyvtári Bizottságának iratai 1866–1949*. Bp. 1988. 5.

² MTAK RAL Kisgy. Jk. 1864. március 14., in K 1432. – Dessewffy Emil ezt írta 1865. novemberében Hunfalvy Pál főkönyvtárnoknak: „Igen kívánatos, hogy a könyvtárt a közönség használatára új év után megnyithassuk. Tartozunk is vele, az országos pénztárból segílyt olyan indokból kapván, hogy könyvtárunk a közönség által fog használtatni.” MTAK Kézirattár, Ms 4746/65.

³ FRÁTER Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia Állandó Bizottságai 1854–1949*. Bp. 1974. 17–31.

⁴ Aláíratlan levélfogalmazvány a pannonhalmi főapátnak Rómer Flóris „elbocsáttatása” tárgyában. MTAK Kézirattár RAL 770:19/1861. – Hunfalvy Pál ajánlása: MTAK Kézirattár RAL 439/1861.

okiratok által úgy is alkalom nyílik, a kiküldött, alulírt tagok tanácsosabbnak, s helyesebbnek vélik, ha még más döntőbb okok elő nem fordulnak, az eddigi kéziratári szokás fentartatik.
Pesten 1869. Jún. 4^{én}

Wenzel Gusztáv
a m. tud. akadémia rendes tagja.
Szalay Ágoston
a m. tud. akadémia I. tagja.
Rómer Flóris
a m. tud. Akadémia Kézirattár óra

A jelentés⁵ végig Rómer Flóris kézírása, csak Wenzel Gusztáv és Szalay Ágoston aláírása számára hagyott ki helyet Rómer. A kiküldött bizottság tehát mindenben jóváhagyta a Kézirattár órének elképzelését.

KÓHEGYI MIHÁLY

A Magyar Múza (1943–1944). „A Magyar Múzsáról sehol egy sort sem olvashatsz” – írta Gedényi Mihály, a Magyar Múza egyik szerkesztője 1980. január 12-én Danyi József irodalompartoló útmérőnek. S így folytatja: „Talán egy kivétel van: Lakatos Éva, aki a Krúdy bibliográfiámhoz sok új adattal szolgált. Magyar irodalmi folyóiratok címen feldolgozta a magyar folyóiratokat és így az M-betűs kötetben megemlékezik lapunkról és felsorolja a prominensebb szerzőket is. Pedig itt jelent meg először több, később naggyá lett író és költő, pl: Urbán Ernő (akkor még kiugrott róm. kath. kispap, később, politizáló neves író), Mándy Iván, Örvös Lajos, Szombathy Viktor (aki a visszatért Felvidékről jött át), Dékány Kálmán, Bíró András, akkor alanyi költő, most a Kutya c. lap főszerkesztője, és sokan még. . .”

A Magyar Múza 1943. február 1-jén jelent meg először, 1943-ban kilencszer, majd 1944-ben ugyan-csak kilenc számban, összesen tehát tizennyolcszor. A világháborús időszakban fontos művelődésügyi feladata volt: ha nem is elsőosztályú, de jó és elgondolkodtató olvasnivalóval látta el főképpen a kisvárosi és falusi értelmiséget és kispolgárságot. 1943-ban a sajtó programatikusan szovjetellenes, az 1942. március 15-én kiadott „Szigorúan bizalmas” utasítás világosan kimondja, hogy „semmiképp se engedjünk teret a sajtóban a nemzeti, keresztény, jobboldali iránytól és a szövetségi kötelezettségeinktől való leghalványabb, legcsekélyebb eltérésnek sem”. A sajtóban viszont – legalább így utólag – világosan felismerhető kettősségre bukkanunk. Egyrészt németbarát frázisok, émylyítően hízelgő cikkek, tárcák, kritikák (pl. az UFA filmek mértéken felüli dicsőítése) jelennek meg, másrészt kétértelműen megfogalmazott németellenes manipulációkkal, az angolokkal nagyon óvatosan rokonszenvező megnyilvánulásokkal találkozhatunk. Mindig szem előtt kellett tartani azt, hogy az adott körülmények között a németek ügynökeik és besúgóik által tudomást szerezhetnek minden betűről. A németek gyanakvóak voltak, az ügyes frázisok nem tudták gyanakvásukat eloszlatni.

A németeket tehát meg kellett nyugtatni a szövetségi hűség felől, ugyanakkor pedig igyekeztek kiérdemelni azok jóindulatát, akik esetleg a jövőben ítélkezni fognak. A cenzúrabizottság működése 1939-től 1944-ig érzékeny műszerhez hasonlóan, napról napra pontosan tükrözte az országban uralkodó folyamatokat. A bizottság tagjai a Miniszterelnökség, a Külügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, a vezérkar és egyes gazdasági tárcák (pénzügyi, iparügyi, közellátási) megbízottaitól kerültek ki. A Miniszterelnökség sajtóosztálya érvényesítette a kormány általános politikájának szempontjait. A Külügyminisztérium sajtóosztálya a külpolitikaiakat, a HM cenzorai a katonai előírásokat.

A kormány nem akart áttérni a nyílt, totális fasizmusra. De még a legmérsékeltabb konzervatív politikusok, mint például a közismerten angolbarát hírében álló Ulllein–Reviczky, élénken tiltakoztak az ellen, hogy együttműködnének, vagy akár csak rokonszenveznének a baloldaliakkal, vagy esetleg szövetségest látnának bennük. A nemzeti keresztény irányzat hivatalos vezetői elvileg álltak szemben a demokrácia minden változatával. A sajtópolitika irányítói éppen ezért szükség esetén lelkiismeretfurdalás nélkül, cinikusan áldozták fel a még meglévő baloldali sajtót vagy a baloldali lapok munkatársait.¹

⁵ MTA Kézirattár, RAL 24/1869.

¹ Adatok: *Nem engedélyezem* Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1975. – *A cenzúrabizottság dossziéjából*. Összeállította és sajtó alá rendezte MÁRKUS László, SZINAI Miklós, VÁSÁRHELYI Miklós.

A Magyar Múza folyóiratot az ugyancsak Magyar Múza nevű irodalmi társaság indította. A Társaság író tagjai közül többen lettek később a folyóirat munkatársai. Az irodalmi társaság Budapesten is, de főleg vidéken több ízben tartott műsoros esteket, koncerteket, amelyeken az írók maguk olvasták fel novelláikat vagy regényrészletüket, a verseket és zeneszámokat pedig élővonalbeli művészek adták elő.²

A folyóirat első felelős szerkesztője Kozocsa Sándor, a felelős kiadó Leiszen László volt. A lapot a Nemzetvédelmi Propaganda Minisztérium finanszírozta, ennek élén Antal István miniszter állott. A szerkesztő Eszterhás ugyancsak a Nemzetvédelmi Propaganda Minisztériumban dolgozott, ő szerezte meg a lap előállításának a költségeit. A Magyar Múzsát a Rádió Sándor-utcai nyomdájában készítették.³

Eszterhás két munkatársa Ambrózy Ágoston és Gedényi Mihály. Előbbi leginkább a versekkel, utóbbi pedig a prózával, illusztrációkkal és az aktuális művészetpolitikai rovattal foglalkozott, de a lapot hárman együttesen szerkesztették.

Ambrózy⁴ és Gedényi⁵ neve nem szerepelhetett a szerkesztők között, mert ez összeférhetetlen lett volna akkori miniszteriális voltukkal. Ambrózy a Nemzetvédelmi Propaganda Minisztériumban dolgo-

² Példának egy program: A Magyar Múza Irodalmi Társaság 1943. október 26-án este fél nyolc órakor kezdődő irodalmi estje a Magyar Sajtó Házában (Andrássy-út 101.)

Műsor

1. KOZOCSA SÁNDOR egyetemi magántanár bevezetője a Magyar Múza Irodalmi Társaságról.
2. SZABÓ SÁNDOR, a Nemzeti Színház tagja URBÁN ERNŐ Esti tünődés és Öreganyám Buza Magda című versét szavalja.
3. KORÉH FERENC Karácsony a Strada Arcadului-ban című novelláját olvassa fel.
4. LEHOTAI ÁRPÁD, a Nemzeti Színház tagja AMBRÓZY ÁGOSTON: A napló, Mi ketten és KOMJÁTHY ALADÁR: Egy ligeti padon és Tavasz sebekkel című verseit szavalja.
5. ISTÓKOVITS KÁLMÁN Műteremben című felolvasása.
6. BISZTRICZKY TIBOR hegedűművész, az Orsz. Magyar Királyi Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tanára hegedül:
 - a) Hubay Jenő: Preghiera
 - b) Paganini: Rondo brillante
 - c) Wignanski: Scherzo tarantella
 Zongorán kísér: DAMKÓ ALADÁR.

szünet

7. GEDÉNYI MIHÁLY Pesti ének című készülő regényéből olvas fel.
8. LÁNCZY MARGIT, a Nemzeti Színház tagja AMBRÓZY ÁGOSTON Eső után című versét szavalja.
9. TAMÁS MIHÁLY A végrehajtó esete című elbeszélését olvassa fel.
10. ESZTERHÁS ISTVÁN a Magyar Múza folyóiratról tart előadást.

Birtokunkban van még egy program a Magyar Múza Irodalmi Társaság egyik soproni irodalmi est-jéről. 1943. december 18-án tartották a Magyar Művelődés Házában, közreműködtek Eszterhás István, Ambrózy Ágoston, Gedényi Mihály, Kolozs Pál írók, Orsolya Erzsébet színművésznő, Bisztriczky Tibor hegedűművész.

³ Eszterhás István újpesti proletárcsaládból származott, a Magyar Múzsában publikált művein kívül a 40-es évek szociális problémáit hűen tükröző, jobboldali szemléletű regényei láttak napvilágot, mint a *Szegények szerelme*, *Három nap a pokolban*. Ismert és népszerű volt 3 kötetes történelmi regénye, a *Musztafa Karafa és az akasztófa*.

⁴ Ambrózy Ágoston finomtollú költő és prózaíró. 1938–1941 között a Színházi Magazint szerkesztette, 1941–1944 között a Vasárnapi Újság főszerkesztője volt. Ezután szabadúszó, főleg a Rádióknak dolgozik és muzsikuskoról szóló életrajzi regényeket ír (Schubert, Bizet, Schumann, Beethoven). 1939-ben Baumgarten-díjat kapott, több verskötetete és regénye jelent meg.

⁵ Gedényi Mihály (1908–1988) magyar–francia szakos tanár, bölcsező, államtudományi és néprajzi doktorátust szerzett. Az Országos Testnevelési Tanács előadója, részt vesz az 1936-os berlini olimpián. 1938–1944 között a Film-Színház-Irodalom munkatársa, 1941–1944 között az Irodalmi és Művészeti

zott – Eszterhás is ott, de ő külön felmentést kapott –, Gedényi pedig 1941-től 1944-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó Irodalmi és Művészeti Tanács főtitkára volt.

A lap tematikailag par excellence szépirodalmi, a közölt művek cselekményeinek színhelye főleg a magyar vidék, a kisváros, városvég, nyomortanya, falu, mező, legelő, tanya.

A novellák, kisregények, versek témája főképpen aktuális: a háború, a nyomor, az asszonyokra maradt mezőgazdasági munkák, földesúri kegyetlenkedések, úrhatnám szolgabírák, jegyzők, katonatisztek, a nyomor miatt elvetélni kényszerülő falusi anyák, a külvárosokban élő, éhező, pincében lakó proletárok, betörők, szövdnők.

De gyakori téma a kor ugyancsak aktuális problémája, a család vállalatvezető, sikkasztó bankvezér, a „fönn az ernyő, nincsen kas” állapotot mindenáron fenntartani igyekvő értelmiségi – akkori elnevezéssel „lateiner” – feleség.

A szépirodalmi témáknak legfőbb húsz százaléka történelmi, (szabadságharc, epizód egy-egy nagy muzsikusz életéből stb.), és csak kicsi hányada jelentéktelen, ún. társadalmi témájú, mely unatkozó úri-asszonyok sivár lelkivilágáról szól.

A folyóirat koncepciója, elve, programja kiderül Gedényi Mihály emlékezéséből.⁶

„... bárki bejöhethet az utcáról, ismeretlenül, névtelenül, kéziratával: ha tehetségesnek éreztük, vagy találtuk, (hármán, vagy hármunk közül egyikőnk), az írás megjelent. Ugyanez vonatkozott a képzőművészek rajzaira, vagy fiatal irodalomtudósok, művészettörténészek cikkeire.”

A Magyar Múzsza a korszaknak megfelelően „jobboldali” volt. Ezt azért tesszük idézőjelbe, mert ez csak látszat-jobboldaliság volt. A Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztérium élén álló Antal István miniszter csakugyan jobboldali volt, és a szerkesztők közül egyedül Eszterhás István „kompromittálta” magát, ezért kényszerült disszidálni, illetve kivándorolni, még az ötvenes években Amerikába.⁷ Minthogy a lapot a Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztérium finanszírozta, a szerkesztők a kötelező „vonalat” betartották, de mindvégig burkoltan németellenesek voltak.⁸

A fő ideológia az erős magyarságtudat volt. Ezt hirdették, vállalták versben, prózában, művészetpolitikai cikkekben.⁹ Ez az elmélet nem a Horthy-korszak hivatalos, irredenta nézete volt, hanem a becsületes, hazafias nevelésben részesült, magyar középosztály felfogása.

A zsidó és zsidó származású pályatársakat a szerkesztők – beleértve Eszterhás Istvánt is – az akkori numerus clausus törvények ellenére igyekeztek szóhoz juttatni. Nyílt titok, hogy pl. Mándy Iván és Ör-

Tanács főtitkára. 1947-ben a Magyar Olimpiai Bizottság igazgatója, az 1948-as londoni olimpián mint külügyi vezető vesz részt. 1956-ban a Magyar Vöröskereszt külügyi vezetője, 1966–1972 között az Országos Fordító Iroda francia fordítója. 14 regénye közül legfontosabbak a *Havvan forint* (1940.), *Üstökös a Bakonyban* (1942), *Pesti ének* (1943.). Számos novellát írt az Új Időkbe és más folyóiratokba.

⁶ Részlet Gedényinek Bíró András költőhöz írt leveléből (1984. márc. 4.): „Semmit sem azért tettem, hogy hálát várjak, [...] ha tudnád, hogy szobrászért, festőért, no és egy pár induló tollnokért mennyi mindent tettem, – beleértve az életmentést is – [...]”

⁷ Részlet Kovalovszky Miklós Gedényi Mihálynéhoz intézett leveléből (1888. nov. 30.): „[...] széles munkatársi gárdája volt a Magyar Múzsának, jórészt fiatalabb, nem élvonalbeli írók, s nem is szigorúan az akkor divatozó világnézeti alapon. A szerkesztők tehát toleránsak voltak, ami nemcsak dicséretes, de meglepő is, [...] Hivatalos háttere ellenére a kritikus évekből való példányokban szinte semmi nyomát nem látom a kornak vagy az akkori szélsőséges jelszavaknak, s ez szerkesztői józanságra, bölcsességre, tisztességre vall.”

⁸ Soós László (1988. dec. 2.): „A Társaságban a jobbkat akarták tömöríteni, a hitlerelleneseket, ez volt a lap koncepciója is. [...] Nem arra gondoltunk, hogy a demagógok helyet találjanak benne, hanem a jobb írók. Fiatal népi írókat is kívántunk magunk köré gyűjteni. Amikor arról volt szó, hogy lapot kellene indítani, a Kultuszminisztérium és Propagandaminisztérium támogatott. Antal István erősen jobboldali volt, ezt a jobboldaliságot használtuk ki.

⁹ „[...] tegyük félre a mesterségesen szított „urbánus”, „népi” és egyéb ellentéteket! Ha ez a nemzet [...] elmulasztotta a szükséges nemzeti irodalmi közvélemény kialakítását, [...] vállalják ezt a nehéz feladatot mai íróink! Vállalják tollal, munkával és szívós akarással, mert egyszer végre be kell fejeznünk hosszú generációk annyiszor elbukott és annyiszor újrakezdett próbálkozását[.]” (Gedényi Mihály, *Magyar Múzsza* 1944/13.) 117.)

vös Lajos származása akkoriban kedvezőtlen volt, első írásaik mégis a Magyar Múzsában jelentek meg. Hiszen a lap gerincesen tartotta magát alapelveihez: a tehetségeket nyilvánosságához kell juttatni.

A szerkesztők másik „szívfügye” a fiatalok érvényesülése volt, a fiatal írók, képzőművészek, irodalomtörténészek átsegítése a kezdeti nehézségeken.¹⁰

Mínthogy a lap mindössze két évfolyamot ért meg, s létezésének a teljes felbomlás, Budapest közelgő ostroma, s a háború végének zűrzavara vetett véget, a szerkesztőség körül nem tudott irodalmi magcsoport létesülni. A már kialakult írógárdákból, amelyek a nagy napilapok, (Pesti Hírlap, Magyarország, Magyar Nemzet) körül tömörültek, senkit sem tudott elszívni, sem pedig a már kialakult irodalmi csoportosulásokat megbontani.

Az olvasók számát nem lehet tömegesnek nevezni, igen kevés volt az előfizető, de a lapot „az utcáról vitték”,¹¹ s a nehéz, háborús időkben mégsem volt ráfizetéses.

A lap formája könyvalakú volt, 20 × 14 cm-es nagyságú, kivéve az utolsó két számot. Ez a kettő az eredetieknek pontosan a kétszerese volt, ugyanis a papírkorlátozó rendeletek miatt a háborús években sok lapot beszüntettek, a megmaradók pedig az addigi terjedelem fél oldalszámában jelenhettek meg. A Magyar Múzsza szerkesztősége ezt úgy játszotta ki, hogy kétszeresére növelte a formátumot.

A lap első száma nem közöl bevezető szöveget vagy programot. Az első szám – csakúgy, mint a többi – verssel indul.¹² A Magyar Múzsza költői között találjuk Berda Józsefet, a „magyar Villon”-t, aki az 1944-es évfolyam négy számát tisztelte meg verseivel. Közöttük van a később kötetben publikált és nagyon ismert *Szép kacsá dicsérete* című ódája.

Ambrózy Ágoston, az egyik szerkesztő is elég gyakran szerepel prózája mellett verseivel is, amelyek leginkább szerelmes versek, vagy más erősen lírai hangvételű alkotások. Csuka Zoltán, a nagyon ismert délvidéki költő és író egyetlen költeményt írt az 1943/7-es számba, de az az egy a költészeti gyöngyszeme. Címe: *A szóltan szeretet*. Erdélyi József, a kor igen ismert, élvonalbeli szerzője 3 számba írt eredeti hangvételű, rendkívül konstruktív verseket. Jankovich Ferenc, szintén az első sorban menetelő költőgeneráció tagja, megrázó népballadát írt az 1943/7-es számba. Urbán Ernő, a lap egyik felfedezettje, később igen neves író több értékes verssel gazdagította a lapot. Örvös Lajost szintén a Magyar Múzsza fedezte föl, ő volt klasszikus példája a lap alapkoncepciójának, amely szerint bárki bemehetett az utcáról, ha tehetséges volt, közölték az írásait. Ő több eredeti, szép verssel szerepel. Kopré József mind verseivel, mind

¹⁰ „[. . .] minden folyóirat határozza el, hogy az ismert nevű, népszerű írók mellett minden egyes számban helyet ad olyan kezdő íróknak, akiben a tehetség ereje érzik[. . .] Minden ösztöndíjnál és menzánál többet jelentene, ha könyvkiadóink a könyvnapon szent fogadalmat tennének, hogy a jövőben minden tizedik könyvüként eddig nem szerepelt, tehetséges fiatal magyar író munkáját jelentetik meg.” (Gedényi Mihály, Magyar Múzsza 1944/14. 244.)

¹¹ Gedényi Mihály közlése.

¹² A címlapon csupa nagybetűvel, aláhúzva: **MAGYAR MÚZSA**, alatta: **IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT**, ez alatt az embléma: két egymás alá helyezett M betű, körbeírva: Magyar Múzsza, és egy kis levélkoszorú. Ez alatt következett a szám íróinak és illusztrátorainak felsorolása, ábécé sorrendben. Az utolsó sorban: 128 oldal, ára 3 pengő. A címlap belső oldalán:

Magyar Múzsza

Irodalmi és Művészeti folyóirat

Budapest, VI. Andrásy-út 1.

Kiadja a Magyar Múzsza Irodalmi Társaság

Szerkeszti: Kozocsa Sándor dr.

Kiadásért felelős: Leiszen László dr.

Megjelenik évente tizenegyszer. Előfizetési díj egy évre (11 szám) 25 P, fél évre (6 szám) 15 P. Egyes szám ára: 3 P.

Ez alatt a szöveg alatt következett a Tartalom című rész.

pedig prózájával jelentkeznek a lap hasábjain.¹³ Mátyás Ferenc a Magyar Múza 3 számába írt verseket.¹⁴ Imecs Béla, számos, csaknem szurrealista színességű versével jelentkezik.¹⁵ Hegedűs Zoltán egyetlen finom verset írt az 1944/14-es számba.¹⁶ Doby János, a 40-es években még nagyon fiatal költő szintén egy írásával szerepel az utolsó számban.¹⁷ Debreczeny Lilla és Ölbey Irén, a 40-es évek finomtollú és meglehetősen ismert nőírói egy-egy verssel jelentkeznek. A Magyar Múzában összesen 149 vers jelent meg. Ami a prózát illeti, a Magyar Múza 18 száma 125 novellát, 1 folytatásos regényt, 5 színjátékot (köztük egy verseset) közölt. A novellák közül mindössze 11 foglalkozik jelentéktelen, langyos, kispolgári, illetve álproblémával; egy erősen vallásos témájú, 1 nagyon morbid, 2 fantasztikus novella van, 1 gyermekkori visszaemlékezés, 3 zenei novella, 2 népmese feldolgozás, 8 történelmi elbeszélés, a többi aktuális problémával, a háborúval, főleg pedig a paraszti és proletárművel foglalkozik. A háborút 14 elbeszélés és visszaemlékezés tűzte ki tárgyául, és számos novella dolgozza föl a városi, főleg kisvárosi ún. középosztály sívár, hazug, nyomorúságos életét.

A ma is ismert szerzők közül Bába Mihály 1 novellával jelentkezik (falusi téma), Dékány Kálmán 3 novellát írt a városi és falusi értelmiség nyomoráról¹⁸, Dékány András 1 tájleírás közöl¹⁹, Gedényi 2 novellát, 1 színdarabot, 1 hangjátékot, 4 regényrészletet az akkor sajtó alatt lévő *Pesti ének* című regényéből. Illés Sándor 2 paraszti témájú novellát írt, Kádár Lajos 1 novellát²⁰. Mándy Ivántól két novellát közöltek, Örvös Lajos a már említett verseken kívül egy tájleírással és egy verses drámával tűnik föl. A 40-es évek jónevű, divatos „bestseller” írói közül Orbók Attila 1 novellát, Ormay Imre 4 novellát és 1 regényrészletet, Ormos Gerő 2 novellát és 1 népdalfeldolgozást, Oravecz Paula 1 novellát írt, valamennyinek szociális probléma a magja; Szili Leontin 3 zenei témájú novellát, Szitnyay Zoltán 2 kispolgári élettel foglalkozó novellát közölt. Soós Lászlót már említettük, ő 3 novellát írt: emlékezőseket a gyermekkorára és a háborúra. A jelentősebb írók közül Tatay Sándort és Szombathy Viktort kell még megemlítenünk, előbbi egy, utóbbi két novellát közölt.²¹ Eszterhás István, a lap szerkesztője több novellával és regényrészlettel szerepel, és nagyon jó, erőteljes írásokkal jelentkezik az azóta feledésbe merült Fűry Lajos, Kolozs Pál, Marék Antal és Debreczeny Lilla is.

A kevés színjáték közül az 1944/11-es számban jelent meg Örvös Lajos *Flórián* című, igen színes, eredeti, verses kisdrámája.

¹³ Kopré József a Szabó Pál szerkesztette Szabad Szóban dolgozott 1938-tól 1940-ig, a Magyar Út, ill. Magyar Élet folyóiratokban 1940-től 1942-ig. 1942-ben adta ki *Nem az én világom* című verseskötetét, melyről Losonczy Géza írt recenziót. 1942-ig dolgozott Zilahy folyóiratába, a Híd-ba. 1943-ban az Új Időkben is dolgozott. 1945 elején Gábor Andorral és Antalffy Gyulával alapították a Szabadság című napilapot, ezután a Szabad Szó munkatársa is volt.

¹⁴ Mátyás Ferenc költő, aki a mai napig publikál. A Népszabadság vasárnapi számának rendszeres munkatársa.

¹⁵ Imecs Béla kiváló spanyol és olasz műfordító volt, verseit is közölte számos folyóirat.

¹⁶ Hegedűs Zoltán publicista és költő hangját a Szabad Európában hallani. E sorok írója 1947-ben munkatársa volt a Nagyvilág című folyóiratban, amelyet akkor Gereblyés László szerkesztett.

¹⁷ Doby János is a Nagyvilágnál dolgozott 1947-ben.

¹⁸ Dékány Kálmán visszaemlékezése: „A Magyar Múza számomra, mint pályakezdőnek, jelentékeny irodalmi műhely volt [. . .] Olyasformán vettek kézbe egy-egy novellát, mint az orvos a röntgenfelvételt: a tehetség látlelete. S mint ilyen, mennyiben érett meg a közlésre. De ha kissé éretlen volt még, korántsem az elutasítás következett, hanem a szerkesztői avatott kéz korrekciója, érlelése. Ott helyben, a szerző jelenlétében. Ezért maradt meg emlékezetemben, de idegeimben is oly kitörölhetetlenül Gedényi Mihály, a folyóirat egyik szerkesztője. A közreműködése az érlelés művészeti folyamatában. Tanítás volt az számomra, s mint ilyen, útegyengetés. Ezért sem lepődtem meg azon, később, már a háború utáni hónapokban, amikor az – akkor még – Sajtó Kamara igazoló bizottságában őt pillantottam meg.”

¹⁹ Dékány András költő, számos daljáték szövegírója. Egyik ismert daljáték-szövege Farkas Ferenc *Csinom Palkó* című művéhez készült.

²⁰ Kádár Lajos népi író pincéreként dolgozott, amikor Móricz Zsigmond felfedezte. A legszegényebb parasztlak életét tárgyaló regényei közül említsük meg a *Tyúkász Pétert* és a *Cigányokat!*

²¹ Szombathy Viktor a Felvidékről települt át, novellái mellett tudományos kutatómunkát végzett: helytörténeti és családtörténeti adatokat kutatott.

Az 1944/14-es számban jelent meg Gedényi *Boldogság* c. darabja *Emberi színjáték négy képben* alcím-mel,²² az utolsó számban, tehát az 1944/18-asban pedig ugyancsak Gedényi *Amore eterno* című monológja.²³

Az a lap legfontosabb rovata az „Őrzők, vigyázatok a strázsán” című művészet- és irodalompolitikai rész. Már maga az a tény, hogy a címet Adytól kölcsönözték, hazafias érzést tételez föl.²⁴ Ha gondosan tanulmányozzuk ezt a rovatot, látjuk, hogy fontos irodalmi, képzőművészeti, társadalmi, szociológiai problémákkal foglalkozik. A központi gondolat a magyarság identitástudata —, ebben a rovatban érezzük leginkább a bátortalan, de mégis megnyilvánuló németellenességet.

Magyar irodalom, magyar színjátszás, a magyar írók helyzete, magyar zene, magyar film — mindez nagyon öntudatosan, hazafias szemszögből tárgyalva. A kornak, a háborús időknek, az általános nyomornak megfelelően gyakorlati kérdések is színyegre kerülnek: a fiatal írók helyzete, a visszacsatolt területeken élő írók és művészek sorsa, a művészek kiszolgáltatottsága, a megalázóan alacsony díjazások, a könyv- és újságnyomtatás szorongató helyzete, a pénz- és papírhiány miatt. Ezeket a témákat csaknem valamennyi számban tárgyalják.

Azt mondhatnók, hogy az „Őrzők” rovat cikkei, tanulmányai egy-egy vezércikkkel érnek föl; tömören, lényegre törően foglalják össze fontos mondanivalókat. A cikkeik súlyát, fontosságát olyan szerzők nevei fémjelzik, mint a mai napig elismert irodalomtörténész, esztéta Kozocsa Sándor, Kovalovszky Miklós, Kristó-Nagy István.

Kozocsa mindjárt az első számban ír a magyar kritika hivatásáról, többek között azt fejtegeti, hogy a kritikusknak mindig ki kell állnia a maga igazáért.²⁵ A 2. számban mintegy összefoglalja a magyar író és a magyar irodalom kötelességét, hangsúlyozva, hogy az írónak mindig állást kell foglalnia.²⁶ A 12. számban párhuzamot von a magyar és a nyugati irodalom között, s még három kiadványban nem elvi kérdésekről ír, hanem kissé háttérbe szorított magyar irodalmi nagyságokról, mint Gyulai Pál, Jósika Miklós, Dalmady Győző, Oláh Gábor. Ezeket az ismertetéseket azonban nem az „Őrzők”-rovatban írja, hanem a lap végén elhelyezett külön művészeti részben. A lap utolsó oldalait irodalmi, történelmi, szociológiai, színháztügyi, művészetpolitikai (rovaton kívüli) cikkek, ismertetések foglalják el. Kovalovszky Miklós a Magyar Műza két számába ír: az egyike az irodalom új népi reneszánszáról, a másikba a *Himnusz*ról.²⁷ Gedényi Mihály az „Őrzők”-rovatban mindig az írókról, gondjaikról, a magyar irodalom helyzetéről számol be. Sokszor gondol a tehetséges fiatal írókra, hiszen ő is azok között van, akik a lap rokonszenves programját meghirdették: bárki bemehet az utcáról, s ha tehetséges, közlik az írását. A folyóirat első számában ismerteti az írók lillafüredi találkozáját, ahol három napig együtt tárgyalt ötven magyar író, népies és urbánus, kávéházat vagy kiskocsmát látogató, komoly vagy szórakoztató műsát kedvelő.²⁸ Képzőművészeti cikkeit Gedényi Cseri-Vas Pál néven írta alá. A Művészeti Tanácsban betöltött főtitkári rangja in-

²² Előadták a Magyar Rádióban 1944. augusztus 13-án.

²³ A Magyar Műza 1944/18-as számában olvasható Gedényi *Amore eterno* című írása. A monológ Bulla Elmának készült, a művésznő és a szerző mindenben megegyeztek, s légiriadók miatt a felvétel nehezen sikerült; végre azonban viaszlemezre vették a monológot, s másorra is tűzték. De Kiss Ferenc, a Színeszkamara akkori nyilas vezetője a Rádióban is tevékenykedett, s törölte a felvételt, mert Bulla férje zsidó volt.

²⁴ Kovalovszky Miklós: „Az pedig, hogy az egyik rovat Ady-mottó címet viselt, akkor még valami ellenállás-féltet is éreztetett.” (1988. nov. 30.)

²⁵ „A kritika hivatásán kívül a kritikus bátorsága is egyik alapvető problémája az új kritikai törekvésnek. A bátorság önmagában nem érdem, hanem csak akkor, ha az elvi állásfoglalás megvédése vagy következetes keresztülvitele.” *A magyar kritika hivatása*, 1943/1. 113.

²⁶ „A világirodalomban páratlan jelenség, hogy egy nemzet irodalmi élete együtt haladjon a nemzet politikai történetével [. . .] A legrégebb időktől napjainkig minden nagy magyar költő a nemzeti gondolat szolgálatában áll s csak ezen keresztül szólaltatja meg általános emberi érzéseit.” 1943/2. 99. „Őrzők, vigyázatok a strázsán” rovat

²⁷ „Reménytelenségből született a költemény, nehéz időkben lett bizakodó imádságunkká, s egy nagy világrengésnek kellett jönnie, hogy összekötő kapocsá váljék minden magyar között.” (1944/16. 37. „Őrzők, vigyázatok a strázsán” rovat.)

²⁸ „Az is új dolog volt, hogy az asztalnál ülő írók személyeskedés és civakodás nélkül tárgyaltak és sok olyan közös megbeszélőtalálót találtak, amiről nehéz időben beszélni kötelessége mindenkinek, aki

compatibilis lett volna azzal, hogy állást foglaljon egyes képzőművészek, illetve valamely képzőművészeti politika mellett, vagy ellen. A művészeti ponyva ellen gyakran tiltakozik, a művészetpártolás különböző módjairól is gyakran beszél.²⁹

A filmművészet, mely akkor még gyerekcipőben jár, érthető módon sokat foglalkoztatja az „Őrzők”-rovatot és az önálló művészet- és irodalompolitikai cikkek, tanulmányok szerzőit. Leiszen László az első számban továbbképző filmszeminárium gondolatát veti föl, s ugyancsak az első számban Kolozs Pál is ír a filmről *Az író és a filmművészet* címmel. A második számban mindjárt három cikk is foglalkozik a filmmel. Asztalos Miklós összehasonlítja a színház- és a filmművészetet, Szóts István, az *Emberek a havason* című örökbecsű film rendezője *Őszinte szó a filmkritikáról* címmel ír.³⁰ Az 1943/2-es számban a harmadik filmmel foglalkozó cikk Kolozs Páltól való, a *Film és magyarság* címet viseli. László István az 1943/6-os számban azt boncolgatja, hogyan hat a magyar film a falusi lakosokra. A színházról szóló tanulmányok és ismertetések közül a legértékesebb Németh Antal kétrészes, részletes ismertetése a Nemzeti Színházról, *Hét esztendő a nemzet színházának szolgálatában*, címmel.³¹

Az 1944/12-es számba *Az Ember tragédiája rendezése és színpadképei új elgondolásban* címmel G. Kovács Tibor írt nagyszabású tanulmányt.³²

A népzene és néprajz témakör is kiváló, tanulságos cikkek megírására ösztönözte a szerzőket. Emeljük meg a legkiválóbbakat: Bisztriczky Tibor: *A magyar közönség zenei nevelése*³³, Volly István: *Így születtek a népköltési gyűjtemények*.³⁴

A bábszínház, pontosabban: a magyar bábszínház megteremtése is akkor kezdte művészeti vezetőin- ket foglalkoztatni; hogyan is lehetne ezt a műfajt is függetlenné és nemzetivé tenni. Kovács Gabriella és Dezső Gábor az 1943/6-os számban *A magyar bábszínház* címmel írt tanulmányt.³⁵

Mind az „Őrzők”, mind pedig a független művészetpolitikai írások ritkán foglalkoznak egy-egy darab, könyv vagy író bemutatásával; ritka tehát a recenzió, mely konkrét művet ismertet. A cikkek — amint ez a fentiekből is kiderül — általános, elvont tanulságokat, irodalmi, filozófiai, szociális mondanivalót tartalmaznak.

erre a két epiteton ornansra: író és magyar igényt tart.” 1943/1. 103. („Őrzők, vigyázatok a strázsán rovat)

²⁹ „A művészet válsága szoros kapcsolatban van a kultúra válságával. Ha művészeti téren rendet tudnánk teremteni, biztató lépéseket tennénk a magyar kultúra jövője felé is.” 1943/4. 102. („Őrzők, vigyázatok a strázsán” rovat, Cseri-Vas Pál aláírással)

³⁰ „Sajtónk sok olyan kiválóvága nem vett egy sornyi tudomást sem erről a filmről, akik hosszú cikkekben méltatnak és vitáztak minden valamirevaló külföldi filmről, s akik minden alkalmat megragadtak, ha ütni lehetett a magyar filmgyártáson.

Ez a művészi igényekkel készült, sok tekintetben új utakat kereső film a közönség giccsre és burleszkre nevelt részéhez csak úgy találta volna meg az utat, ha tekintélyeink nem húzódnak félre, hanem elmondják bátorító véleményüket.” *Őszinte szó a filmkritikáról* 1943/2. 115.)

³¹ Németh Antal a 40-es évek elején a Nemzeti Színház nagy tekintélyű, csaknem rettegett igazgatója. Abszolút szaktekintély, tökéletes hozzáértéssel, klasszikus és puritán módszerekkel közeledett a magyar drámairodalom remekeihez.

³² Erről ismét Gedényi Mihályt idézzük: „ismeretes, hogy Németh Antal [...] teljesen új Madách: Ember tragédiája színreviteli koncepciót dolgozott ki. Mindenki csodálta, nagy sikere volt. [...] Békés- csabán tanárkodott egyik évfolyamtársam: G. Kovács Tibor, [...] aki színházzal is foglalkozott. Készített egy másfajta [...] koncepciót. Ez megjelent a Magyar Műzsában és megküldte a mindenható, óriási tekintéllyel rendelkező Németh Antalnak is. Az igazgató meghökken a merész újításon, és [...] azonnal meghívta magához, a Nemzeti Színház titkárává tette [...] Onnan került a rádióhoz is főrendezőnek”. (Danyi Józsefhez 1980. jan. 12-én írt leveléből)

³³ 1943/5. — Bisztriczky Tibor hegedűművész, a Zeneművészeti Főiskola tanára, — kiváló pedagógus és zeneteoretikus.

³⁴ 1944/13. — Volly István, a mai napig működő, kitűnő népzene kutató.

³⁵ „Magyar bábszínházat akarunk teremteni, mert magyar bábszínház nem volt [...] több helyen hangsúlyozzuk a paprikajancsiszás értelmetlenségét és érthetlenségét. Amikor szót emelünk ez ellen, a német Kasperl-ére hivatkoznak. A Kasperl egy különleges német bábfigura. A magyar lelkeségnek ehhez az alakhoz semmi köze nincsen”. (*A magyar bábszínház*. 1943/6. 120)

A Magyar Múza valamennyi számát gazdagon illusztrálták. Jónévű festők, szobrászok, grafikusok készítettek tollrajzokat, linoleummetszeteket, rézkarcokat, szénrajzot, szoborvázlatot, fametszetet, szte-atográfiát. A művészek között találjuk az 1898-ban született Istókovits Kálmánt, aki a 18 számba összesen 1 rajzot, 2 fametszetet, 6 rézkarcot készített, leginkább vallásos tárgyúakat.³⁶ Antal Károly, híres szobrászunk, a Julianus-szobor alkotója 4 vázlatot és 1 szobortervet (Körösi Csoma Sándor szobrához) készített³⁷, Györy Dezső³⁸ 1 szoborvázlatot csinált (Szent Mihály szobrához), Hincz Gyula³⁹ 2 tollrajzzal szerepel, Koffán Károly⁴⁰ pedig 2 tusrajzzal. Köpeczi Bócz István⁴¹ 3 linoleummetszettel és 1 lapdúc-metszettel jelentkezett; ezek között van egy Michelangelo-portré, egy önarckép és két szegényembert ábrázoló kép. Medveczky Jenő⁴² egy szép akt tollrajzot mutatott be. Pituk József⁴³ termése a leggazdagabb: 9 tollrajz, 6 fametszet, apró rajzvázlatok. Hallatlan rajzkészséggel leginkább tömegjeleneteket ábrázol: vásárokat, utcajeleneteket, szegény, elesett embereket, kucsmás parasztokat, bocskoros pásztorokat, kendős öregasszonyokat.

A Magyar Múza megjelenésével számos újság foglalkozott. Nagyon érdekes, hogy egymással ellentétes szemléletű, világnézetű lapok is megemlékeztek az új folyóiratról. Így például a Pester Lloyd, amely ugyan német nyelvű kormánylap volt, de amelyet leginkább a nagytőkések olvastak, nemkülönbön az erősen jobboldali, csaknem fasiszta Új Magyarország⁴⁴

A háború befejeztével a fővárosi viszonyok nem tették lehetővé a lap újraindítását. Egyébként fel is oszlatták a Társaságot.

A Magyar Múza méltón töltötte be hivatását. A „másodvonulatú” írókkal és költőkkel nemcsak szórakoztatta kisvárosi és falusi, de akár fővárosi olvasóit, hanem gondolkodásra is készítette őket, háborúról, nyomorról, életről, halálról, emberségről.

„Az irodalomnak televény kell” – mondta Széles Klára kiváló irodalomtörténészünk –, s a Magyar Múza igazolására magát a Magyar Múzsát idézzük, Kozocsa Sándor írását Inczedy Lászlóról az 1943/2-es számból:

„Az irodalom vezető egyéniségei, az emberiség világtói mellett, mindenkor, mint ezek kísérői, ott látjuk azokat, akik háttérrel és keretet adtak a lángelméknek. Ezek a poéták sokszor járták elődökként

³⁶ Istókovits Kálmán világléteében híres volt arról, hogy nem szívesen ad el képet. „Nagyon nehezen válok meg a képeimtől, habár nyugdíjból élek, azt is mondhatnám, nyomorban. Élvezem a képeimet, ez a múltam.”

³⁷ Antal Károly szobrászművésznék 34 köztéri szobra van az országban. 12 kitüntetése van, köztük külföldiek (Helsinki, Róma, Párizs, Moszkva, Szófia, Bukarest) is. Az 50-es évek végén a Képzőművészeti Főiskola restaurátor tanszékét vezette. Számos önálló kiállítása volt Magyarországon és külföldön.

³⁸ Györy Dezső a 40-es években működött. Hagyományos eszközökkel alkotott, főleg nagyon lírai egyházi szobrokat.

³⁹ Hincz Gyula nagyon merész, egyéni hangú grafikusként indult a 30-as években. Az ötvenes évek elejétől erősen „pártos” képzőművész lett, többször járt Vietnámban, kiállításokat rendezett ott festett képeiből. A 60-as évek elején az Iparművészeti Főiskola főigazgatója volt.

⁴⁰ 1945-ben jött haza párizsi emigrációból, s a Képzőművészeti Főiskola tanára lett. Főleg erőteljes grafikáival vonta magára a figyelmet. 1956-ban erősen kompromittálta magát, ezért elvesztette állását, ekkor ornitológiával és fényképezéssel kezdett foglalkozni.

⁴¹ Köpeczi Bócz István festőművész, elsősorban színpadképeket, díszleteket készített.

⁴² Medveczky Jenő a lap számára elsősorban tollrajzokat készített, igen termékeny művész volt, számtalan kiállítást rendeztek neki akkoriban itthon és külföldön.

⁴³ Pituk Józseftől a Magyar Múzsával párhuzamosan a Híd, a Tükör és több napilap, pl. Az Est, Kis Újság, Pesti Napló, Kelet Népe közölt rajzokat. 36 önálló külföldi kiállítása volt, színes üveglakokat készített a budapesti Örökimádás templomba, a Bazilikába, a Szent Jobb kápolnába, Kaposvárot a Szent Kereszt templomba. Művei megtalálhatók a budapesti Nemzeti Galériában. Bécsben, Pozsonyban, Selmechányán, Finnországban, valamint több osztrák városban.

⁴⁴ 1943. február 16-án folyóiratszempléjében a Pester Lloyd hírül adja, hogy megjelent a Magyar Múza. Ebből idézzük egy mondatot: „Aus dem Inhalt der vorliegenden ersten Nummer ist ersichtlich, daß sich hier die jüngste Schriftstellergeneration zusammengetan hat, um durch ein neues Organ den Weg zur Öffentlichkeit zu finden.”

a költészetnek éppen nem virágos útját. Irodalmunknak Aranytól Adyig ívelő egyik legizgatóbb korszakában a bolygó csillagok egész serege ragyogott, hogy rövid életű fényükkel megvilágítsák azt a pályát, amely a legnagyobbhoz vezetett. . . ”

G. GAÁL ZSUZSANNA

FIGYELŐ

Csapodi Csaba 80 éves. Csapodi Csaba 1990. szeptember 28-án töltötte be nyolcvanadik évét. A Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte meg történelem-földrajz szakos tanári oklevelét, majd 1933-ban doktori fokozatát. Doktori szigorlatának egyik tárgya, a magyar művelődéstörténet életre szóló témának bizonyult. 1933–34-ben ösztöndíjasként a bécsi Staatsarchivban, a Hofkammerarchivban és az Osztrák Nemzeti Könyvtárban folytatott kutatásokat, majd hazatérte után az Országos Széchényi Könyvtárban kezdett dolgozni. 1939-től az Országos Magyar Történeti Múzeum Történeti Osztályának, 1942-től a Magyar Történettudományi Intézetnek volt munkatársa. 1949–1951 között rövid ideig előbb az Országos Széchényi Könyvtárban, azután az Egyetemi Könyvtárban, majd pedig az Országos Könyvtári Központban dolgozott, míg 1951-ben helyettes osztályvezetői kinevezést kapott a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába. Egy negyedszázadon keresztül fejtette ki sokirányú, meghatározó, s máig ható tevékenységét az Akadémia patinás falai között. 1975. december 31-én saját elhatározásából, a könyvtár igazgatójának marasztalása ellenére, 43 évi szolgálat után ment nyugdíjba.

1954-ben szervezte meg az Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményét, s lett ennek, majd 1957-től az ezzel egy osztályon működő Kézirattárnak is vezetője. A Könyvtár szinte minden fontos problémájának intézésében részt vett (a könyvrestaurálás megszervezésétől a hálózat első felülvizsgálatán keresztül az Akadémiai Levéltár kezdeti megszervezéséig és a tudományos kiadványügyekig). Tizenöt éven át vezette a Könyvtárba beosztott könyvtár szakos hallgatók szakmai gyakorlatát. Nemcsak az ELTE Könyvtártudományi Tanszékén tartott éveken át színvonalas speciálkollégiumot, hanem sorozatosan továbbképző tanfolyamokat az Országos Dokumentációs Központban, az Országos Könyvtári Központban, az Országos Pedagógiai Könyvtárban és a KMK-ban is. Előadásai tömörek és világosak voltak.

Ha lehetőség nyílt rá, osztályára hozta arra érdemesnek talált speciálkollégiumi hallgatóit szakmai gyakorlatra, majd állandó munkatársnak. Egykori tanítványai közül ma hárman dolgoznak az MTAK Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményében. Ezeket a kezdő fiatalokat igyekezett pályára állítani, támogatva őket tanácsaival, témát adott nekik, s a mai napig figyelemmel kíséri tevékenységüket.

Csapodi Csaba Domanovszky Sándor tanítványaként kezdetben a magyar mezőgazdaság és a mezőgazdasági népesség története felé fordult, majd a 18. századi gazdaságpolitika irányába. (Vö. *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a 18. század első felében*. Bp. 1933.) Esterházy Miklós nádorról 1942-ben könyve is megjelent. Ugyanebben az évben látott napvilágot *Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban* c. tanulmánya, s *A magyar barokk* c. könyve. Szent Istvánról is több cikket írt, 1938-ban többekkel együtt (pl. Hóman Bálint) egy könyvet is. 1945-ben tankönyvet írtak Berliász Jenővel: *Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig* (szerk. Kosáry Domokos és Feuer Klára).

Az Akadémia Könyvtárába kerülését követő években sorra jelentek meg idevágó szakcikkei, pl. ismertetés az ETO-ról (1952), szakozási problémákról és a szakkatalógus szerkesztéséről (1954), több írás az állományvédelemről, a restaurálásról és a könyvkonzerválásról (1958, idegen nyelven 1965), a proveniencia elvéről (1959), a katalogizálás földrajzi szempontjáról (Wien, 1959) stb.

Mínthogy 1949 óta folyamatosan könyvtárban dolgozott, kutatásai egyre inkább a régi kéziratos és nyomtatott könyv forrásértékeinek feltárására, a szellemi élet és eszmeáramlatok kutatása irányába vették.

Talán a pannonthalmi bencés könyvtárról írt cikke (*A legrégebb magyar könyvtár belső rendje*. 1957) vezet át a könyv- és könyvtártörténeti kutatásokhoz, majd sokéves bűvárkodás után Mátyás Bibliothecájához. Ennek előzményei közül néhány: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára* (1961), *Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye* (1963), *Beatrix királyné könyvtára* (1964). Először 1967-ben adták ki Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára *Bibliotheca Corviniana* c. szemet gyönyörködtető albumát. Azóta mindig bővítve és javítva magyarul négyszer, németül háromszor, angolul kétszer jelent meg, de lefordították franciára és lengyelre is. Mátyás király könyvtárának kutatásához az alapkövet az angolul megjelent *The Corvinian Library. History and Stock* (1973) c. könyv szolgáltatja, s itt az alcím a fontosabb és az állomány (stock) rekonstruálásának kísérlete. Ezek nélkül az 1990-es világra szóló jubileumi korvina-kiállítás sem lehetett volna meg. A kiállítás katalógusához a bevezetést és a fennmaradt hiteles korvínák ismertetését a tudós házaspár írta meg.

Az MTA Könyvtárának *őnyomtatvány-gyűjteményét* (1967) – ezt dolgozták bele a Sajó–Soltész-féle CIH-be is (1970) –, *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjteményt* (1973), és az Akadémia latin kódex-állományát (*Catalogus collectionum codicum Latinorum et Graecorum*. 1985) ugyancsak Csapodi Csaba tárta a világ elé. A könyvtörténet művelődéstörténeti jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint egy ország „könyvfogyasztása”. Ehhez adalék *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek kérdésének tisztázása* (1984), s még inkább a *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. A–J* (1988). (Vajon miért nem jelenik meg már a másik fele?) Csapodi Csaba a *Biblos-Schriften* 63. kötetében összeállította a magyar könyvszetről a tudnivalókat (*Das ungarische Bibliothekswesen. Vergangenheit und Gegenwart*. 1971). Részt vett az MTA Könyvtára jubileumi kötetének (1961) írásában, s Tóth Andrásval és Vértessy Miklóssal közösen megírta a *Magyar könyvtártörténetet* (1987).

Ennek a köszöntésnek itt nem feladata a különböző bel- és külföldi folyóiratokban és évkönyvekben megjelent több mint 300 cikk, tanulmány, közlemény teljes felsorolása. Csupán néhány folyóirat-, évkönyv- vagy sorozatcímet említek: Magyar Könyvszemle, Századok (történeiszghagyatékok az MTA Könyvtárában), Irodalomtörténeti Közlemények, Reneszánsz füzetek (Bakócz Tamás), Gutenberg Jahrbuch, Zentralblatt für Bibliothekswesen, Scriptorium, Magyar Tudomány és nem utolsósorban a MTA Könyvtára Publicationes sorozata. 1970-ben az osztrák Biblos különszámát szerkesztette (Sonderheft Ungarn). – Önálló kötetként jelent meg *Az Anonymus-kérdés története* (1978). – Néhány kiadás, bevezetés, szerkesztés, fordítás: *Zrínyi Miklós összes művei. 1–2* (1958), Brodarics István: *De conflictu...* (1985), Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása* (1988), *A párizsi óraskönyv* (1985 és 1988) stb.

21 éven keresztül működött közre a Könyvtárügyi Tanács Országos Osztályozó Bizottságában, s közel tíz évig Állományvédelmi és Mikrofilm Szakbizottságában, valamint a Katalogizálási Szakbizottságban. 1967-től a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti, 1973-tól az MTA Középkori Munkabizottságának is tagja volt.

1944-ben Baumgarten-díjat, 1976-ban a Munka Érdemrend ezüst fokozatát, ugyanebben az évben Akadémiai díjat kapott. A történelem úgy hozta, hogy bár 1946-ban a budapesti Tudományegyetem „Anyagi és szellemi művelődésünk a XVIII. században” tárgykörből magántanárrá habilitálta, csak 1974-ben lett kandidátus (*A Corvina Könyvtár története és állománya*. Tézisek), s 1978-ban nyerte el a doktori fokozatot. Ez a disszertációja *A Janus Pannonius-szöveghagyomány* címen jelent meg nyomtatásban 1981-ben.

Az akadémiai díjat feleségével megosztva kapta, amit tekinthetünk jelképesnek is, hiszen a 60-as évek óta együtt dolgoznak a korvina-kutatásban. Sokszor együtt is hívják meg őket külföldre előadások tartására. Ebben az évben Csapodiné Gárdonyi Klára is 80 éves lett, így szóljon ez a köszöntés is kettejüknek, nem „megosztva”, hanem kettős megbecsüléssel. A Könyvszemle szerkesztősége, a könyves társadalom és az egykori tanítványok nevében is kívánunk jó egészséget és munkakedvet a további tervek megvalósításához!

ROZSONDAI MARIANNE

Rejtő István (1928–1991). 1991. június 14-én váratlanul elhunyt Rejtő István, a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságának tagja és az Akadémiai Könyvtár közelmúltban nyugalomba vonult igazgatóhelyettese. Személyében nemcsak egy kiváló könyvtári szakembert és filológust veszítettünk el, hanem egy olyan szorgalmas és megbízható folyóiratszerkesztőt is, aki több évtizeden át, 1957 óta részt vett az Akadémia folyóiratának, a Magyar Tudományak a szerkesztésében, és aki 1974 óta a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságának is tagja volt.

Pályája fiatalon összekapcsolódott a tudományos élettel. Miután az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1950-ben magyar–francia szakos tanári diplomát szerzett, előbb az egyetem irodalomtörténeti tanszékének, majd az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központnak és az Irodalomtörténeti Intézetnek lett a tudományos munkatársa. 1961-től a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának tudományos főmunkatársa, majd megbízott igazgatója, illetve főigazgató-helyettese lett. Több akadémiai munkabizottságnak is tagja volt.

Tudományos munkássága kezdetén a magyar századvég méltatlanul elhanyagolt regényírójának és publicistájának, Iványi Ödönnek az életével és munkásságával foglalkozott. (*Iványi Ödön*. Bp. 1955.) Majd ugyancsak a századvég egyik kiemelkedő írójáról, Thury Zoltánról írt terjedelmes monográfiát. (*Thury Zoltán*. Bp. 1963.) Közben azonban egyre inkább belemerült abba a nagy vállalkozásba, amely a Mikszáth Kálmán kritikai kiadás keretében a nagy író teljes életművének sajtó alá rendezését tűzte ki céljává. E munkálatok közben Mikszáthról több jelentős tanulmányt és cikket publikált. (Pl.: *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák*. Bp. 1959.) E vállalkozás keretében nemcsak számos kötet sajtó alá rendezése fűződik a nevéhez, hanem az utóbbi időben az egész sorozat szerkesztési gondjai is rá nehezedtek.

Mindenen tudományos munkássága mellett három évtizeden keresztül az Akadémiai Könyvtár helyhiánnyal és költözéssel is sújtott nehéz éveiben számos nehéz problémával is meg kellett küzdenie. Nyugalomba vonulásakor abban reménykedett, hogy e gondoktól megszabadulva, alkalma lesz a Mikszáth-sorozat folytatására és befejezésére. Sajnáljuk, hogy nem így történt, és hogy búcsúznunk kell egy mindig jóhiszemű, őszinte munkatárstól, baráttól.

A Petőfi Irodalmi Múzeum dokumentációs műhelye és újabb kiadványa, a Radnóti Miklós bibliográfia. A PIM, szakmai körökben nagy becsben tartott, Bibliográfiai Füzeteinek különböző sorozatai között a legújabb, az egyes magyar írók életművét és a rájuk vonatkozó irodalmat az elérhető teljességgel feldolgozó bibliográfiai monográfiák kiadására vállalkozott. Krúdy Gyula bibliográfiája után egy újabb monografikus kötet, Radnóti Miklós bibliográfiája került ki a PIM műhelyéből. Ez az intézmény többek között az egyéni törekvések eredményeiből keletkezett bibliográfiai adatgyűjtések kiadását is szervezi, szakmai támogatással és a kiadási lehetőségek anyagi feltételeinek biztosításával.

A PIM minden rendelkezésére álló eszközzel igyekszik pótolni azt, amiben mi magyarok a hozzánk hasonló adottságú országok nemzeti hagyományápolásához képest is jócskán lemaradtunk. Cseh-szlovákiaiában pl. még az ötvenes évek végén törvényben rögzítették a nemzeti írásbeli kultúra rendszerezett dokumentációja létrehozásának feladatait, s az ahhoz szükséges feltételek biztosítását. Az írásos nemzeti kultúra ápolása, reprezentálása és hathatóssá tétele érdekében megfelelő szervezettségű intézményeket hoztak létre, azok archívumaiban nagyszabású dokumentum-gyűjtés alapján számbavették és mindenki által elérhető katalógusokká szerkesztették a szlovák írásbeliség lehető teljes anyagát. Ez aztán egyrészt szakbibliográfiák, mon tematikus feldolgozások, másrészt a lexikográfiai és különböző kiadványsorozatok szerkesztéséhez szolgált alapul. Sok esetben és több szempontból vitatni lehet ugyan (különösen nekünk, magyaroknak) az ezen kiadványokban érvényesített politikai elveket, de vitathatatlan, hogy e téren nemzetközileg elismert eredményeket értek el. És nemcsak a nagyszámú, különböző enciklopédikus kiadványok, szaklexikonok terén, hanem még az irodalmi filológiai munkálatok alapjául szolgáló, rendszerezett dokumentáció megszervezésében is. Ha valaki pl. arra kíváncsi, hogy Ady, vagy Apollinaire vagy a világ bármely írójának mely művei mikor és hol jelentek meg cseh vagy szlovák nyelven, azt a prágai irodalomtudományi intézetben, ill. a turócszentmártoni Matica Slovenská archívumában pillanatokon belül megállapíthatja. A teljes magyar irodalom cseh és szlovák recepciójának dokumentumait hetek alatt össze lehetne gyűjteni; ennek magyar reciprokja, a cseh és a szlovák irodalom magyar fogadtatása bibliográfiájának elkészüléséhez több mint egy évtizedes munkára volt szükség.

Az irodalomtörténeti dokumentáció közkinccsé tétele *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* kötetek nyomán részben megoldódott. A magyar múlt sajtójának temetőjében szunnyadó szépirodalmi művek

feltárása azonban a szakterület máig megoldatlan gondja maradt. Ennek enyhítésére vállalkozott a PIM bibliográfiái műhelye, első sorban Lakatos Éva és Madár Lajos sorozatával. Lakatos Éva számba veszi a szépirodalmat is publikáló magyar periodikumokat, s regisztrálja az azokban publikáló írókat, Madár Lajos pedig a gyűjteményes kötetek anyagát tárja fel. 1986-tól a PIM égisze alatt megindult a periodikumok szépirodalmi anyagának begyűjtése is, azzal a céllal, hogy az „a jövőben meginduló kritikai kiadások és gyűjteményes összeállítások teljességének és hitelességének. . .” az elősegítését szolgálja. (Botka Ferenc: Előszó a Radnóti Miklós bibliográfiához.)

Az e munkálatokhoz biztosított, s már eleve igen szerény anyagi feltételek egyre apadó és akadozó lehetőségei e szakterület munkálatait ismét olyan „takarékoságra” kényszerítik, amiért a jövőben megint sokat kell majd fizetnünk. A dokumentum-gyűjtés a 20. századi magyar irodalom 239 kiemelkedő alkotójára korlátozódik. A meghatározott névkataszter – mint minden válogatás – relatív. Többek közt a határainkon túli magyar irodalom jelentős része és a külföldi irodalom magyar recepciója szinte teljes egészében kizorul belőle.

A teljesség elve a fontosabb periodikák repertórium-szerű feldolgozását adó PIM-sorozat kötetiben érvényesül. Ezeknek, valamint a többi adatgyűjteménynek a korszerű gépi adatbankokba való táplálásával talán majd egyszer az irodalomtudományi információ- ill. adatszolgáltatás terén is sikerül utolérnünk Európát. Egyelőre azonban az alap kutatásokban és az egyes kiadványok összeállításában megkerülhetetlen a gyűjtők és kutatók keserves, magánszorgalmú munkája. Így jelent meg a már említett Krúdy-bibliográfia, szerkesztés alatt áll Babits Mihály, Németh László kötete, a gyűjtés stádiumában van Illyés Gyula, Déry Tibor, Márai Sándor, Móricz Zsigmond műveinek és irodalmának dokumentum-anyaaga, s a távlati tervekben még további 15–20 író, költő bibliográfiai kötetének megjelentése szerepel.

A Radnóti Miklós bibliográfia Nagy Marianna tíz évi áldozatos gyűjtőmunkája, Varga Katalin szerkesztői útmutatása s a sorozatszerkesztő Botka Ferenc és Láng József által megteremtett kiadási feltételek mellett válhatott a Radnóti-irodalomnak a költő életművéhez méltó, azt megbízható szakszerűséggel reprezentáló kötetévé. Szerkesztésében – szem előtt tartva a Krúdy-bibliográfia kiadásában szerzett tapasztalatokat – a történetiségbe ágyazott műközpontúság elvét igyekeztek érvényesíteni. Radnóti Miklós életművét és a róla szóló irodalmat a bibliográfia három főfejezetben: I. Önálló művek. Egyes művek. II. Irodalom. III. Utóélet. – regisztrálja. Az Előszóban Botka Ferenc megismertet bennünket a PIM műhelyének céljaival, a gyűjtésben és a szerkesztésben általánosan érvényesített elveivel, soron lévő munkálataival és jövődöntő terveivel. Varga Katalin a bibliográfia bevezetéseként útmutatást ad a kötet használatához és „Utószó helyett” Nagy Mariann néhány szóban megvallja áldozatos munkája indítékait, és terjedelmesen mondja el köszönetét azoknak, akik műve megszületésében segítettek. Mindhárom szerző írása a tiszteletre méltó témához illően puritánul tömör, csak a lényegre szorítkozó. A puritán tömörség magára a megszerkesztett bibliográfiára is jellemző, ami önmagában véve impozáns és elismerésre méltó lehet, bizonyos esetekben azonban a mű alapfunkciói érvényesülésének gátoltságát eredményezheti. Ennek jelét látom pl. az annotációk eléggé általános hiányában és a meglévők rendkívüli szűkszavúságában. Továbbá abban, hogy az olvasót eligazítani hivatott tartalomjegyzék nem eléggé részletes. Mutatók című szócím alatt pl. csak annyit mond: „Címmutató”, s nem jelzi, hogy a kötetben van külön önállóan szerkesztett címmutatója a verseknek, az elbeszéléseknek, az önéletrajzi írásoknak, a cikkeknek, a tanulmányoknak, az ismertetéseknek, az átköltéseknek, a műfordításoknak (ugyancsak külön-külön, műfajok szerint), az önálló (Radnóti!) köteteknek és a Radnóti Miklósnak tulajdonított műveknek, amely címmutatók így az adott formában a költő teljes munkássága műfajok szerinti összegezését adják, s a címek után közölt számok feltüntetésével egyben minden, a műre vonatkozó adatot, adalékot is összesítenek. – Megadja a kötet a periodikumok rövidítéseinek feloldását, de ennek címében nem tünteti fel, hogy az egyszerűsmind a feldolgozott címek jegyzékét is jelenti-e. Márpedig azt kell hogy jelentse, mert csillaggal jelölnek minden olyan impresszumadatot, amelyet nem közvetlen forrásfeldolgozásból, hanem másodközlésből vettek át. Ugyanakkor a periodika-címek mellől hiányzik a feldolgozott évek feltüntetése.

A kötetek címmutatójából kimaradtak a feldolgozott antológiák és tanulmánykötetek, amelyeknek rövidítésjegyzékük sincs.

Mindezen apró hiányosságok feltehetően abból a törekvésből fakadtak, hogy a kötet mindeneke-lőtt a Radnóti-életmű minél tökéletesebb reprezentálását szolgálja, s eközben kissé háttérbe szorultak a bibliográfia használóinak, a nem feltétlenül minden esetben irodalomtörténeti képzettségű olvasó-keresőknek a szempontjai. A sokfajta – és önmagukban igazán példás precizitással megszerkesztett –

mutatók mellett a kötet semmilyen formában nem összesíti Radnóti Miklósnak az egyes nyelvekre fordított műveit. A fordításokat – a kötetek analitikus feldolgozása alapján – az eredeti műnek első megjelenési ideje szerinti besorolásánál, a nyelvek betűrendjében közlik. Egy műfordítónak, vagy egy idegen nyelvű Radnóti-műsor szerkesztőjének így igen nehéz lesz kiderítenie, hogy egy-egy nyelven milyen Radnóti művek jelentek, illetve nem jelentek meg.

Az elmondottakból már részben kiderült, hogy e kötet esetében mit jelent a már említett rendszerző elv: a történetiségbe ágyazott műközpontúság: azt az eléggé következetesen alkalmazott alapelvet, hogy az egész életművet az egyes művek történetére lebontva, azok első (periodikum, ill. kötet szerinti) megjelenéséhez kötve, kritikai fogadtatásában, irodalomtörténeti értékelésében és metamorfózisában (műfordításokban, megzenésítésekben és művészi ábrázolásai regisztrálásában) mutassa be.

A bibliográfia az a műfaj, amelyben a szerkesztési megoldásokat az életmű, ill. az azt tükröző dokumentáció természete szinte maga diktálja. Ha tehát a PIM műhelyének monografikus bibliográfiai sorozata bizonyos alapelvekben egységes is kell legyen, az eddigi tapasztalatok egyben azt is bizonyítják, hogy a készülő és elkészítendő bibliográfiákat nem lehet egyazon kaptafára húzni. Mindemellett azonban a Radnóti Miklós bibliográfia igen sok mindenben példaértékű lehet.

VARGA RÓZSA

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1990-ben

Rövidítések:

Collectanea Tiburtiana = Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerkesztette GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990.

Kner Imre emléke = Kner Imre emléke 1890–1990. Szerkesztette HAIMAN György. Békéscsaba és Gyomaendrőd, Kner Imre Emlékbizottság és a Kner Nyomda, 1990.

Kvt = Könyvtáros

MG = Magyar Grafika

MKsz = Magyar Könyvszemle

A Nemzetközi = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv 1990. Bp. MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, 1989.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

BAKONYI Karola – SASI Margit – TÓTHPÁL Józsefné: Középkorai tankönyvek 1868–1948. Bp. OPKM, 1989. VII, 261 p. (Az Országos Pedagógiai Múzeum és Könyvtár Kiadványai. Kötetkatalógusok.)

BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok. Bp. OSZK 1989, 211 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 7.)

CSATLÓS Istvánné: Abaúj-Torna, Gömör-Kishont és Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1918-ig. Miskolc M. Tört. Társ. BAZ Megyei Levéltár 1989. 133 p.

CSILLAG Lászlóné: Külföldi időszaki kiadványok (KIK) a magyar könyvtárakban a 17. századtól 1970-ig. Retrospektív lelőhelyjegyzék 4. kötet H–K. Bp. 1989. 667 p.

DOMOKOS Áttila – GYULAI Ferenc: Statisztikai Szemle. Repertórium 1983–1987 Bp. 1990, 48 p.

(A Statisztikai Szemle 1990. évi 8–9. számainak melléklete)

HEGEDŰS Béla: Komárom Megyei Könyvtáros Repertórium 1968–1988. = Komárom Megyei Könyvtáros 1989. különszám 1–92.

KÁRÁSZ József: A koalíciós idők. Hódmezővásárhelyi újságok repertórium 1945. április 18.–1949. október 20. Hódmezővásárhely Városi Könyvtár 1986. 2 db

KÓSÁNÉ HORVÁTH Mária: A kecskeméti piarista rendház XVI. századi könyvei. Katalógus. Szeged Hungaria 1990, 51 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria Tomus X. Fasciculus 4.)

LÓRÁNT Istvánné: A „Tájékoztató” 10 éves betűrendes és szakrendi mutatója 1979–1988 = Tájékoztató. A Művelődési Minisztérium Egyetemi és Főiskolai Főosztály Társadalomtudományi Felsőoktatási Osztályának Kiadványa 1989. 5. 93–189.

Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. V. művészet – Sport – Földrajz – Életrajz – Történelem. Készült az OSZK Retrospektív Bibliográfiai Osztályán BECK Ivánné, FROMEL Károlyné, KÉGLI Ferenc, KISS Csabáné, VÁ-

- GÓ Magdolna közreműködésével. Szerkesztette KERTÉSZ Gyula. Bp. 1989, 787 p.
- MONOK István: Dézsi Lajos Kézirathagyatéka. Szeged Hungária 1989, VII, 113 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria Tomus X. Fasciculus 1.)
- A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványainak bibliográfiája, 1975–1985 = TAXNER TÓTH Ernő: Irodalmi múzeológia. Kérdések célok. Bp. Múzsák – PIM 1988, 155–161 p. ill.
- Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Írták SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád. Pótlások, kiegészítések, javítások 1. füzet. Összeállították BORSA Gedeon irányításával DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. Bp. OSZK 1990 XXVIII, 320 p.
- Régi Magyarországi Nyomtatványok. Szerkesztették Kis Józsefné, GARAMVÖLGYI Ernőné. Miskolc Miskolci Városi Könyvtár 1990, 935+97 p.
- SALIGA Zsuzsanna: Művelődés 1976–1985. Repertórium. Szeged Hungária 1989, 292 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Tomus X. Fasciculus 3.)
- VELKY Andrea: Folyóirataink. Kőszeg 1989, 64 p. (Chernel Kálmán Városi Könyvtár füzetek 2.)

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- KOZMA Mária: Akire nem vonatkozott az ábécé sorrendje sem. Hogyan törölték el Romániában a nemzetiségi irodalmat a könyvtárakból = Könyvtáros 40. 1990. 3. 168–169.
- LUDASSY Mária: A sajtó, mint főellenség. Egy rögzeme története 1750–1850. = Kritika 1990. 11. 31–32.
- RÁSZLAI Tibor: Cenzúra és könyvomat = A könyv 1990. 3–4. 177–182. ill.

Papírtörténet

- JAKÓ Zsigmond: Az erdélyi papírmalmok feudális kori történetének vázlatja, (XVI–XIX. század) = Levéltári Szemle 60. 1989 1. 3–55.
- KONCZ Pál: Papírtörténeti adatok Pápáról = Papírpár 33. 1989. 6. 232–234.

Nyomdatörténet

Több évszázadot érintő művek

- BÁNDI László: A veszprémi nyomdászat két évszázada. Veszprém Pannónia Nyomda 1989, 194 p. ill.
- BORSA Gedeon: A hazai könyvnyomtatás történetének vázlatja a szabadságharcig = Kvt 40. 1990. 9. 538–542.
- SZÁNTÓ Tibor: Bodoni és a magyar tipográfia = MG 34. 1990. 2. 4–12. ill.
- VARGA Sándor: Az alsólendvai nyomda 1889–1947 között = Honismeret 18. 1990. 213. 98–100.
- VÉGH Károly: Váci nyomdák = Naszály, Váci Fórum 1. 1988. 4. 14. (18–19. század)
- WHITEHOUSE, Charles: George Washington fejszéje. Régi nyomdabetűk alkalmazásáról = MG 34. 1990 2. 13–24. ill. (A „Typographische Monatsblätter” 1988. évi közleményének fordítása)

15. század

- SOLTÉSZ Zoltánné: A magyar ősnymtatványok = MG 34. 1990. 1. 3–7.

16. század

- ÁGOSTON István: Károlyi Gáspár és a vizsolyi Biblia. Bp. Új Kilitő 1990, 31 p. ill.
- BENDA Kálmán: Heltai Gáspár és a kolozsvári nyomdászat = MG 34. 1990. 1. 18–21.
- BORSA Gedeon: A magyar Biblia és a hazai könyvnyomtatás = Theologiai Szemle 33. 1990. 3. 160–162.
- BORSA Gedeon: A magyarországi könyvnyomtatás a 16. században. = MG 34. 1990. 1. 14–18.
- DRASKOVICH János: Horologii principum, az az a feiedelmek orainak második keönyve. Elsőbe... Grevara Antaltul... irattatot, mostan pedigh... magyar nyelvre fordítottat... Greczbe 1610 Widmanstadius. Editio facsimile. A kísérő tanulmányt írta KOMLOVSZKY Tibor. Bp. MTA Irodalomtudományi Intézete [6] 183 [1] fol + 26 p.
- V. ECSÉDY Judit: A Bornemisza-Mantskovit nyomda története. Bp. OSZK 1990, 59 p., XXXVI t. (Az OSZK füzetek 1.)
- PIRNÁT Antal: Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához = Collectana Tiburtiana 179–184.

RÓZSAHEGYI Tiborné: Heltai Gáspár = Papíripar. 33. 1989. 3. 194–195.

SYLVESTER János: Grammatica Hvngaro-Latina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore. . . Neanesi 1539. Editio facsimile. A kísérő tanulmányt írta SZÖRÉNYI László. Budapest Akadémiai Kiadó 1989, [96]+26 p.

17. század

LACKNER Kristóf: Maiestatis Hungariae aquila a Christophoro Lackner I. V. D. inventa, et hieroglyphica eius interpretatione levissime descripta . . . Kereszturini apud Emericum Farkas MDCXVII. Editio facsimile + LACKNER Kristóf: Florilegus Aegyptiacus in agro Sempronensi a Christophoro Lackner I.V.D. conductus. . . Kereszturini ex officina Emerici Farkas MDCXII. Editio facsimile. A kísérő tanulmányt írta KOVÁCS József László. Budapest Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete 1988 [4], 83 [1] + 40 p.

SZENCI MOLNÁR Albert: Dictionarium Latinovngaricum. Opus novum et hactenus nunquam editum, . . . item vice versa Dictionarium Ungaricolum . . . per Albertum Molnar Szencensem Vngarum . . . procurante Elia Hvitero Germano. Norinbergae CIOICIV Editio facsimile. A kísérő tanulmányt írta IMRE Mihály. Bp. MTA Irodalomtudományi Intézete 1990, [327] + [164] fol. + 100 p. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXV.)

18. század

FEKETE Csaba: Mikor jelent meg a Laubáni Biblia? = MKsz 106. 1990. 68–69.

19. század

H. HALÁSZ Anna: A sárospataki Nádaskay-féle nyomda betűi: 1848-ban = Szülőföldünk Borsod-Abaúj-Zemplén Megye 14. 1990. 35–36. ill.

SZÁNTÓ Tibor: Egy reformkori magyar betűmetszőről. A Bodoni-Emlékkönyvbe = A könyv. 1990. 3–4. 169–176. ill. (Bikfalvi Falka Sámuel)

20. század

ERDÉSZ Ádám: Apa és fia = Kner Imre emléke 81–109. ill.

ERDÉSZ Ádám: „Unio mystica ipar és lélek között” = MG 34. 1990. 6. 42–52. ill. (Kner Imre)

HAIMAN György: Mi történt Lipcsében 1927-ben? Epizód és fordulat Kner Imre pályáján = Békési élet. 25. 1990. 2. 155–158.

HAIMAN György: A nevelő és tanító = MG 1990. 1. 46–51. ill. (Kner Imre)

HAIMAN György: A nevelő és tanító = Kner Imre emléke 61–71. ill.

HENTZ Lajos: Jegyzetek a mezőberényi Baltha nyomda történetéhez. A nyomda első huszonöt éve = Békési élet 25. 1990. 2. 251–260.

HUSZÁR Julianna: „. . . emlék a múzeumban . . .” = Kner Imre emléke 111–117. ill.

JÁNOSKA Antal: A Piatnik Magyarországon = MG 34. 1990. 2. 13–16.

KABDEBŐ Lóránt: Gyomáról és a Knerekről. Hátár Győzővel beszélget Kabdebő Lóránt = MG 34. 1990. 6. 34–38.

KNER Erzsébet: Az asztalfőn = Kner Imre emléke 13–21. ill.

Kner Imre-breviárium. A száz esztendője született tipografus írásából. Válogatta MURÁNYI Gábor = A könyv 1990. 2. 17–26.

KNER Imre életéből = Kner Imre emléke 119–218. (Fényképgyűjtemény és életrajzi kronológia)

KNER Zsuzsa: Édesapámról = Kner Imre emléke 73–79. ill.

MARGOLIN, Victor: Jan Tschichold „új tipográfiaja” és a konstruktivista avantgárd = MG 34. 1990. 5. 21–27. ill.

NAGY Péter: A könyvkiadó = Kner Imre emléke 23–31. ill.

PÁL Lénárd: Gondolatok Kner Imre születésének századik évfordulóján = MG 34. 1990. 6. 39.

PAPP János: Centenárium gondolatok Tevan Andorról, a kiadóról és a könyvművészről = MG 34. 1990. 1. 39–43. ill.

PAPP János: A szép magyar könyv követe. Kner Imre kapcsolata a nemzetközi könyvélettel = MG 34. 1990. 6. 53–56.

PETŐCZ Károly: A Tevan-officina szellemisége = MG 34. 1990. 1. 31–38.

RÉNYI Péter: A reformer = Kner Imre emléke 33–59. ill.

SZABÓ Ferenc: A gyomai nyomda munkásgárdája a fiatal Kner Imre körül. A „boldog békeidőtől” az 1920-as évek elejéig = Békési élet 25. 1990. 2. 159–168.

- SZABÓ Ferenc: Tevan Andor és családja Békéscsaba társadalmában = MG 34. 1990. 1. 28–30.
- SZABÓ Ferenc: Emlékeim Kner Imréről és a Kner nyomdáról = MG 34. 1990. 6. 40–41.
- SZÁNTÓ Tibor: Száz esztendeje született Kner Imre = Múlt és Jövő 1. 1990. 1. 105–110. ill.
- SÖMEGI György: Az elveszett éden. Fülep Lajos és Kner Imre levelezéséből = MG 34. 1990. 6. 27–33.
- SZILÁGYI Ferenc: Rendhagyóan – Kner Imréről születése 100. évfordulóján = MG 34. 1990. 6. 2–15. ill.
- TOLNAI Gábor: Egy centenárium felé = Kner Imre emléke 9–11. ill.

Könyvművészet, illusztráció, térképészet

- BENCsik Gábor: A valóság legendája. Jegyzetek a 19. század második fele útleírásainak illusztrációihoz = A könyv 1990. 2. 131–148. ill.
- DOBRI Mária: Danubius Mysisus = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 19. 1989. 1. 29–30. (Marigli, Ferdinando)
- V. ECSEDY Judit: Magyarországi nyomdászjegyek a XVII. században = MG 34. 1990. 1. 63–68. ill.
- HRENKÓ Pál – PAPPVÁRY Árpád: Magyarország régi térképeken. Budapest Gondolat Kiadó, Officina Nova 1990. 254 p. ill.
- HRENKÓ Pál – PAPP-VÁRY Árpád: Magyarország régi térképeken. 2. javított kiadás. Bp. Gondolat Könyvkiadó, Officina 1990. 254 p. ill.
- KNER Imre: Kozma Lajos mint könyvművész. Fordította HAIMAN György = MG 34. 1990. 6. 17–26. ill.
- PATAY Pálné: Földabroszok Magyarországról. Térképtörténeti kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban = Geodézia és Kartográfia 42. 1990. 1. 70–74.
- PLIHÁL Katalin: A Magyarországot ábrázoló első ismert részletes térkép készítője a források tükrében = Geodézia és Kartográfia 42. 1990. 3. 217–221. (Lázár deák)
- Rendkívüli utazások. Száz híres Verne illusztráció. Válogatta és bevezette KUCZKA Péter. Budapest Móra Könyvkiadó 1989 [6] p. + 100 t.

Kötéstörténet

- SZ. KOROKNAY Éva: Beszámoló a Ráday Könyvtár kötetstábláinak vizsgálatáról = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Bp. 1989. 354–360.

- ROZSONDAI Marianne: A magyar gótikus és reneszánsz kötések néhány problémája = MG 34. 1990. 1. 11–14.

Könyvkereskedelem

- PAVERCSIK Ilona: Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén I. = MKsz 106. 1990. 1–2. 14–31.
- SZABÓ Kálmán: Az olvasáskultúra demokratizálódása: az első könyvesboltok és kölcsönkönyvtárak Sopronban (1785–1820) = Kisalföldi kv. 1989. 1. 53–56.

Kiadástörténet és könyvkiadók

Több évszázadot érintő művek

- FEHÉR Erzsébet: Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára 1793–1848. Miskolc, Comenius Tanítóképző Főiskola – BAZ Megyei Levéltár 1989. 142 p. ill.
- HORVÁTH J. József: A Korán Magyarországon = A könyv 1990, 2. 124–128. ill.
- HORVÁTH Róbert: Régi kereskedő könyvek Európában és Magyarországon = Statisztikai Szemle 68. 1990. 4–5. 382–392.
- KOZMA Zsolt: A Vizsolyi Biblia könyvészete = Theológiai Szemle 33. 1990. 6. 348–352.
- ÖTVÖS László: Károlyi Gáspár bibliafordításának kiadásai = Jászkunság 36. 5. 72–77.
- PAPP János: Faludi Ferenc költeményeinek idegen nyelvű fordítása és kiadásai = Vasi Szemle 44. 1990. 4. 581–583.

18. század

- ENYEDI Sándor: Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhez = MKsz 106. 1990. 1–2. 69–74.
- HÜBERT Ildikó: Bánffy György levelei az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság ügyében = Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797. Szeged JATE 1989, 143–149.

19. század

- GAZDA István: Mikor jelentek meg a Magyar Tudós Társaság első kiadványai = Magyar Tudomány 97. 1990. 6. 740–742.

- KOVÁCS I. Gábor: A kalendárium eszköz a nemzet haladásához. A reformkor naptáriróadalma = Századok 122. 1988. 3. 316–341.
- TORDA István: Petőfi kiadója. 175 éve született Emich Gusztáv = A Könyv. 1989. 4. 117–124.
- VARGA Sándor: Emich Gusztáv indulása = Irodalomtörténet 70. 1989. 4. 701–740.

20. század

- BEKE György: Láthatatlan könyvmáglyák Erdélyben = A Könyv 1990. 3–4. 7–28.
- BUKTA Zsuzsa: Visszaemlékő: dr. Jakab Jenő = A Könyv 1990. 1. 69–77.
- CSERÉPFALVI Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései, 1945–1963. Bp. Gondolat 1989, 317 p. ill.
- CSILLAG István: Endrei Ákos iskolai Zrínyi-kiadása = Somogy 18. 1990. 81–84.
- MÁLYUSZ Elemér: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság történeti forráskiadványai = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Budapest 1989, 159–172.
- MEDVIGY Endre: Püski Sándor köszöntése = Válasz Évkönyv 1989. 2. 160–166.
- PETRÓ András: A Tankönyvkiadó múltja és jövője = Pedagógiai Szemle 39. 1989. 6. 499–505.
- VARGA Sándor: Visszaemlékező: Almási Istvánné = A Könyv 1988. 4. 109–117. (Singer és Wolfner Könyvkiadó)
- VARGA Sándor: Visszaemlékező: Bródy-Maróty Dóra. II. rész. = A Könyv 1989. 4. 139–146.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő művek

- BATÁRI Gyula: Sándor István és a „Sokféle” természettudományos cikkei = Évfordulóink a Műszaki és Természettudományokban 1990. 74–77. (1791–1808)
- HEGEDŰS Gyula: 120 éves a Közlekedési Közlöny = Közlekedési Közlöny 46. 1990. 1. 55–60.
- HORVÁTH Szilvia: A soproni Magyar Társaság a korabeli sajtó tükrében (1790–1828) = Soproni Szemle 1990. 3. 255–268.
- LÓRINCZ Zoltán: Százéves a Protestáns Szemle = Theológiai Szemle 32. 1989. 3. 146–148.
- „Tekintetes Szerkesztő Úr!” Levelek a magyar sajtóról, 1790–1848. Válogatta és jegyzeteket írta FEHÉR Katalin és KÓKAY György. Bp. Szépirodalmi Kiadó 1990. 392 p. ill.
- TÓKÉCZKI László: Száz éve jelent meg a Protestáns Szemle [1] = Küldetés 1989. 1. 47–53.

17. század

- MURÁNYI Lajos: Székesfehérvár 1688. évi felszabadítása az MTA könyvtárának két korabeli, német nyelvű újságlevelén = Fejér Megyei Könyvtáros 28. 1988. 1. 53–74.

19. század

- CSEHI LAJOS: 120 éve jelent meg a Néptanítók Lapja = A tanító 26. 1988. 11. 1–3.
- DIENES Ottó: Világos után. Északfrancia sajtóvisszhang 3. = Somogy 17. 1989. 5. 80–88.
- KEREKES Béla: Az agrársajtó múltjából. Nemzeti Gazda – 1814. = Gazdálkodás 34. 1990. 6. 73–78.
- MADER Béla: Nemzetértelmezés a Tudományos Gyűjteményben = Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István. Szeged JATE 1989, 131–140.
- MURÁNYI Péter: Sajtótörténet, sajtóharcok Szombathelyen az 1870-es évek elején = A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei VI. Történettudomány 1. 1988. 39–56.
- SZ. RINDÓ Klára: Az elfeledett Magyar Szemle. (Szépirodalmi hetilap a XIX. századból) = Vigilia 55. 1990. 6. 436–439.
- SÁRMÁNY Ilona: Hevesi Lajos tárcái a magyar festészetéről az 1888–1896 közötti időszakban = Ars Hungarica 18. 1990. 2. 235–239.
- SZECSKÓ Károly: Az első hazai nyomdászszaklap, a Gutenberg = MG 34. 1990. 4. 47–48.
- TARNÓI László: Der „Neue Teutsche Merkur” als Quelle historisch-hungarologischer Untersuchungen für den Zeitraum 1802–1808 = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1. 1986. 123–151.
- VARGA Sándor: „Az egyesülésben abszolút erő van”. Egy „A Könyv” évfolyamban lapozgatva = A Könyv 1988. 4. 7–14.

20. század

- ACZÉL Géza: Vázlat a Magyar Műhelyről. = Alfold 41. 1990. 2. 61–64.
- BÁNHIDINÉ BALSZAI Jolán: A „Sárospataki Füzetek” = Borsodi Művelődés 14. 1989. 4. 72–75.
- BORSA Iván: A Levéltári Híradó kezdetei = Levéltári Szemle 40. 1990. 3. 3–108.

- BOTKA Ferenc: Magyarok a Pravdában = Új Írás 30. 1990. 6. 105–123.
- BUSCHAK, Willy: Bulletin du Centre Marxiste Révolutionnaire International (1939). Bulletin Mensuel du Front Ouvrier International Contre la Guerre (1939–1942) = A Nemzetközi 1990. 208–210.
- GELLÉR Ferencné: A „Debreceni Dongó”. Fejezet a debreceni élclapiradalom történetéből. 2 A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 15. 1988. 163–173.
- JAGASICS Béla: Negyvenéves a „Geodézia és Kartográfia” című folyóirat = Geodézia és Kartográfia 41. 1989. 3. 153–157.
- JEMNITZ János: A Golosz és a Nase Szlovo (1914–1915) = A Nemzetközi 1990. 197–200.
- JEMNITZ János: Die Internationale (1915) = A Nemzetközi 1990. 195–196.
- JEMNITZ János: Jugend-Internationale (1915 szeptember – 1916 március) = A Nemzetközi 1990. 202–204.
- JEMNITZ János: La Vie Ouvrière (1915–1916) = A Nemzetközi 1990 201–202.
- JEMNITZ János: Neues Leben (1915) = A Nemzetközi 1990. 204–208.
- JEMNITZ János: A „The Tribune” véleménye 1939–1940 = A Nemzetközi 1990. 116–121.
- JUHÁSZ Béla: Jegyzetek az Alföld történetéhez = Alföld 41. 1990. 7. 66–76.
- KAPÁS István: Viták a pszichoanalízisről a Korunk című folyóiratban 1926–1940 között = Helikon 1990. 2–3. 183–194.
- KELEMEN Elemér: 25 éves a Tanító = A Tanító 26. 1988. 8. 1–2.
- KÉRI Piroska: Supka Géza „Literatúra”-ja. Egy elfeledett kultúrtörténeti folyóirat jelentősége és története. (1926–1938.) = Új Írás 29. 1989. 7. 104–114.
- KOCZOGH Ákos: Az Alföld születése = Alföld 41. 1990. 7. 44–49.
- KOCSIS Gyula: Szemelvények az 1956-os forradalom helyi sajtójából = Ceglédi Turini Százasküldöttség Múzeum Baráti Körének Értesítője 1989. 95–105.
- KOLLER Györgyi: A zalaegerszegi Magyar Paizs Zrínyi kultusza = Somogy 18. 1990. 84–87.
- KORNIA László: Das Wirken ungarischen Lektoren an der Berliner Universität 1917–1945 im Spiegel der von Robert Gragger begründeten „Ungarischen Jahrbücher” = Berliner Beiträge zur Hungarologie 3. 1988. 131–140.
- KOVÁCS Éva: A gyáriparos sajtója, „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje”. 1900–1944 = Társadalomkutatás 1989. 1. 106–119.
- KOVÁCS Gergelyné: A Posta szaklap bölcsőjénél I–VI. = Posta 40. 1988. 7. 20–23; 1988. 8. 22–24.; 1988. 9. 25–28.; 1988. 10. 18–22.; 1988. 11. 24–26.; 1988. 12. 24–25. ill.
- P. KOVÁCS Imre: A 45 éves pedagógiai hetilap. A Köznevelés múltja és jelene = Olvasó Nép 41. 1989. 56–62.
- KOVÁCS Imre: A néma forradalom. Bp. Cserépfalvi, Gondolat Kiadó 1989, 314 p. „A néma forradalom és a per sajtóvisszhangjáról” című válogatással.)
- KUNTÁR Lajos: Az irodalmi élet újraindulása Szombathelyen 1945 után = Vasi Szemle 44. 1990. 4. 546–552.
- LENGYEL András: Illyés és a Szegedi Fialatok = Irodalomtörténet 20. 1989. 3. 516–526.
- LENGYEL András: A Szeged története (1920–1925) II. = Magyar Könyvszemle 106. 1990. 1–2. 45–67.
- LAKATOS Éva: Sík Sándor és a „Zászlónk”. = Jel. 1. 1989. 1–2. 54–56.
- MÁRKUS Béla: Az Alföld negyven éve = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 1990. 2. 48–52.
- MÉSZÖLY Miklós: 40 éves az Új Látóhatár = Életünk 27. 1989. 6. 562–563.
- MOCSÁR Gábor: Magamban bízva = Alföld 41. 1990. 7. 49–66. (Az Alföld alapításáról)
- MÓZES Huba: A megmaradás ösztönének formakeresése. Az Erdélyi Helikon kezdeteiről = Kortárs 34. 1990. 12. 122–127.
- MUNKNÉ HEGEDŰS Katalin: A koalíciós sajtójának néhány jellemző vonása. (1944–1948) = Tájékoztató. A Művelődési Minisztérium Egyetemi és Főiskolai Főosztály Társadalomtudományi Felsőoktatási Osztályának kiadványa 1989 3. 58–69.
- NAGY Sz. Péter: A Szép Szó ideológiája = Új Írás 30. 1990. 10. 77–84.
- ÓLMOSSI Zoltán: A Petőfi-kör sajtóvitája és a hatalom. 1956 nyara = Múltunk 35. 1990. 1. 33–61.
- POMOGÁTS Béla: Az első Válasz. 1934–1938. Válasz Évkönyv 1989. 2. 11–30.
- RÜBHERDT, Irene: Die aktivistischen Zeitschriften A Tett, Ma und Die Aktion im Zeitraum von 1911 bis 1919. Eine vergleichende Betrachtung = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1. 1986. 79–100.
- SALAMON Konrád: A Válasz és a népi demokrácia = Válasz Évkönyv 1989. 2. 31–46.
- SZABÓ Győző: Olasz–magyar folyóiratok = Nagyvilág 35. 1990. 2. 283–285.

- SZAKOLCZAY Lajos:** Az Új Látóhatár (Látóhatár) költészete = Tiszatáj 44. 1990. 1. 73–77.
- SZALAI Pál:** Végkifejlet előtt (A magyar közvélemény alakulása a sajtó és a parlamenti naplók tükrében, 1943–1944) = Valóság 33. 1990. 10. 57–75.
- TÍMÁR István:** Az 1931. évi országgyűlési választások Vas megyében a helyi sajtó tükrében = Vasi Szemle 44. 1990. 1. 95–107.
- TÍMÁR István:** Az 1935. évi országgyűlési választások Vas megyében a helyi sajtó tükrében = Vasi Szemle 44. 1990. 4. 538–545.
- TOLNAI Gábor:** Kiegészítő megjegyzések Lengyel András „Illyés Gyula és a Szegedi Fiatalok” című cikkéhez. = Irodalomtörténet 20. 1989. 3. 526–535. (Baránszky László, Csiky Ágnes Mária, Herceg János, Hornyik Miklós, Kántor Lajos, Radnóti Sándor, Thinsz Géza)
- Könyvtörténet**
Több évszázadot érintő művek
- ANTALÓCZY Lajos:** Az egri Főegyházmegyei Könyvtár története 1793–1989. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1989, 64 p. The Archdiocesan Library of Eger: IX 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor. Bp., Magyar Bibliofil Társaság, 1989, 28 p.
- BALÁZS László:** A Ráday-család és könyvtára = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Budapest 1989, 135–143.
- BALÁZS Mihály:** A kolozsvári unitárius kollégium könyvtáráról = Vigilia 55. 1990. 11. 850–852.
- BALOGH Mihály:** A védett állomány egy iskolai könyvtár életében = Könyvtáros 40. 1990. 10. 604–609.
- BARICZ Zsolt:** A Bethlen Gábor Ginnázium bibliotékájának évszázadai = Csongrád Megyei Könyvtáros 22. 1990. 1–2. 12–17.
- DOBKI Mária:** Francia vonatkozású könyvek = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 20. 1990. 1. 33–35. (Egyházmegyei Könyvtár, Szombathely)
- FABULYA László:** Múzeális értékű gyűjtemények a nagy múltú középiskolák könyvtáraiban = Kvt. 40. 1990. 10. 600–604.
- FEKETE Gézáné:** A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1826–1988. Válogatott bibliográfia. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadásában megjelent művek bibliográfiája 1950–1988 = A Telekiek alapítványa. Az Akadémiai Könyvtár az alapításból az önálló könyvtárárpületig 1826–1988. Összeállította FEKETE Gézáné Bp. MTA Könyvtára 1989, 113–199.
- FRIEDRICH Károly:** „Celeberrimae collectiones Sopronienses” (A soproni evangélikus gyülekezet gyűjteményei) = Soproni Szemle 44. 1990. 2. 97–127. ill.
- GRÜLL Tibor:** A soproni Berzsényi Dániel Gimnázium (volt Evangélikus Líceum) műemléki könyvtára = Kisalföld Kvt. 1989. 2. 50–54. ill.
- HEGEDŰS Béla:** A Jókai- és a helyismereti gyűjtemény a komáromi Jókai Mór Városi Könyvtárban = Komárom Megyei Könyvtáros 1988. 2. 25–32.
- HOMOR Tivadar:** Régi Almamaterek múzeális értékű dokumentumai = Kisalföldi Könyvtáros 1989. 2. 47–49.
- KARNER Károly:** Ritka könyvek és nyomtatványok soproni könyvtárakban: Collectanea Tiburtiana. 83–91.
- KUNKIN Zsuzsanna:** Százéves a Szabadkai Városi Könyvtár = Csongrád Megyei Könyvtáros 2. 1990. 3–4. 151–157.
- KURUCZ György:** Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában = MKsz 106. 1989. 1–2. 32–44.
- Library of the Academy of Sciences, Budapest: IX.** 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor. Bp., Magyar Bibliofil Társaság 1989, 11 p.
- Library of the Esztergom Cathedral IX.** 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 31 p. (Kiállítási katalógus 1989. szept. 24.–okt. 30.)
- The Library of the Pannonhalma Abbey: IX.** 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, Bevezette BÁNHÉGYI B. Miksa. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 3 p.
- Library of the University Debrecen: IX.** 1989. Összeállította GOMBA Szabolcsné et al. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 33 p.
- MAJTÉNYI Árpádné – VÉGH Ferenc:** Provenienciakutatás a BME Központi Könyvtárában = A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyvei 5. 1986. 217–250 p.
- MONOK István:** Intézményi gyűjtemények Magyarországon 1535–1720. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szeged JATE 1989, XIII, 151 p. (Könyvtártörténeti Füzetek VI.)
- MONOK István:** Magángyűjtemények Magyarországon 1564–1716. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szeged JATE 1989, XI, 155 p.
- MONOK István:** Kassa város olvasmányai 1562–1731. Szeged 1990, XII., 226 p. (Adattár XVI.–

- XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15)
- MONOK István – VARGA András: Magyarország jezsuita könyvtárak 1711-ig I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Szeged Scriptum Kft. 1990, XIV, 330 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez 17/11)
- National Széchényi Library, Budapest 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, vezette KELECSÉNYI Gábor. Bp. 1989, 28 p.
- NYÉKI Károly: Mátészalkai könyvtártörténet = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1990 I. 50–56.
- ÖTVÖS Péter: A németújvári ferences kolostor könyvtára = Vigilia 55. 1990. 10. 745–748.
- Ráday Library, Budapest: IX. 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, vezette SZABÓ András. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 14 p. (Katalógus a „Magyarországi Protestáns nyomdászat a reformáció századában” c. kiállításhoz).
- Sándor Vahot [Vachott] Library, Gyöngyös: IX. 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, vezette PELLE Sándor. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 7 p.
- Semmelweis Medical Library, Budapest: IX. 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, vezette SZLÁTKY Mária. Bp. Magyar Bibliofil Társaság 1989, 7 p.
- SZABÓ György: A pápai református kollégiumi nagykönyvtár története = Vigilia 55. 1990. 12. 938–941.
- University Library, Budapest IX 1989. Szerkesztette SZÁNTÓ Tibor, vezette KULCSÁR Péter. Bp. Magyar Bibliofil Társaság Bp. 1989, 29 p.
- 15. század**
- BÉNI Gyöngyi: Budapest. Országos Széchényi Könyvtár Mátyás király könyvtára. Bp. 1990, 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kis könyvtára 371.)
- Bibliotheca Corviniana, 1490–1990: Nemzetközi Corvina-kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára: 1990. ápr. 6. – október 6. (Bevezette CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, szerkesztette FÖLDESI Ferenc) Bp. OSZK 1990, 161 p. ill.
- Bibliotheca Corviniana 1490–1990. International Corvina-exhibition on the 500th anniversary of the death of King Matthias. National Széchényi Library 6. April – 6. October 1990. Introduced by Csaba CSAPODI and Klára CSAPODI GÁRDONYI, edited by Ferenc FÖLDESI. Bp. OSZK 1990, 162 p., ill.
- CSAPODI Csaba: A Corvina-kutatás újabb eredményei és feladatai = Magyar Tudomány 97. 1990. 10. 1140–1146.
- CSAPODI Csaba: A Corvina Könyvtár és a magyarországi reneszánsz műveltség = MG 34. 1990. I. 7–10.
- CSAPODI Csaba: Mátyás király könyvtára, a Corvina = Magyar Hírek 43. 1990. 6. 14–18.
- RÁSZLAI Tibor: A ferences könyvkultúra történetéből. = A Könyv 1988. 4. 135–146. (XIII–XV. sz.)
- SOLYMOSI László: Könyvhasználat a középkor végén. (Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban) = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerkesztette SZELESTEI N. László. Bp. Országos Széchényi Könyvtár 1989, 77–119 p.
- SZABÓ Kálmán: Sopron könyv- és könyvtári kultúrája. Korai adatok az írott forrásokban 1520-ig = Kisalföld Kvt 1990. 2. 39–43.
- URBÁN László: Képek a Corvina világról. Bp. OSZK 1990, 83 p. ill.
- 16. század**
- DANKANITS Ádám: Laskai Cs. Péter könyvei = Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II. Szerkeszti MONOK István, PETNEKI Áron. Szeged 1990, 33–35.
- HORVÁTH J. József: Újabb könyv egy humanista főpap könyvtárából = A Könyv 1989. 4. 125–129 p., ill. (Mossóczy Zakariás)
- MONOK István: Mária királynő könyvtárai = Tanulmányok Karácsony Béla hetvenedik születésnapjára. Szerkesztők KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István. Szeged JATE 1989, 99–104.
- OJTOZI Eszter: Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen. Debrecen Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára 1989, 235 p. + 58 t
- 17. század**
- ERDEI Klára: Hungarikák a XVII. századi gottorfi és prutzi könyvtárakban = Collectana Tiburtiana 279–294 p.
- HELTAI János: A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúránkban = Theológiai Szemle 33. 1990. 4. 218–222.

- JÜGELT, Karl-Heinz: Einige Bemerkungen zu den ungarischen und Ungarn betreffenden Beständen des 16–18. Jahrhunderts in der Universitätsbibliothek Rostock = Berliner Beiträge zur Hungarologie 3. 1988. 61–71.
- KOVÁCS SÁNDOR Iván: „Mert szerencse vigasztal.” Vélekedések néhány Zrínyi-könyvjegyzetről = Irodalomtörténeti Közlemények 91–92. 1987/1988. 1–2. 179–184.
- LUDÁNYI Mária: Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben = Collectanea Tiburtiana 271–277.
- MONOK István: Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő = Irodalomtörténeti Közlemények 91–92. 1987–1988. 1–2. 175–179.

18–19. század

- BANCSI Erzsébet: A Bethlen Gábor Közgazdasági és Postaforgalmi Szakközépiskola előintézményi könyvtárainak története 1858–1918 között = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 1990. 1. 3–33.
- T. ERDÉLYI Ilona: Erdélyi János írói hagyatékának sorsa = MKsz 106 (1990) 1–2. 79–82.
- JÁSZBERÉNYI Ferencné: Kétszáz éve nyitotta meg Müller Ferenc győri kölcsönkönyvtárát = Kisalföldi Könyvtáros 1989 2. 44–45.
- KULCSÁR Péter: A bécsi bölcsészkar ösnyomatványai Gyulafehérvárott = Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szerkesztették KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István. Szeged JATE 1989, 121–129.
- MONOK István: Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szeged JATE 1990, XIII, 159 p. (Könyvtártörténeti Füzetek VII.)
- NÉMETH S. Katalin: Détsei Sámuel emlékkönyve = Collectanea Tiburtiana 351–361.

20. század

- BALLA Gyula: A magyarországi nemzetiségi dokumentáció kialakulásának vázlatos története = Az Állami Gorkij Könyvtár Évkönyve 1986. 113–117.
- BERECZKY László: Harmincéves a KMK. = Kvt 39. 1989. 9. 520–528.
- BERECZKY László – VAJDA Kornél: „Kocint-sunk egyet pályám emlékezetére is. . .” II. Beszélgetés Futala Tiborral, az Országos Műszaki Könyvtár nyugdíjas igazgatójával. = Kvt 40. 1990. 2. 69–78. III. 1990. 5. 253–262. IV. 6. 325–333.

- BONNET, Penelope – FORRESTER, William H. – JONES, Richard M.: A British Medical Association Nuffield Library múltja, jelene és jövője = Az Orvosi Könyvtáros 30. 1990. 2. 101–112.
- CORNISH, Graham P.: A British Library Document Supply Centre története, tevékenysége és jövője = Az Orvosi Könyvtáros 29. 1989. 4. 265–275.
- DOBOSNÉ RADNAI Margit: Az Állami Gorkij Könyvtár spanyol nyelvű gyűjteménye = Az Állami Gorkij Könyvtár Évkönyve 1986. 59–64.
- ERDÉLYI Frigyesné: Az Állami Gorkij Könyvtár Zeneműtárának előtörténete (1945–1956) = Az Állami Gorkij Könyvtár Évkönyve 1986. 25–32.
- ESZESNÉ MERÉSZ Irén: Az útkeresés évtizedei. Fejezetek az Állami Gorkij Könyvtár Történetéből. = Az Állami Gorkij Könyvtár Évkönyve 1986. 9–24.
- HEGEDÜS Mihályné: Legrégibb muzeális könyveink és az új beszerzések néhány jelesebb darabja = Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Évkönyve 1988. 107–117.
- KÉGLI Ferenc: „Kórházi ápoltak szellemi szórakoztatására.” Újságok és könyvek a fehérvári kórház betegeinek a század első évtizedeiben. = Fejér Megyei Könyvtáros 28. 1988. 2. 41–46.
- KERTÉSZ Gyula: Az Állami Gorkij Könyvtár gyűjtőkörének fejlődése és mai problémái = Állami Gorkij Könyvtár 1986. 33–50.
- KOVÁCS Ilona: Problems and Patterns in the Development of Library Services for Ethnic Hungarians in the United States in the First Decades of the 20th Century = Hungarian Studies 3. 1987. 248–260.
- KOZMA Zoltánné: Néhány szó a Somogy megyei Arató Miklós Orvosi Könyvtár múltjáról és jelenéről = Az Orvosi Könyvtáros 30. 1990. 3. 217–221.
- MÓNUS Imre: Adalékok egy középiskolai könyvtár történetéhez, különös tekintettel katalógusára = Kisalföldi Könyvtáros 1990. 1. 44–53. (Győr Felső Kereskedelmi Iskolája 1897–1949.)
- POGÁNY György: A Könyvtári Szemle és Asztalos Miklós = Kvt 40. 1990. 6. 337–344.
- SZABÓ Edit: A balmazújvárosi községi könyvtár 35 éve = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 1988. 2. 3–10.
- SOMKUTI Gabriella: Apró-cseprő érdekességek a Széchenyi Könyvtár történetéből = Kvt 40. 1990. 4. 235–237.

VÉRTESY Miklós: Könyvtárosok vagy ejtőernyősök? Az Egyetemi Könyvtár „káderpolitikája” 1945 és 1961 között = Kvt 40. 1990. 4. 233–235.

Bibliofilia

Több évszázadot érintő művek

HORVÁTH Dezső: Divatos könyvgyűjtői területek a könyvnyomtatás kezdetétől napjainkig = Könyvtári Figyelő 36. 1990 3–4. 251–260.

KELECSÉNYI Gábor: Az utolsó évszázad legkiemelkedőbb magyar könyvgyűjtői = MG 34. 1990. 4. 42–46. ill.

SOÓS Imre: Az ország legnagyobb exlibrisgyűjteményéről az Iparművészeti Múzeum évkönyveiben = Kisgrafika [28.] [19] 89. 1–2.

19. század

BELICZAY Angéla – PAP László: Kazinczy bejegyzései Szemere Pál könyveiben = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Budapest 1989, 239–243.

BELICZAY Angéla: Szemere Pál könyvtára = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Budapest 1989, 144–158.

KELECSÉNYI Gábor: A magyar bibliofilia harmadik hulláma = A Könyv. 1990. 1. 149–154.

KOVÁTSNÉ PÓK Judit: Egy elfelejtett, titokzatos könyvgyűjtő = Szülőföldünk Borsod-Abaúj-Zemplén Megye 15. 1990. 14. (Gráven Lajos 1806–1890)

20. század

HORVÁTH Hilda: A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei 8. Nők, férfiak, aktok az ex libriseken. Gyermekek ex librisek. 9. Emberpár az ex libriseken, erotikus ex librisek. = Kisgrafika 29 (1990) 3. 4–6.; 29 (1990) 4. 4–5.

TORDA István: A literatus főkapitány 2 A Könyv 1990 2. 121–123. (Szalay József)

Olvasástörténet

BÁRDOS István: Az esztergomi Belvárosi Katolikus Olvasókör könyvtárai. (1921–1944) = Komárom Megyei Könyvtáros 60. 1988. 1. 27–40.

BRUNDA Gusztáv: Gazdakörök, olvasóegyletek, társaskörök, kaszinók a két világháború között Nógrádban = Palócföld 24. 1990. 4. 47–61

CZÁKÓ Sándor: Körözés a decsi olvasókörök körül = Olvasó nép 11. 1989. 42. 62–67. ill.

MURÁNYI Lajos: Adalékok a reformkori Fejér megye olvasáskultúrájához. Másfél évszázada alakultak meg a székesfehérvári kaszinók = Fejér Megyei Könyvtáros 29. 1989. 1. 51–61., ill.; 29. 1989. 2. 37–48. ill.

MURÁNYI Lajos: Adalékok a reformkori Fejér megye olvasáskultúrájához. 150 éve alakult meg a Fejér megyei Olvasótársaság = Fejér Megyei Könyvtáros 30. 1990. 1. 35–56. ill.

SZERDAHELYI Pál: Száz esztendő a magyar kultúra szolgálatában = Vasi Szemle 44. 1990. 4. 571–579. (A felsőöri olvasókörrel)

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

ARATÓ Ferenc: V. Waldapfel Eszter (1906–1968) = Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Évkönyve 1988. 11–16.

DIENES László: Centralizáció a könyvtárügy terén. Közreadja és vezeti Kiss Jenő = Könyvtári Figyelő 35. 1989. 2. 128–134.

FODOR Zoltán: A Tett embere = Múzsák 20. 1989. 4. 13–14. ill. (Kassák Lajosról)

H. G.: Bárdos László István (1909–1963) = Komárom Megyei Kvt 1988. 1. 56–58.

KELECSÉNYI Gábor: Könyvek tengerén hajózott. Száz éve halt meg Szabó Károly = A Könyv 1990. 3–4. 183–187.

LENGYEL András: Arcok a szegedi sajtó történetéből. Sz. Szigethy Vilmos. 1877–1956 = Szeged 9. 1990. 38–39.

LENGYEL András: Arcok a szegedi sajtó történetéből. Klamár Gyula = Szeged 8. 1990. 36–37.

S. PÁVEL Judit: Adalékok Pável Ágoston működésének utolsó éveiből = Vasi Szemle 44. 1990. 2. 278–280.

SZABÓ György: In memoriam Bartók Zoltán (1902–1970.) = Juss. 2. 1989. 4/3. 1990. 1. 37–43.

TORDA István: Az első bibliográfusunk = A Könyv 1990. 2. 128–130. (Sándor István)

TÓTH Róbert: Dienes László életútja = Kvt 39. 1989. 6. 357–359.

VARANNAI Aurél: Tól és bilincs. Egy liberális újságíró élete. Sajtó alá rendezte DETRE Józsefné. Bp. Gondolat 1990. 504 p.

HELTAI JÁNOS

TARTALOM

<i>Kulcsár Péter</i> : Ransanus Szent István-életrajzáról	307
<i>Karsay Orsolya</i> : A fenséges könyvtár dicsérete	316
<i>H. Tóth Imre</i> : Karcagújszállási-Carceus Márton élete és művei	325
<i>Szelestei N. László</i> : Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon, II.	343
<i>Jakó Zsigmond</i> : Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező	353

KÖZLEMÉNYEK

<i>Sebestyén Mihály</i> : Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához	376
<i>Sepsi Andrea</i> : Kazinczy Ferenc levele Óz Pálhoz	385
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1798-as levelesládájából I.	387
<i>Szecső Károly</i> : Adalékok az Egri Katolikus Legényegylet könyvtárának történetéhez (1860–1914)	395
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Rómer Flóris javaslata az MTA Kézirattárába került okmánygyűjtemények szak- szerű tárolására	398
<i>G. Gaál Zsuzsanna</i> : A Magyar Műzsa (1943–1944)	399

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodi Csaba 80 éves	408
Rejtő István (1928–1991)	410
<i>Varga Rózsa</i> : A Petőfi Irodalmi Múzeum dokumentációs műhely	410

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1990-ben ..	413
--	-----

SOMMAIRE

<i>Kulcsár, Péter</i> : Sur la biographie de Saint Étienne écrite par Ransanus	307
<i>Karsay, Orsolya</i> : L'éloge de la bibliothèque sublime	316
<i>H. Tóth, Imre</i> : La vie et les ouvrages de Márton Karcagújszállási-Carceus	325
<i>Szelestei N., László</i> : Des livres ayant un faux impressum dans la Hongrie du XVII ^e siècle	343
<i>Jakó, Zsigmond</i> : Ignác Batthyány, le savant et l'organisateur de la science	353

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Sebestyén, Mihály</i> : Contributions à la reconstruction de la bibliothèque de János Apáczai Csere	376
<i>Sepsi, Andrea</i> : Une lettre de Ferenc Kazinczy à Pál Óz	385
<i>Enyedi, Sándor</i> : Du coffret à lettres de 1798 de la Société Transylvaine Hongroise pour la Culture de la Langue	387
<i>Szecskeó, Károly</i> : A l'histoire de la bibliothèque de l'Association Catholique des Compagnons d'Eger	395
<i>Kőhegyi, Mihály</i> : La proposition de Flóris Rómer en vue d'un stockage technique des recueils de documents du Département de Manuscrits de l'Académie des Sciences de Hongrie ...	398
<i>G. Gaál, Zsuzsa</i> : La revue Magyar Múza (La Muse Hongroise) (1943-1944)	399

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Csaba Csapodi a 80 ans	408
István Rejtő (1928-1991)	410
<i>Varga, Rózsa</i> : L'atelier de documentation du Musée Littéraire Petőfi	410

BIBLIOGRAPHIE

<i>Heltai, János</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre et des bibliothèques en 1900	413
---	-----